

INDEX

ARTICLES

L'edició bodoniana de Virgili: Notes crítiques sobre algunes particularitats del seu text

Marc Mayer

1-18

Una base de canelobre monumental en Tarragona

Rocio Manuela Cuadra Rubio

19-38

Insanae matronae: les dones troianes a l'Eneida de Virgili (5.604-679)

Silvia Martín Guerra

39-56

La memòria al fr. 4 d'Herinna i al fr. 94 de Safo

Maria Navarro

57-68

RESSENYES

Crhis Wikham, *El legado de Roma, una historia de Europa de 400 a 1000*.

Barcelona: Pasado&Presente, 2016: ISBN: 978-84-942890-1-9. 768 PP.

Albert Sabaté Morales

69-72

Javier Velaza (ed. y trad.): *Historia Augusta (Letras Universales 583)*, Madrid:

Cátedra 2022, 560 PP. ISBN: 978-84-376-4447-9.

Marc Mayer

73-75

Aires A. Nascimento, *Santa Isabel de Portugal, a menina de Aragão coroada em terras portuguesas*, Lisboa, Edições Colibri - CEC2, 019, 196 PP. ISBN 978-989-689-879-3.

Marc Mayer

76-80

Plaute, L'ànima (Mostellaria), Pseudolus. Pròleg i revisió de M.T. Quintillà.
Traducció de M. Olivar. Barcelona: La Casa dels Clàssics (Bernat Metge Essencial
21), 2023. 294 PP. ISBN 978-84-9859-411-9.

Matías López López
81-85

VARIA

Obituari: Antoni Moll Camps (1926-2023)
Xavier Espluga, Bartomeu Obrador Cursach
86-91

Obituari: Jaume Medina (1949-2023)
Xavier Espluga
92-141

LA EDICIÓN BODONIANA DE VIRGILIO: NOTAS CRÍTICAS SOBRE ALGUNAS PARTICULARIDADES DE SU TEXTO

MARC MAYER I OLIVÉ

Institut d'Estudis Catalans – Universitat de Barcelona

mayerolive@yahoo.es

ORCID: 0000-0003-1293-7928

RESUMEN

El presente artículo aborda la edición de las obras de Virgilio realizada por Gian Battista Bodoni en 1793 en Parma. Se destaca la relación de los intelectuales del llamado "Siglo de las Luces", como José Nicolás de Azara, Esteban de Arteaga, Ennio Quirino Visconti y Carlo Fea, con la génesis y publicación de esta obra. En este contexto, la estancia de Azara en Roma, sus conexiones políticas y su amistad con Bodoni son aspectos clave. Analizamos también la influencia de otras ediciones previas, como la de Heyne o la de Ribbeck, con el fin de examinar las variantes textuales en la edición de Bodoni, destacando los cambios introducidos y las omisiones deliberadas en la edición.

PALABRAS CLAVE: Gian Battista Bodoni, Virgilio, humanismo tardío, crítica textual.

L'EDICIÓ BODONIANA DE VIRGILI: NOTES CRÍTQUES SOBRE ALGUNES PARTICULARITATS DEL SEU TEXT

RESUM

L'article tracta de l'edició de les obres de Virgili realitzada per Gian Battista Bodoni l'any 1793 a Parma. Es destaca la relació dels intel·lectuals de l'anomenat "Segle de les Llums", com ara José Nicolás de Azara, Esteban de Arteaga, Ennio Quirino Visconti i Carlo Fea, amb la gènesi i publicació de l'obra de Bodoni. En aquest context, i a tall d'exemple, l'estada d'Azara a Roma, les seves connexions polítiques i la seva amistat amb Bodoni són aspectes clau. A més, s'analitza la influència d'altres edicions prèvies, com les de Heyne o Ribbeck, amb l'objectiu d'examinar les variants textuales a l'edició de Bodoni, destacant els canvis introduïts i les omissions deliberades en el seu text.

PARAULES CLAU: Gian Battista Bodoni, Virgili, humanisme tardà, crítica textual.

THE VIRGIL'S BODONIAN EDITION: CRITICAL NOTES ON SOME TEXTUAL PARTICULARITIES

ABSTRACT

The present contribution deals with the edition of Virgil's works carried out by Gian Battista Bodoni in 1793 in Parma. It highlights the involvement of intellectuals from the so-called "Age of Enlightenment", such as José Nicolás de Azara, Esteban de Arteaga, Ennio Quirino Visconti, and Carlo Fea, in the genesis and publication of this work. In this context, Azara's stay in Rome, his political connections, and his friendship with Bodoni are key aspects. We also analyze the influence of other previous editions, such as those by Heyne or Ribbeck, to examine textual variations in Bodoni's edition, emphasizing the textual changes and deliberate omissions.

KEYWORDS: Gian Battista Bodoni, Vergil, late humanism, textual criticism.

Data de recepció: 10/III/2023

Data d'acceptació: 22/VI/2023

Data de publicació: desembre 2023

Como el título que encabeza nuestra contribución, nuestro trabajo intentará hacer tan sólo unas anotaciones sobre el origen y génesis de la edición bodoniana de Virgilio y unas consideraciones sobre los criterios que parecen haber presidido la constitución de su texto. Pero cabe decir que, en la edición de Virgilio, que queremos comentar sumariamente en estas páginas, confluyen de una manera excepcional una serie de personajes de relieve más que notable y que en su conjunto representan en cierta manera la cultura del último tercio del llamado Siglo de las Luces, a las puertas ya de la revolución francesa e incluso después de ésta, en una Roma que no ha abandonado todavía la herencia del Humanismo tardío en lo cultural y se mantiene plenamente en unas formas directamente derivadas prácticamente del último medioevo y del inicio de la edad moderna en lo social y político, en lo que algunos dan por llamar el “Antiguo régimen”, por más que el racionalismo, y especialmente – y más subrepticamente – el jansenismo, se hayan abierto paso. No entraremos en estos temas que nos llevarían muy lejos, pero sí debemos evidenciar que la obra que estudiamos, en su génesis romana y posterior impresión en Parma a cargo de Gian Battista Bodoni (1740-1813), refleja la presencia de personas de la talla del diplomático José Nicolás de Azara y Perera (1730-1804), “el caballero Azara”¹, del jesuita Esteban de Arteaga², de Ennio Quirino Visconti³ y de Carlo Fea⁴. En el fondo, la

¹ Sobre José Nicolás de Azara, se hallará un buen resumen biográfico y una completa bibliografía de A. Diz en la voz “Azara y Perera, José Nicolás de, Marqués de Nibbiano”, en el *Diccionario Biográfico Español* (= DBE, versión on-line DB-e). Son útiles también para diversos aspectos: Castellanos de Losada (1849-1850); muy importantes los dos volúmenes de A. Ciavarella (1979 = DAB); Sánchez Espinosa (1994 y 1997); Gimeno Puyol (2010); López Souto (2018 y 2019); Cacciotti (2003); Serafin (2003). Para su colección arqueológica Cacciotti (1993 y 1992).

² Batllori (1999) cree que fue Azara quien ayudó a Arteaga (1747-1799) en su trabajo en buena parte de los casos y no viceversa. Arteaga fue fiel colaborador siempre de Azara y lo acompañó en su salida de Roma por motivos políticos y después lo siguió a París donde murió. También Rudat (1971).

³ Nótese como curiosidad que Ennio Quirino Visconti (1751-1818) publicaría el año siguiente sus *Iscrizioni greche Triopee ora Borghesiane* en la imprenta de Pagliarini en Roma 1794. Sobre este personaje véase el artículo correspondiente en Zevi (1966: 1187-1188).

⁴ Carlo Fea (1753-1836) en su obra titulada *Prodromo di nuove osservazioni e scoperte di antichità di Roma da varia anni addietro*, Roma 1816, p. 58, dice al hacer un inventario de sus obras impresas que había publicado una *Miscellanea filologica, critica, e antiquaria, nella quale si emendano, e si spiegano molti luoghi di Plinio, di Virgilio, d’Orazio, di Stazio, ed altri, e si riportano molte notizie di scavi di antichità, e delle cose aneddoti di uomini illustri*, cuyo tomo I fue publicado en Roma “nella stamperia Pagliarini” 1790, y añade también: *Q. Horatii Flacci Opera. Parmae in Aedibus Palatinis 1791, typis Bodonianis, in foglio grande. Vi ho cooperato in gran parte*. Es justo decir que no menciona una participación importante en el Virgilio bodoniano, como lo hace para el Horacio, pero sí podemos notar como en aquellos mismos momentos se había ocupado del texto de Virgilio, por lo que dadas sus relaciones con Azara dicha obra debió por lo menos pasar por sus manos antes de imprimirse, por otra parte sabemos que el proprio C. Fea se atribuye la autoría de edición

estancia en Roma del que sería marqués de Nibbiano, el volteriano, en palabras de Marcelino Menéndez Pelayo⁵, Azara, marca toda una época en la que él creía que era su segunda patria: fue gran amigo del embajador francés, el cardenal François-Joachim de Pierre de Bernis⁶, mediador entre Francia y el estado pontificio, encargado o agente de preces, también del Ducado de Parma, y más tarde embajador de España. Estuvo muy vinculado a la familia de los príncipes Publicola Santacroce, especialmente a la princesa, Giuliana Falconieri⁷, a lo que podría añadirse un largo etcétera de otros lazos y actividades, que hacen que incluso más allá del mundo cultural, editorial e incluso arqueológico y artístico el personaje reúna unas características muy especiales, que hacen de su biografía el verdadero retrato de una época y de un mundo que iría extinguiéndose. Señalemos que las relaciones de Azara con el cardenal natural de Macerata, Mario Compagnoni Marefoschi, fueron relativamente complicadas por distintos motivos entre los cuales no faltaron los culturales además de los políticos, y constituyen por sí mismos una muestra de las rivalidades y entresijos del momento⁸.

de las *Obras* de Antonio Rafael Mengs publicadas por Azara en Roma en la misma imprenta Pagliarini en 1787.

⁵ Menéndez Pelayo (1940: 142), califica a Azara de escéptico y volteriano, destaca su importancia para la expulsión de los jesuitas y se refiere también a la colaboración recibida entre otros de Arteaga para la edición bodoniana de las obras de los clásicos.

⁶ El cardenal Bernis (1715-1794) dejó a Azara a su muerte como heredero una parte importante de su gran fortuna que permitió que éste última pudiera promover obras importantes de mecenazgo. Sobre este personaje véase Desprat (2000).

⁷ No entraremos en las vicisitudes de esta dama, descendiente de la santa del mismo nombre, animadora del más famoso salón romano de finales del siglo XVIII, de clara tendencia filofrancesa y jacobina, gran amiga del cardenal Bernis, embajador de Francia, que la dejó como heredera, y también quizás del embajador de España Manuel Moñino y Redondo, el futuro conde de Floridablanca, que consiguió para su marido, el príncipe Antonio Santacroce (muerto en 1792), duque de San Gemini, la Grandeza de España, y también de Azara especialmente en sus últimos años en Roma, de quien se afirma que al parecer la princesa tuvo una hija. Sabemos que algunos libros de Azara fueron a parar a manos del hijo de la princesa, Luigi Santacroce más tarde Duque de Corchiano, aunque no podemos precisar si por donación en vida, por legado de Azara o por adquisición a su muerte, aunque sabemos que una parte de los bienes en Roma de Azara después de su fallecimiento pasaron por donación a la princesa Santacroce, que también lo había acompañado a Florencia cuando Azara se vió obligado por razones políticas a abandonar Roma.

⁸ Sobre el cardenal Mario Compagnoni Marefoschi, cf. la biografía a cargo de Caffiero (1982: 665-668, esp. p. 667), que recoge una expresión de José Nicolás de Azara: “Este bribón de cardenal es el verdadero favorito del Papa”, tomándolo de la correspondencia de Azara, noticia recogida en *El espíritu de don José Nicolás de Azara, descubierto en su correspondencia epistolar con don Manuel de Roda*, vol. II, Madrid 1846, p. 156, refiriéndose a la predilección por el cardenal por parte del Papa Clemente XIV, que lo utilizó como eficaz y convencido brazo ejecutor de la supresión de la orden de los Jesuitas entre los años 1769 y 1773. Cabe señalar dicho cardenal en el conclave de 1774-1775, llegó a ser un candidato apoyado por distintas cortes europeas, aunque a la postre resultara elegido Pio VI. Sobre la rivalidad de los Compagnoni Marefoschi con Azara en las excavaciones de Tivoli véase Mayer i Olivé, (2018: 387-400).

Es bien sabido que la primera edición de las *Opera* de Virgilio a cargo de G.B. Bodoni⁹ fue publicada en 1793 en Parma in *aedibus Palatinis, typis Bodonianis* (fig. 1) y una segunda en 1795 también de Parma que indica en su pie de imprenta *ex Regio typographeo* (fig.2)¹⁰. Ambas ediciones fueron duramente criticadas por Pierre Didot en su edición de Virgilio de Paris 1798, señalando que la primera contenía numerosos errores ortográficos y que más valía no comentar la segunda¹¹. Sin embargo, cabe decir que la primera fue celebrada con octavas en el mismo año 1793 por el conde Bernieri¹². Puede pensarse en una motivación derivada de una cierta rivalidad profesional, o quizás incluso comercial, por parte de Didot, ya que su texto virgiliano tiene una primera edición de 1791, antes de la ya citada de 1798, y ambas salieron de las famosas prensas de su hermano¹³ en busca de mercado.

Notemos, además, que la tipografía real de Parma había publicado ya un Virgilio de menor importancia en 1777, también en las prensas de Bodoni¹⁴, y anteriormente otro en 1768¹⁵. De la imprenta de Bodoni salió asimismo una traducción italiana de Clemente Bondi en dos volúmenes publicada en Parma, Stamperia Reale, 1790-1793, dedicada a la archiduquesa de Austria María Beatriz de Este¹⁶.

Volvamos, sin embargo, a la edición latina de Virgilio de la que pretendemos ocuparnos, aunque anónima hay unanimidad en ver en ella la mano de José Nicolás de Azara, amigo y protector de Bodoni y uno de los personajes más singulares de Roma en el paso de los siglos XVIII al XIX donde llegó a alcanzar la posición de embajador de España. No cabe duda de que por sus conocimientos, información y erudición fue bien capaz de ello. Pero en su entorno se movían

⁹ Resultan todavía importantes los dos volúmenes publicados por De Lama (1816) y también el libro de Barbèra (1913). Además, entre una abundantísima bibliografía pueden mencionarse: Ajani, y Maletto (1990) De Pasquale (2012). Para la tipografía y las conexiones de Bodoni con los españoles es muy importante el proyecto de la Universidad de Salamanca dirigido por P.M. Cátedra (online). También P.M. Cátedra (2010). Resulta indispensable para España el trabajo de Corbeto (2010).

¹⁰ Cf. Mambelli (1954: 120-121), núms 465 y 471 respectivamente.

¹¹ De Lama (1816: 66-69) y además Barbèra (1913: 39-42). La edición de Didot lleva por título *Publius Virgilius Maro Bucolica Georgica, et Aeneis, Parisiis, excudebam Petrus Didot, natu maior, anno reip. VI in Aedibus palatinis scientiarum et artium*, p. V donde destaca que la edición que sigue es la de Brunck que considera la mejor. En pp. VI-VIII hace el elenco de los errores ortográficos de la suntuosa edición en gran formato y cuerpo de Bodoni de 1793 y finaliza en p. VIII diciendo: "Une autre édition in-8 du même imprimeur est plus incorrecte encore. Il est inutile de s'y arrêter".

¹² Mambelli (1954: 120).

¹³ Mambelli (1954: 119, núm. 463). Una segunda edición en 1798, Mambelli (1954: 122, núm. 477).

¹⁴ Mambelli (1954: 115, núm. 435).

¹⁵ Mambelli (1954: 114, núm. 424).

¹⁶ Mambelli (1954: 205, núm. 863). Siguió a esta primera edición otras de Florencia 1795, Turín 1795, Venecia 1795 y continuaron otras ya en el siglo XIX.

también G. Q. Visconti, que parece haber sido el encargado de la introducción¹⁷ y Carlo Fea. Generalmente se admite que fue Arteaga quien preparó el texto.

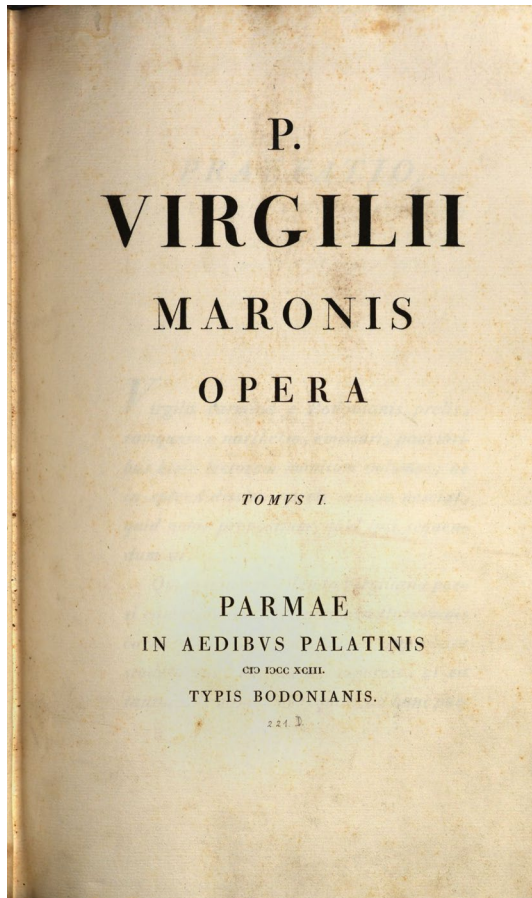

Fig 1: Edición de 1773

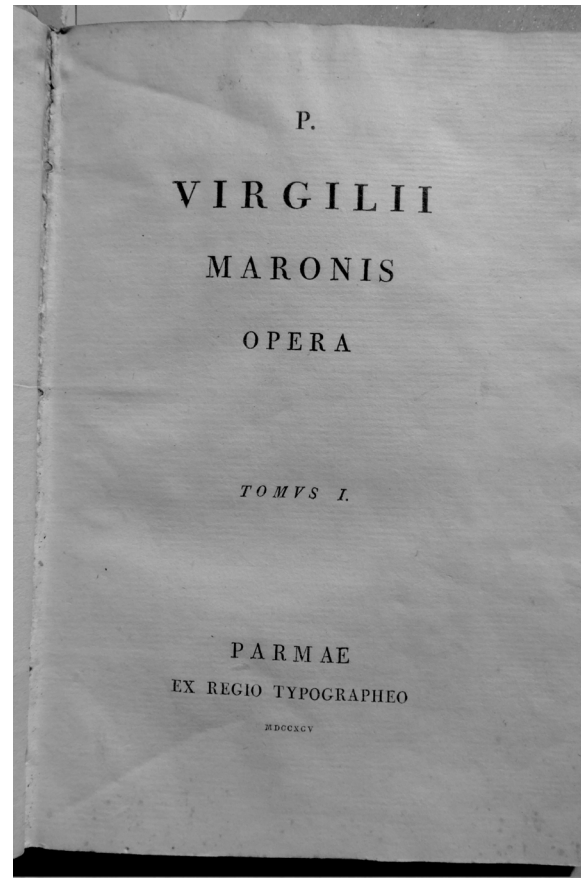

Fig 2: Edición de 1795

La edición, como manifiesta su mismo prefacio, se basa posiblemente en la reciente edición en aquel momento de C.G. Heyne de 1788-1789¹⁸, que tuvo en el mismo año 1793 una tercera edición en Londres¹⁹. La primera edición de C.G. Heyne fue publicada entre 1767 y 1775 en Leipzig²⁰, en una versión más sencilla y menos anotada en 1778²¹ y de nuevo en 1779 en Mannheim, con algunas notas que indicaban variantes²², cabe decir que citamos esta edición, poco importante por sí misma ya que sabemos que José Nicolás de Azara la poseía, puesto que al

¹⁷ Cf. nuestra nota 1. Para Visconti y su intervención, es necesario recurrir a la correspondencia de José Nicolás de Azara, bien editada por Gimeno Puyol (2010). Resulta de utilidad el lema ya mencionado de Diz en el *DBE*, que le atribuye la preparación completa de la obra.

¹⁸ Mambelli (1954: 118, núm. 456) y página 120, donde Mambelli al tratar de la edición de Bodoni de 1793 se muestra de esta opinión.

¹⁹ Mambelli (1954:120, núm. 467).

²⁰ Mambelli (1954:114, núm. 423).

²¹ Mambelli (1954:116, núm. 438)..

²² Mambelli (1954: 116, núm. 440).

parecer disponía de toda la colección de clásicos editada en Mannheim, entre los 20.000 volúmenes que integraban su biblioteca como indica su inventario²³.

La *praefatio* de la edición revela sus mismas fuentes ya que advierte que sigue en principio el texto de Heyne, pero tiene en cuenta, como hace éste, algunas lecciones de P. Burmann²⁴. Recordemos que anteriormente una edición de Venecia, del año 1784, se había hecho ya “*ex recensione N. Heinsii et P. Burmanni, ad Chr. Gottl. Heyne editionem accuratissime exacta*”²⁵. Una posición semejante pudo ser la seguida en la edición de Bodoni a tenor del contenido de su introducción, que nos indica también que tiene en cuenta los resultados de la edición de R. Fr. Ph. Brunk, publicada en Estrasburgo en 1785²⁶. Evidentemente, la selección de fuentes está hecha con un criterio acorde con la disponibilidad del momento y el contenido bibliográfico procede de la biblioteca personal de Azara más que de cualquier otra biblioteca²⁷.

Si nos atenemos al contenido de su biblioteca personal, comprobaremos que dispone de las ediciones mencionadas en la introducción de su propia edición de Virgilio. Se encuentran en su biblioteca la edición de P. Burmann de Glasgow 1784, la de los Burmann, padre e hijo, de Amsterdam 1746²⁸, asimismo posee la edición de Heyne de 1788-1789, que anota el catálogo como *ed(itio) opt(ima)*, y consta también la de Mannheim de 1779, ya mencionada²⁹, la de Brunck de 1789, que denomina el mismo inventario *ed(itio) spl(endida)*, así como la posterior de Heyne de Londres 1793, que de nuevo es calificada como *ed(itio) opt(ima)*³⁰. Como habíamos anunciado, Azara posee en su casa de Roma los materiales necesarios para emprender lo que se propone en su introducción. Naturalmente, la biblioteca de Azara contenía también su edición de Parma de 1793, pero, curiosamente, no la de 1795.

²³ Editado por Iturri y Ferran (1806). En p. 68, indica que poseía 62 volúmenes de la *Collectio Classicorum Auctorum Latinorum* de Mannheim 1788, valorada en 18 escudos. Véase además nuestra nota 18.

²⁴ Cf. para la edición de Glasgow de 1758 de P. Burmann: Mambelli (1954: 113, núm. 416). Esta edición fue reimpressa en 1778 y 1784, véase Mambelli (1954: 116, núm. 436 y p. 117 núm. 449).

²⁵ Mambelli (1954:117, núm. 451). La obra fue reeditada en 1796, cf. Mambelli (1954:122, núm. 476).

²⁶ Mambelli (1954: 118, núm. 452). Según Mambelli, el autor prioriza el códice Mediceo y tiene en cuenta un manuscrito conservado en el Seminario de Estrasburgo.

²⁷ Sobre la biblioteca de Azara, véase la obra citada en nuestra nota 12. Puede ser útil además la edición crítica comentada de Sánchez Espinosa (1997).

²⁸ Iturri y Ferran (1806: 309), para las dos ediciones. Sobre la edición de Amsterdam, cf. Mambelli (1954: 110, núm. 401).

²⁹ Ambas en Iturri y Ferran (1806: 309).

³⁰ Se encuentran las dos obras en Iturri y Ferran (1806: 310).

Podemos hallar en el epistolario entre Bodoni y Azara noticias importantes sobre la gestación de esta edición y sobre el ambicioso programa de edición en el que se integraba³¹.

La introducción, como hemos dicho, es seguramente de Ennio Quirino Visconti³², aunque no sabemos el peso que en ella pudieron tener el secretario de Azara Esteban de Arteaga o incluso el propio Azara, que, a la vista de los libros existentes en su biblioteca, podría haber tenido un papel importante por lo menos para imponer o sugerir la selección del texto sobre el cual construir la edición. El hecho de que el propio Azara haga mandar más tarde los volúmenes de 1793 a Heyne indica como mínimo un cuidado muy estrecho y directo de la edición, y no sólo el ejercicio de un mecenazgo³³.

Pasemos a continuación a hacer algunas observaciones y comentarios sobre cuanto se dice sobre la constitución del texto en la introducción de la edición, *praefatio* (figs. 3-10), cuya aportación al texto virgiliano es en último término el objetivo de nuestro breve trabajo³⁴. En cada caso daremos siempre el comentario de la edición de Heyne al texto de Virgilio, señalando especialmente cuándo tiene en cuenta la editio Parmensis de 1793; haremos referencia cuando sea necesario a los escolios de Servio y a la edición de Ribbeck. En las notas, para no cargar el cuerpo del trabajo, recogeremos las ediciones modernas más autorizadas para las variantes que supone el Virgilio bodoniano.

³¹ *DAB I*, pp. 78-79, Azara a Bodoni, Roma, 20 de marzo de 1783. Cf. además Gotor (1992: 87-118) y Sánchez Espinosa (2007: 141-162).

³² Cf. nota 17.

³³ Carta de Azara a Bodoni del 2 de abril de 1794, núm 178 de la edición de Moreno Puyol (2010) y *DAB II*: 94. Parece que Heyne ya la había obtenido anteriormente por medio del librero Giuseppe Molini.

³⁴ Las ediciones de 1793 y 1795 tienen el mismo contenido, aunque con diversa paginación en función del distinto formato de ambas in-folio para la primera e in-8 para la segunda, que teniendo en cuenta también el distinto cuerpo de letra usado produce un mayor número de páginas en la primera y un texto más denso en la segunda.

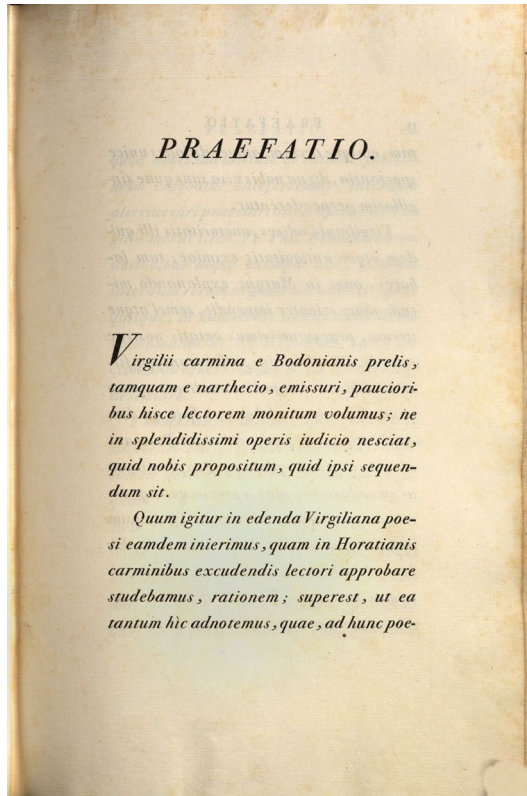

Fig. 3

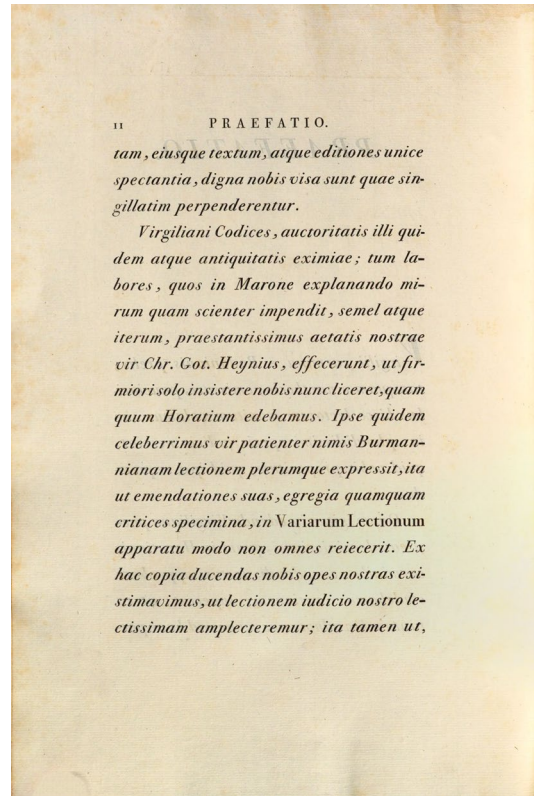

Fig. 4

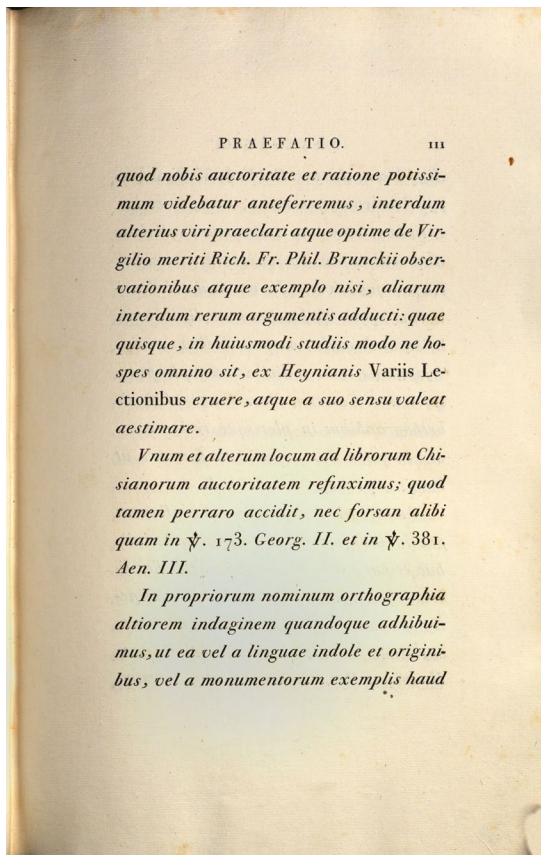

Fig. 5

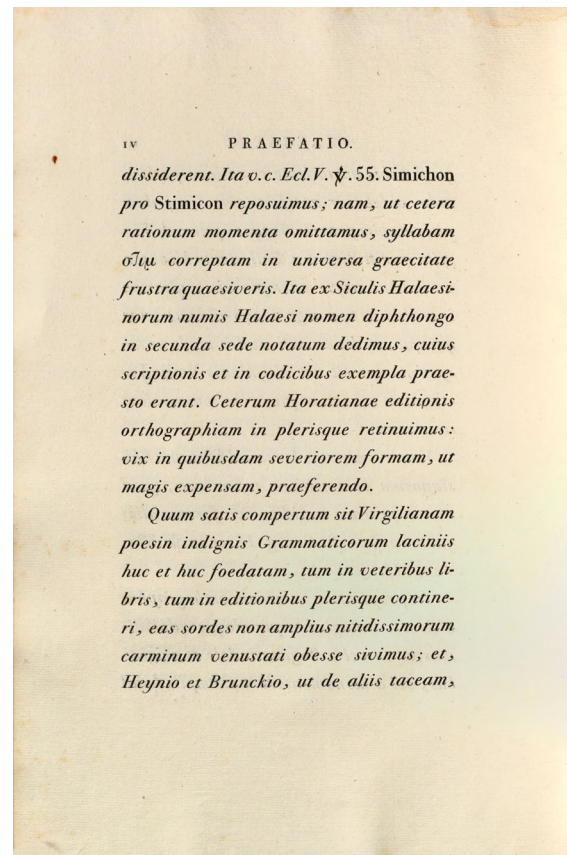

Fig. 6

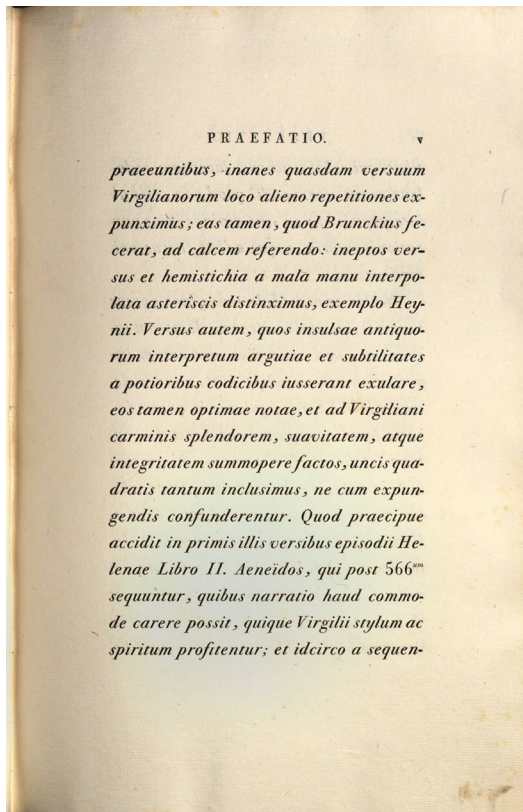

Fig. 7

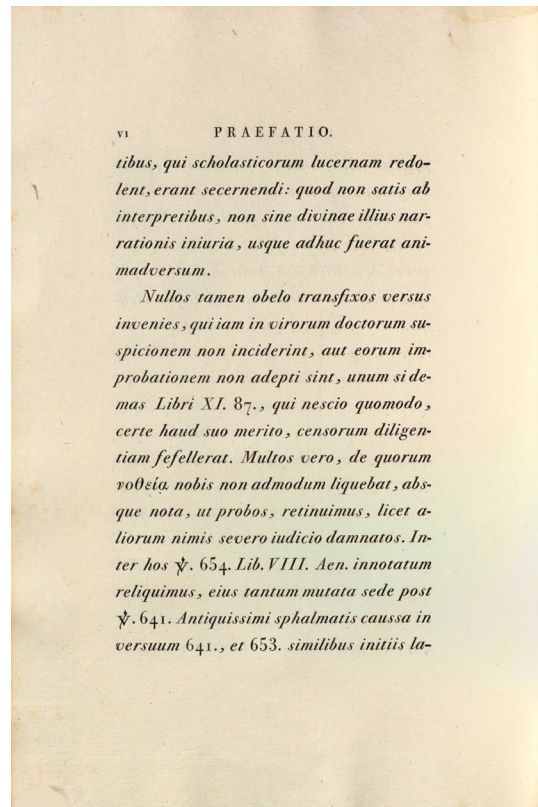

Fig. 8

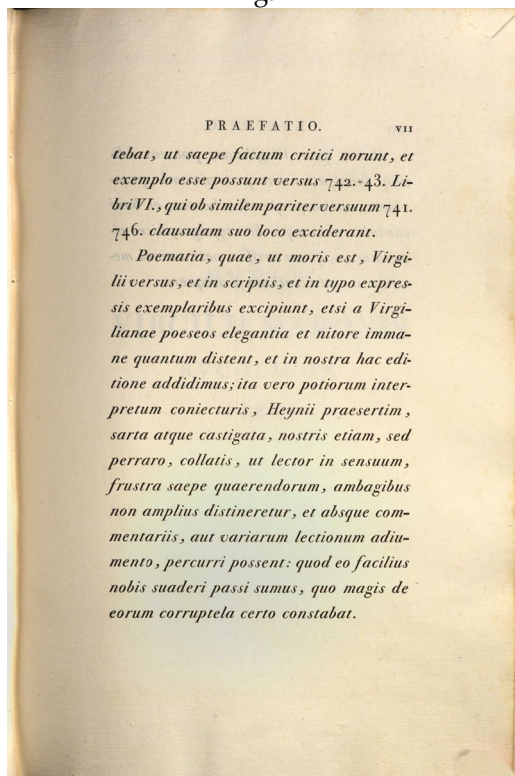

Fig. 9

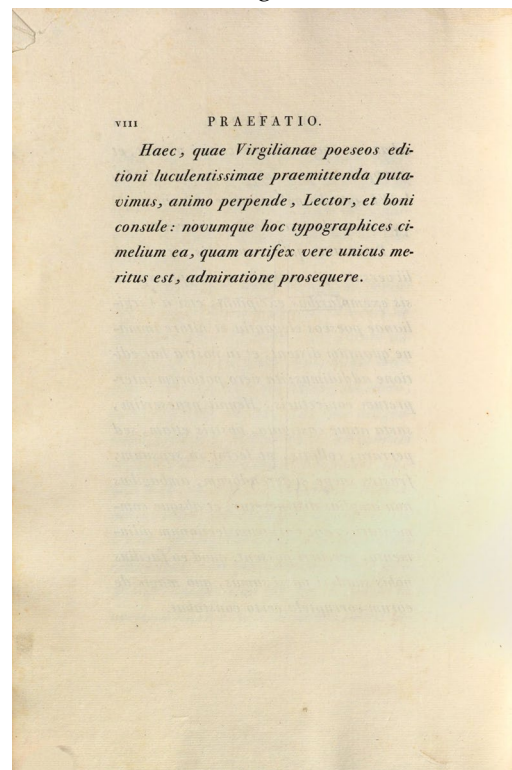

Fig. 10

Conviene, en primer lugar, hacer un breve elenco y comentario de las variantes textuales reconocidas por la propia introducción como completadas con “libri Chisiani”, es decir de la familia de los Chigi³⁵:

Georg. 2, 173: *Salve, magna parens frugum, Saturnia tellus*, Heyne, vol. I p. 424, sin referencia a la edición de 1793.³⁶

Aen. 3, 381: el verso es *Principio Italiam, quam tu iam rere propinquam*, en Heyne vol. II p. 499, pero en el comentario al verso 380, p. 498 dice Heyne:

Scire Helenum farique vetat Saturnia Iuno” y que “Distinguunt codd. partim post Scire partim post Helenum...Alioqui ad manum esset Helenumque vetat fari in ed. Parm. hemistiquium abesse malit Iac. Bryant. (male interpungitur post Scire; et vitandae ambiguitatis causa saltem scribendum erat: prohibent te cetera Parcae Scire, Hel. At Helenum ad utrumque verbum spectare docet copula que nusquam apud Virgilium secundae voci adhaerens...³⁷

El texto de la editio Parmensis de 1793 contiene la siguiente lectura: *Parcae / scire, Helenumque vetat fari Saturnia Iuno*.

Son introducidos además otros cambios:

Aen. 2, 566: *ad terram misere aut ignibus aegra dedere*, Heyne, vol. II, p. 346, indica “*dederunt Bigot*”. Servio dice: *post hunc versum hi versus fuerunt qui a Tucca e Vario obliti sunt*³⁸.

³⁵ Se inicia en la p. II de la edición de 1793. El bibliotecario de los Chigi, protegido y amigo de Segismondo Chigi era precisamente G. Q. Visconti.

³⁶ Observación recogida en la p. III de la edición bodoniana de 1793. Nos servimos de la cuarta edición de la obra de C. G. Heyne – la edición que parece usar la edición Bodoniana que nos ocupa es la de 1788-1789 – a cargo de Wagner (1830-1833). Esta es la edición que citamos en el cuerpo del texto y en las notas como Heyne con indicación de volumen y página. Las observaciones de Wagner recogidas en su edición de Heyne van indicadas como Wagner. Recogemos también las observaciones y variantes de Ribbeck (1859: 117), que citamos, como Ribbeck, en el texto.

³⁷ La observación a este verso se halla en la edición de 1793 p. III. Cf. Ribbeck (1860: 164) para para la variante *incipio* por *principio* en P.

³⁸ Indicación dada en la p. V de la edición bodoniana de 1793. Thilo en Thilo y Hagen (1881: 304). La edición de Harvard recoge dichos versos, Rand *et alii* (1946: 462-463). Además, Ribbeck (1860: 114-115) incluye los versos indicados por Servio como olvidados por Vario y Tucca, 566-588. Lo mismo hacen Mynors (1969: 144-145), entre paréntesis cuadrados, y la edición paraviana de Geymonat (1973: 241-241) en cuerpo muy pequeño y entre dos trazos. En cursiva con una abundante anotación en el aparato crítico, Conte (2019: 48-50), con indicación de los filólogos que los consideran legítimos.

Aen. 11, 87 : *sternitur, et toto proiectus corpore terrae*, Heyne, vol. III p. 587, anota *Versum tanquam inficetum obelo notat Editor Parmensis*)³⁹. Atención Ribbeck cree que hay una lacuna⁴⁰.

Aen. 8, 654 *Romuleoque recens horrebat regia culmo*, Heyne, vol. III, p. 265, constata: “in edit. Parmensi versus retractatus est post 641”, e inicia su comentario diciendo: “Totus hic versus scrupulum iniicit”. Servio en cambio lo recoge y dice: *terrae id est in terram. Et figurate “sternitur terrae”, ut <XII 382> truncumque reliquit harenae*⁴¹. Lo acepta Ribbeck.

Aen. 6, 742-743 *Infectum eluitur scelus, aut exuritur igni; / quisque suos patimur Manis; exinde per amplum*, Heyne, vol. II, pp. 967-968, afirma que es lícito suponer que los versos se hayan desordenado y estén “transpositi” y que se podrían poner los versos 745-747 antes del 743, como *admisit et recepit* Editor Parmensis, Wagner añade que también Bruckius y Bothius. Lo acepta Ribbeck⁴².

³⁹ En la p. VI de la editio Parmensis de 1793 se dice “*cum grano salis*”: “Nullos tamen obelo transfixos versus invenies, qui iam in virorum doctorum suspicionem non inciderint, aut eorum improbationem non adepti sint, unum si demas Libri XI. 87., qui nescio quomodo, certe haud suo merito, censorum diligentia fefellerat”. Wagner en su *addendum* al aparato de variantes nota: “*Inficetus sane, ut antehac distinguebatur; neque enim recte iunguntur Dicitur et sternitur...*”, en Heyne, vol. III, p. 587. *Ducitur* v. 85 *sternitur* v. 87. Ribbeck (1862: 240): “*Deleri volebat editor Parmensis: lacunam statui*”.

⁴⁰ La edición de Conte (2019: 298), recuerda su eliminación por parte de la *ed. Parmensis an. 1793* y la suposición de una laguna por parte de Ribbeck.

⁴¹ La editio Parmensis recoge esta observación en las pp. VI-VII de la *praefatio*: “*Multos vero de quorum νοθεία nobis non admodum liquebat, absque nota, ut probos, retinuimus, licet aliorum nimis severo iudicio damnatos. Inter hos v. 654. Lib. VIII. Aen. innotatum reliquimus, eius tantum mutata sede post v. 641, et 653. similibus initiis latebat, ut saepe factum critici norunt, et exemplo esse possunt versus 742.-43. Libri VI., qui ob similem pariter versuum 741. 746. clausulam suo loco exciderant*”. Thilo en Thilo y Hagen (1884: 487). Ribbeck (1862: 107), hace lo mismo de la editio Parmensis e indica en el aparato crítico: “*Post 641 legitur v. 654 in ed. Parmensi: cf. emend Verg. 4*”, esta última mención se refiere a Ribbeck (1858: 4). Pero no lo hacen así la edición oxoniense de Mynors (1969: 250), ni la edición paraviana de M. Geymonat (1973: 409), aunque ponen los versos entre paréntesis redondos; lo recuerda sin embargo atribuyendo el cambio recogido por Ribbeck, y anteriormente sospechado por Heyne, a la editio Parmensis, Conte (2019: 228, aparato).

⁴² Véase la nota anterior para las observaciones al respecto de la editio Parmensis de 1793. P. Ribbeck (1860: 357), lo hace así: “*743sq. transposuit post 747 editor Parmensis, aut transponendos post 747 aut delendos esse censuit Heynius, vulgatum ordinem frustra defendit Wagnerus: cf. emend. Verg. 4*”. Véase nota anterior para este último trabajo citado. Al contrario de Ribbeck mantiene el orden las ediciones de Mynors (1969: 250) y Geymonat (1973: 409), entre paréntesis redondos y en cursiva con una abundante anotación en el aparato crítico; recoge la edición de Parma Conte (2019: 169), al recordar que ésta es el origen de la trasposición realizada por Ribbeck.

Un cambio puramente ortográfico en *Ecl.* 5, 55: *Stimichon* pro *Stimicon*⁴³, parece producto del conocimiento onomástico y epigráfico del griego y no de una comprobación de los manuscritos⁴⁴.

Mucho más clara resulta la fortuna de las omisiones propuestas en la edición de Bodoni: “*Versus in virgiliano carmine perperam inserti qui ex hac editione exulant*” (figs. 11-12). Cabe destacar que todos los versos, objeto de omisión por parte de la editio Parmensis de 1793, están marcados como repeticiones o bien como sospechosos o a excluir por otras razones en las ediciones de Heyne y de Ribbeck.

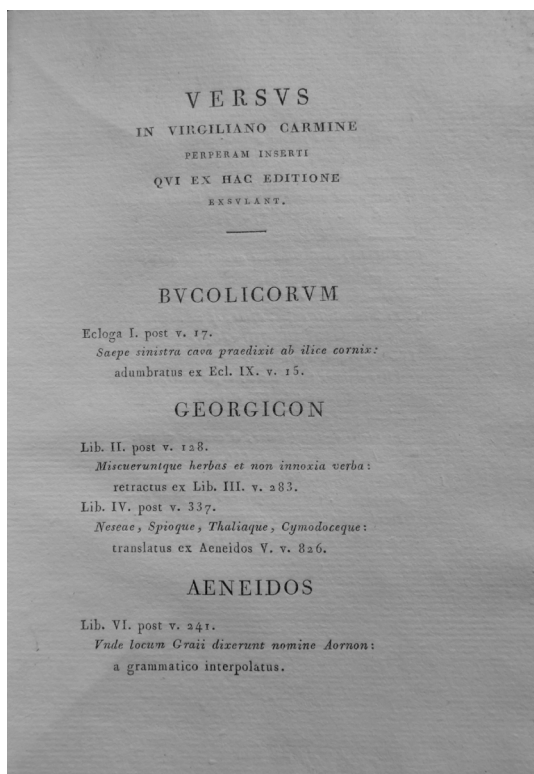

Fig. 11

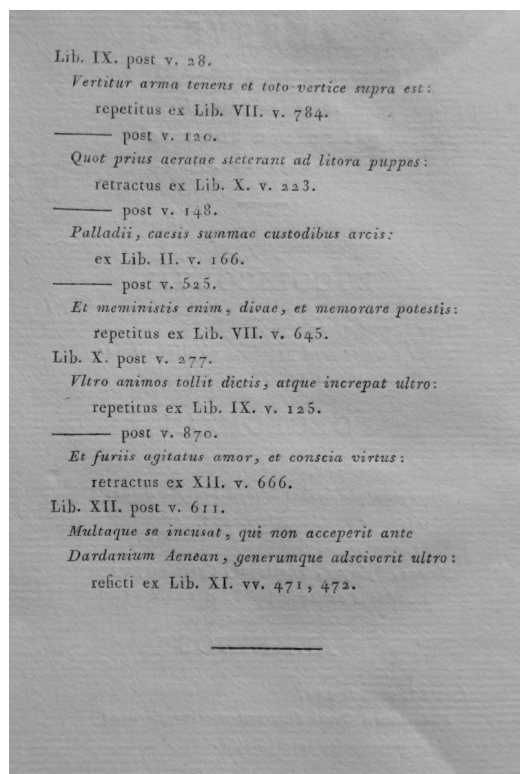

Fig. 12

Ecl. 1, 18: *Saepe sinistra cava praedixit ab ilice cornix*, Heyne, vol. I, p. 58 en mayúsculas con asterisco señala que fue atetizado en la edición aldina y antes por *Egnatius*, es una copia de *ecl.* 9, 15 (*ante sinistra cava monuisset ab ilice cornix*)⁴⁵,

⁴³ Está en la p. IV de la editio Parmensis de 1793. Según Ribbeck (1859: 28), dan la forma *Stimichon* Ἐϋαβ; P da *Tymichon* y *Stimicon* se da en el manuscrito c.

⁴⁴ Cf. C.O. Heyne vol. I, p. 160 da la lección *Stimicon* y dice en el comentario de las variantes textuales: “*Stimichus repositus est in edit. Parmensis*”.

⁴⁵ El comentario de Servio insiste en el valor augural de este verso y el valor augural de *cornix*, cf. Thilo (1887: 111).

como lo nota la edición Parmense)⁴⁶. Los comentarios de los escoliastas resultan en este caso importantes⁴⁷.

Georg. 2, 129: Miscueruntque herbas et non innoxia verba, Heyne, vol. I, p. 416, que lo indica en minúsculas entre asteriscos, “versus insertus ex *Ge. III, 283*” razón por la cual es damnatus por Brunck y la editio Parmensis. Servio lo recoge como *Georg. 3, 283*⁴⁸, pero en cambio Nonio Marcelo lo recoge como *Georg. 2, 129*, por lo que no cabe duda de que se trata en todo caso de una repetición o de una variante antigua⁴⁹.

Georg. 4, 338: Nesaee, Spioque, Thaliaque, Cymodoceque, Heyne, vol. I, p. 653, lo pone en mayúsculas y entre asteriscos y señala que falta en los mejores manuscritos: Rom. Med. y en otros muchos; señala que podría derivar de *Aen. 5, 826* y que lo excluyen de su texto Brunck y la editio Parmensis. Hay que añadir que Servio no lo comenta⁵⁰.

Aen. 6, 242: la editio Parmensis lo considera interpolado por un gramático: *Unde locum Graii dixerunt nomine Aornon*, Heyne, vol. II, p. 887 lo recoge en mayúscula y entre asteriscos, dice textualmente: “*eiectus quoque est a viro docto, qui editionem Parmensem curavit*”, y destaca que falta en muchos manuscritos y en el Mediceo parece ser escrito por una mano reciente, aunque en otros como el Romano parece escrito por la primera mano. No hay comentario serviano⁵¹.

Aen. 9, 29: Vertitur arma tenes, et toto vértice supra est, Heyne, vol. III, p. 305, lo reproduce en mayúsculas y entre asteriscos, diciendo: “*Versus haud dubie ex lib. VII, 784 hic translatus*”. Indica Heyne que lo eliminan Fabricius, Poerius, Heinsius

⁴⁶ Ribbeck (1859: 2): “Post v. 17 saepe sinistra cava praedixit ab ilice cornix altera manu in Oblongo et, nisi quod dicebat, in Longobardico Pierii; cf. ecl. IX 15”, en el aparato crítico.

⁴⁷ Así el escoliasta a LVCAN. 1, 557-559: testatos sudore lares delapsaque templis / dona suis dirasque diem foedasse volucres / accipimus, solvisque feras sub nocte relictis. De *ecl. 9, 15* tratan SERV. *ad Aen 12, 246* y Probo, *inst. 1, 11, 2* además de Probo 6, 6 K.

⁴⁸ Thilo (1887: 231), indicando la litote *non innoxia*, y p. 208, para el segundo pasaje mencionado. Para las interpolaciones de las *Geórgicas* continúa siendo válido Ribbeck (1866: 49-53), “*De interpolationibus Georgicon*”, que no se ocupa por evidentes de los versos atetizados por la edición Bodoni se refiera a él en cambio en p. 212 como interpolada, aunque lo conozcan así Servio y M²γabc, cf. también pp. 152-153. Ribbeck (1859: 114), dice: “129 0 III283: eiectus hinc ab editore Parmensi: cf. lect. Verg. 4”, lo pone después de un trazo en letra más pequeña, pero mantiene la numeración contándolo; cf. además p.167 para *Georg. 3, 283*.

⁴⁹ Cf. la edición teubneriana de Lindsay (1903: 546), donde explica el valor de *medicamentum* y se refiere en primer lugar a *Georg. 2, 126* y a continuación a los versos que 128-129 en la forma: *pocula si quando saeve interfecere novercae / miscueruntque herbas*.

⁵⁰ En letra pequeña después de un trazo manteniendo la numeración Ribbeck (1859: 214): “omiserunt MPRγ1b. m. rec. in mg. add. γ ex *Aen. V 826: habet c*”.

⁵¹ Ribbeck (1866: 153). También Ribbeck (1859: 320), en letra pequeña bajo trazo, pero manteniendo numeración, dice: 2 ex Prisciani perieges. 1055 fictum) habent Rb, ante 241 γ, om. FMPcm. Sed in M post 241 intra líneas minio pictum ---o, quod spectat ad versum quendam ima pagina additum, cuius erasi non apparebat nisi incertissima haec vestigia: ...RE...E...C.....E..N.....AT LOCVM (corr. M. ant.) R lucum b1 lacum b2 aornum γ AVERNVM Rb”. Indicado entre paréntesis cuadrados en Conte (2019: 150), que mantiene la numeración de los versos.

y Burmann y que es “*Omissus quoque nunc in edit. Parmensi*”; Wagner añade que ya lo había eliminado la edición de Brunck. No lo recoge Servio⁵².

Aen. 9, 121: quod prius aeratae stetebant ad litora prorae, Heyne, vol. III, p. 318, lo reproduce en mayúsculas y entre asteriscos, como tomado de *Aen. 10, 223*, y precisa que falta en los mejores manuscritos y que es eliminado en la editio Parmensis junto con 29, 151 y 529). Servio sólo recoge *Aen. 10, 223*⁵³.

Aen. 9, 151: Palladii, caesis summae custodibus arcis, en la editio Parmensis correspondería al verso 149, Heyne, vol. III, p. 322, en mayúsculas y entre asteriscos como repetición de *Aen. 2, 166* al tiempo que nota que no está en la editio Parmensis). No lo recoge Servio, que sí recoge en cambio *Aen. 2, 166*⁵⁴.

Aen. 9, 529: Et meministi enim, divae, et memorare potestis, en la editio Parmensis ocuparía el verso 526. Heyne, vol. III, p. 374, lo escribe en mayúsculas y entre asteriscos, como repetición de *Aen. 7, 645* e indica que está “*omissus in edit. Parmensi*” y que falta en los mejores manuscritos⁵⁵. No es comentado en Servio, como tampoco lo es *Aen. 7, 645*.

Aen. 10, 278: ultro animos tollit dictis, atque increpat ultro, Heyne, vol. III, p. 477, da cuenta de que es la repetición de *Aen. 9, 127* y que está omitido en la editio Parmensis. Wagner dice que está en el Palatinus, pero que él mismo lo rechazó. No está en esta posición en Servio, pero sí en *Aen. 9, 125: animos tollit dictis*⁵⁶.

Aen. 10, 872: et furiis agitatus amor, et conscia virtus sería en la editio Parmensis el 87, Heyne, vol. III, p. 562, lo edita en mayúsculas y entre asteriscos, como repetición de *Aen. 12, 668* y manifiesta su falta en el Romano y el Mediceo, nota

⁵² Ribbeck (19862: 116), en letra pequeña bajo trazo: “29 = VII 784: om. MPRγbcmψ, habet Dorvill. et si qui sunt alii nullius auctoritatis”. Lo elimina, razonando en el aparato crítico sobre la presencia de este verso en los manuscritos, Conte (2019: 232).

⁵³ G. Thilo en Thilo y Hagen (1884: 416). Ribbeck (1862: 122): “121 = X 223 om. FMPRγbc, habet cod. Porcius Pierii, in aliis postponitur versui 122, in Goth. Tertio post v. 142: et alii prorae, alii puppes, alii naves”. Lo elimina Conte (2019: 235), de nuevo sobre los manuscritos.

⁵⁴ Thilo en Thilo y Hagen (881: 247-249), con un largo comentario, que recoge también la leyenda según la cual el Paladio de Troya habría sido robado por Diomedes y Ulises. Ribbeck (1862: 125), entre paréntesis cuadrados en el texto manteniendo la numeración y con el siguiente comentario: “conf. II 166: om. ed. Parmensis”, da a continuación variantes. Para *Aen. 2, 166*, Ribbeck (1859: 82), el verso esta en AVG. civ.1, 2. Conte (2019: 237) lo mantiene en el texto entre paréntesis cuadrados e indica en el aparato crítico la omisión en la editio Parmensis de 1793 y que “post Heyne et Brunck secl. Wagner”.

⁵⁵ Ribbeck (1862: 152), en caracteres más pequeños y bajo una barra a pie de página, manteniendo la numeración: “= VII 645: om. FMPRγbcmψ, non legit Servius (nam quod ad h. v. in interpolatis libri saeculi XV, velut Bononiensi, extat scolion deest in Paris. Reg.) MORARE R”; para *Aen. 7, 645*, véase la p. 48 de dicha edición. Conte (2019: 251) entre paréntesis cuadrados en el texto.

⁵⁶ Thilo en G. Thilo, H. Hagen (1884: 321). Ribbeck (1862: 190), en caracteres menores y bajo una barra a pie de página con el comentario en el aparato crítico: “278 = IX 127 om. MPγm, non interpretatur Servius. ADQVE R”, y para *Aen. 9, 127*, p. 123. Conte (2019: 272), entre paréntesis cuadrados en el texto.

también la omisión en la editio Parmensis. No está en Servio en este lugar, pero sí lo está en *Aen.* 12, 668⁵⁷.

Aen. 12, 612-613: *multaque se incusat, qui non acceperit ante / Dardanium Aenean generumque adsciverit ultro*, Heyne, vol. III, p. 792, los pone a continuación de 12, 611, “turpans...”, pero ambos abreviados entre primera y última palabra del verso, *multa* – *ante*, y *Dardanium* – *ultro*, y entre asteriscos y señala que faltan en el Romano y en el Mediceo y que lo omiten Cuningham, Brunck y la editio Parmensis, ya que están “translati” de *Aen.* 11, 471-472). No hay comentarios en Servio. Ribbeck los pone también en duda bajo los números de verso 612-613⁵⁸.

Podemos decir que la consideración que demuestra Heyne por la edición inglesa de Alexander Cuningham, de 1743, hecha sobre la edición Elzeviriana de 1676⁵⁹, es paralela a la que siente por la que él mismo denomina editio Parmensis. En última instancia, podemos afirmar que se trata del reconocimiento a una obra, surgida y publicada en un ambiente ilustre del que es un claro reflejo, con un esfuerzo de imprenta no siempre considerado. Podemos afirmar que la edición bodoniana de Virgilio de 1793 se nos presenta como una etapa a considerar en el marco de lo que a partir de aquel momento serán las ediciones filológicas modernas de Virgilio. Puede ser vista como una edición que marca precisamente el final de una época y que su concepción dista mucho de lo que es el concepto filológico moderno, en aquel momento esplendorosamente naciente, pero no cabe duda de que se integra en un proyecto no por suntuoso o, si se quiere, suntuario menos importante de acercamiento de las ediciones de los clásicos a un público de alto nivel político y cultural. Hemos querido destacar aquí el esfuerzo de crítica que subyace a pesar del destino de la obra en la constitución pragmática de su texto. Quienes la hicieron posible fueron con seguridad algunos de los mejores anticuarios, y por ende filólogos, de su momento en Italia, italianos o no. No hace falta que nos detengamos en enaltecer la tipografía y las manos del tipógrafo que hicieron posible que esta edición de Virgilio sea una obra maestra de la imprenta. Queríamos volver la vista para cerrar estas páginas hacia la figura singular y poliédrica de José Nicolás de Azara a cuya iniciativa, protección y mecenazgo se debe, aunque no queremos disimular la sospecha de que, en realidad, en el texto de esta edición se oculta algo más, quizás una intervención más personal a través de una contribución a la fijación de criterios, lo cual sería muy acorde con su condición de político hábil y pragmático.

⁵⁷ Thilo en Thilo y Hagen (1884: 632). Ribbeck (1862: 232), en caracteres de menor dimensión y bajo una barra a pie de página y la indicación siguiente: “872 = XII 668 extat in c, m. rec. in mg. γ, post 875 Menag., om. MPRγb, non interpretatur Servius”; para *Aen.* 12, 668 cf. p. 340.

⁵⁸ Ribbeck (1862: 336), en caracteres menores y bajo una barra a pie de página, y hace el siguiente comentario: “612 sq. om. MPRγb, extant in cχ: cf. XI 471” y da a continuación algunas variantes. Para *Aen.* 11, 471-472 cf. pp. 266-267. Los omite Conte (2019: 350), razonando sobre su ausencia en Servio y las omisiones de los manuscritos.

⁵⁹ Mambelli (1954: 109, núm. 396).

Es posible que una parte de la admiración o interés que parece despertar la edición que hemos tratado en Heyne, y también en algunos puntos en Ribbeck⁶⁰, radica, seguramente, en la capacidad de haber tenido la osadía de resituar o prescindir de algunos de los versos que hemos analizado, con el fin de dar al lector un texto fiable y voluntariamente exento de los problemas que pueden presentar duplicaciones e interpolaciones. En el caso de Ribbeck hay que destacar además el hecho de que este editor encuentre acertadas las trasposiciones de versos en algunos pasajes, que recogerá en su edición, todavía hoy fundamental para la constitución del texto de Virgilio.

A pesar de todo, hemos de constatar que, entre los editores modernos, la llamada *editio Parmensis* no ha encontrado la resonancia que había tenido con anterioridad. Es posible que ello se deba al hecho de que nos hallamos ante un cada vez mayor conservadurismo y saludable respeto del texto y de la forma en que éste nos ha sido transmitido por la tradición por parte de quienes se han ocupado de Virgilio en los últimos tiempos⁶¹.

BIBLIOGRAFÍA

- AJANI, S. y MALETTO, L.C. (eds.), (1990), *Conoscere Bodoni*, Altieri, Collegno.
- BARBÈRA, P. (1913), *G. B. Bodoni*, Genova.
- BATLLORI I MUNNÉ, M. (1999), *Estètica i musicologia neoclàssiques: Esteban de Arteaga*, València. (Biblioteca de estudis i investigacions. Obra completa/Miquel Batllori XII).
- CACCIOTTI, B. (1992), “*Scavi Azara*”, en B. Palma Venetucci, ed., *Le Erme tiburtine e gli scavi del Settecento*, Roma. (Uomini illustri dell’antichità, 1. 2), 177-221.
- CACCIOTTI, B. (1993), “La collezione di José Nicolás de Azara: studi preliminari”, *Bollettino d’Arte* 78, 1-54.
- CACCIOTTI, B. (2003), “La dattiloteca de José Nicolás de Azara”, en J. Beltrán Fortes, B. Cacciotti, X. Dupré Raventós, B. Palma Venetucci, eds., *Illuminismo e Illustración. Le antichità e i loro protagonisti in Spagna e in Italia nel XVIII secolo*, Roma, pp. 85-119. (Bibliotheca Italica. Monografías de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, 27).
- CAFFIERO, M. (1982), “Compagnoni Marefoschi, Mario”, en *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 27, Roma, 665-668.
- CASTELLANOS DE LOSADA, B.S. (1849-1850), *Historia de la vida civil y política del célebre diplomático y distinguido literato español el magnífico caballero D. José Nicolás de Azara*, 2 vols. Madrid.
- CÁTEDRA, P.M. (2010), *Bodoni y los españoles I. Epistolario de Leandro Fernández de Moratín y Giambattista Bodoni con otras cartas sobre la edición de la “Comedia Nueva” (Parma, 1796)*, Salamanca.

⁶⁰ Especialmente en Ribbeck (1858: 4).

⁶¹ Un ejemplo puede ser la reciente edición en la Bibliotheca Teubneriana de Conte (2019), que sin embargo se refiere en ocasiones a la *editio Parmensis* como hemos podido constatar, si bien parece limitarse a hacerlo para explicar las elecciones textuales de Ribbeck.

- CATEDRA, P.M. (online), *La tipografía, los funcionarios y la corona española* <<http://bibliotecabodoni.net/monografia/g-b-bodoni-la-tipografia-los-funcionarios-y-la-corona-espanola>> [09/09/2020].
- CÁTEDRA, P.M., (dir.) (online) *Biblioteca Bodoni*, <https://bibliotecabodoni.usal.es/>
- CIAVARELLA, A. (1979), *De Azara – Bodoni*, Parma.
- CONTE, G. B. (2019), *P. Vergilius Maro Aeneis, editio altera*, Berlin-Boston.
- CORBETO, A. (2010), *G.B. Bodoni y la tipografía española del siglo de las luces*, Salamanca- Parma 2010.
- DE LAMA, G. (1816), *Vita del cavaliere Giambattista Bodoni tipografo italiano e catalogo cronologico delle sue edizioni*, Parma.
- DE PASQUALE, A. (2012), *I capolavori della tipografia di Giambattista Bodoni*, Parma.
- DIZ, A. (online), “Azara y Perera, José Nicolás de, Marqués de Nibbiano”, en el *Diccionario Biográfico Español* (= DBE, versión on-line DB-e).
- DESPRAT, J.-P. (2000), *Le Cardinal de Bernis, la belle ambition*, París.
- GEYMONAT, M. (1973), *P. Vergili Maronis opera*, Torino.
- GIMENO PUYOL, M.D. (2010), *José Nicolás de Azara, Epistolario 1784-1804*, Madrid.
- GOTOR, J.L. (1992), “José Nicolás de Azara, editor de clásicos con Bodoni”, en *Italia e Spagna nella cultura del 700 (roma 3-5 dicembre 1990)*, Roma, 87-118.
- ITURRI, F. y FERRAN, S. (eds.) (1806), *Bibliotheca Excellentissimi DD. Nicolai Josephi de Azara ordine alphabetico descripta ab H.P. D. Francisco Iturri et D. Salvatore Ferran. Aestimata a Mariano de Romanis*, Roma.
- LINDSAY, W.M. (1903), *Nonii Marcelli de compendiosa doctrina, vol. II, L. I-V continens*, Leipzig.
- LÓPEZ SOUTO, N. (2018a), “La correspondencia entre José Nicolás de Azara y Giambattista Bodoni. Edición de cartas y borradores”, *AIEMH* 4, 45-77
- LÓPEZ SOUTO, N. (2018b), “Carta inédita de José Nicolás de Azara a Giambattista Bodoni en. 1797: formas de amistad neoclásica en la despedida de un mecenas ilustrado”, *Pedralbes* 18, 229-260.
- LÓPEZ SOUTO, N. (2019), “Intercambios estético-culturales entre España e Italia en el siglo XVIII. La relación entre José Nicolás de Azara y Giambattista Bodoni”, *Revista de Historia Moderna* 37, pp. 32-64.
- MAMBELLI, G. (1954), *Gli annali delle edizioni virgiliane*, Firenze. (Biblioteca di bibliografia italiana XXVII).
- MAYER I OLIVÉ, M. (2018), “Notas sobre las inscripciones romanas conservadas en el Palazzo Compagnoni Marefoschi de Macerata”, *Epigraphica* LXXX, 387-400.
- MENÉNDEZ PELAYO, M. (1940), *Historia de las ideas estéticas en España: Siglo XVIII*, Madrid. Sánchez Reyes para la Edición nacional de las obras completas de Marcelino.
- MINGARDI, C. (ed.) (1990), *Bodoni: l'invenzione della semplittà*, Parma.
- MORENO PUYOL, M.D. (2010), *José Nicolás de Azara. Epistolario (1784-1804). Edición de María Dolores Gimeno Puyol*. Madrid. (“Nueva biblioteca de Erudición y Crítica”, 30).
- MYNORS, R.A.B. (1969), *P. Vergili Maronis opera*, Oxford.
- RAND, E.K. et alii, (eds.) (1946), *Servianorum in Vergilii carmina commentariorum editio Harvardianae vol. II, quod in Aeneidos libros I et II explanationes continet*, Lancaster Penn. (Special Publications of the American Philological Association, 1).
- RIBBECK, O. (1859), *P. Vergili Maronis Bucolica et Georgica*, Leipzig.
- RIBBECK, O. (1860), *P. Vergili Maronis Aeneidos libri I – VI*, Leipzig.
- RIBBECK, O. (1862), *P. Vergili Maronis Aeneidos libri VII – XII*, Leipzig.
- RIBBECK, O. (1866), *Prolegomena ad P. Vergili Maronis opera maiora*, Leipzig
- RUDAT, E.V. (1971), *Las ideas estéticas de Esteban de Arteaga. Orígenes significado y actualidad*, Madrid.
- SÁNCHEZ ESPINOSA, G. (1994), *Las Memorias de José Nicolás de Azara (MS. 20121 de la BNM). Estudio y edición del texto*, Frankfurt.

- SÁNCHEZ ESPINOSA, G. (1997), *La biblioteca de José Nicolás de Azara*, Madrid.
- SÁNCHEZ ESPINOSA, G. (2007), "José Nicolás de Azara, lettore, bibliofilo ed editore neoclassico", en G. Cantarutti y S. Ferrari, (eds.), *Paesaggi europei del Neoclassicismo*, Bologna, 141-162.
- SERAFIN, P. (2003), "Il documento moneta nella "Vida de Cicerón" de José Nicolás de Azara", en J. Beltrán Fortes, B. Cacciotti, X. Dupré Raventós, B. Palma Venetucci, (eds.), *Illuminismo e Illustración. Le antichità e i loro protagonisti in Spagna e in Italia nel XVIII secolo*, Roma, 341-356.
- THILO, G. y HAGEN, H. (1881), *Servii grammatici qui feruntur in Vergilii Carmina commentarii*, vol. I, *Aeneidos librorum I – V commentarii*, Leipzig.
- THILO, G. y HAGEN, H. (1884), *Servii grammatici qui feruntur in Vergilii Carmina commentarii*, vol. II, *Aeneidos librorum VI – XII commentarii*, Leipzig.
- THILO, G. (1887), *Servii grammatici qui feruntur in Vergilii Bucolica et Georgica commentarii*, Leipzig.
- WAGNER, G. PH. E. (1830-1833), *Publius Virgilius Maro varietate lectionis et perpetua adnotatione illustratus* a Christ. Gottl. Heyne, editio quarta curavit Ge. Phil. Eberard Wagner, 3 vols. Leipzig-London.
- ZEVI, F. (ed.) (1966), *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, vol. 7. Roma, 1187-1188.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la llicència de Creative Commons: Reconeixement 3.0 Espanya.

Drets d'autoria: Les persones autores de l'article.

UNA BASE DE CANDELABRO MONUMENTAL EN TARRAGONA

ROCÍO MANUELA CUADRA RUBIO¹
Universitat de Barcelona
rociocuararubio@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-5819-8027

RESUMEN

Realizando un estudio sistemático y concreto de ciertas tipologías escultóricas podemos llegar a reconocer, con el tiempo, como algunos elementos un día identificados e incluidos en una categoría de objetos resulten pertenecer a otra. Este es el caso del fragmento que presentamos en el actual artículo. Con la ayuda de estudios específicos y un análisis estilístico damos nueva luz a un objeto que formaba parte de un esquema decorativo monumental hasta ahora poco documentado en el mundo romano.

PALABRAS CLAVE: escultura, decoración monumental, candelabro, grifo.

UNA BASE DE CANELOBRE MONUMENTAL A TARRAGONA

RESUM

Realitzant un estudi sistemàtic i concret de certes tipologies escultòriques podem arribar a reconèixer, amb el temps, com alguns elements un dia identificats i inclosos en una categoria dobjectes resultin pertànyer a una altra. Aquest és el cas del fragment que presentem a l'actual article. Amb l'ajut d'estudis específics i una anàlisi estilística donem nova llum a un objecte que formava part d'un esquema decoratiu monumental fins ara poc documentat al món romà.

PARAULES CLAU: escultura, decoració monumental, canelobre, grifó.

A MONUMENTAL CANDELABRUM BASE FROM TARRAGONA

ABSTRACT

Through a systematic and concrete study of specific types of sculpture, we can gradually understand how certain elements, once identified and categorized in one group of objects, seem to belong to another. This is exemplified by the fragment addressed in this article. Utilizing specific studies and precise stylistic analysis, we shed new light on an object that was part of a rare and sparsely documented monumental decoration in the Roman world.

KEYWORDS: sculpture, monumental decoration, candelabrum, griffin.

¹ Rocío Manuela Cuadra Rubio es PhD del Departamento de Historia Antigua de la Universitat de Barcelona. En la actualidad esta desarrollando una tesis doctoral sobre el mobiliario en la casa romana con especial atención al tema de la comodidad y un importante apartado sobre el mobiliario doméstico en la Hispania romana, dirigida por el Profesor Lluís Pons.

MOBILIARIO VS. ESCULTURA MENOR

Con la publicación de Ramson² a principios del siglo XX y el creciente interés por los aspectos de la vida cotidiana de las civilizaciones antiguas de los decenios posteriores a esta, podemos observar como poco a poco se delinea en el tiempo una nueva visión sobre los estudios que se ocupan del *modus vivendi* de las sociedades de la Antigüedad, concretamente la griega³ y la romana⁴, hasta llegar a la actualidad.

Sin embargo, y a través de lo que se desprende de la bibliografía, podemos observar como a lo largo de las últimas décadas se han mencionado objetos con funciones diferentes con la misma nomenclatura. Nos referimos a aquellos objetos que denominamos “muebles” puesto que su naturaleza está proyectada para que éstos puedan moverse en el espacio según la necesidad⁵, los cuales tienen una función precisa no sólo decorativa y además no disponen de un sistema de anclaje al pavimento; y la escultura menor, denominación que engloba estatuaria de pequeño formato y con una función puramente decorativa, como aquella presente en las fuentes, en los espacios verdes (*hermae*, pequeños animales, etc.) que puede o no estar anclada con pernos u otros sistemas al pavimento o a bases de diferentes tipologías⁶.

Basándonos en esta distinción, presentamos aquí un objeto que incluimos dentro del mobiliario de una villa romana, la villa de Els Munts, ya que forma parte de un objeto mueble, un candelabro que, aunque marmóreo, tenía una utilidad específica (la de iluminar) más allá que la de decorar un espacio con su magnificencia. El candelabro marmóreo servía de soporte para el objeto que emitía la iluminación, como podía ser una lucerna, pero es indudable el poder representativo intrínseco de un objeto de las dimensiones a las que debía corresponder el fragmento protagonista de nuestro artículo.

ELS MUNTS: UN CONTEXTO SINGULAR

La villa romana de Els Munts constituye hoy día un *unicum* en la categoría de las villas romanas extra urbanas de la zona noroeste de la Península Ibérica.

² Ramson, C., 1905, *Studies in ancient furniture: Couches and beds of the Greeks, Etruscans and Romans*, University of Chicago Press.

³ Adrianou (2006, 2009, 2021).

⁴ Dardenay (2020).

⁵ <https://dle.rae.es/mueble>

⁶ Citamos por ejemplo la Casa della Fontana Grande (VI.8.22) o la de Marco Lucretio Fronto (V.4.11) en las que podemos observar hoy en día una reconstrucción de la disposición de la escultura menor decorativa en el peristilo y en el jardín escenográfico detrás del *tablinum* respectivamente.

Situada a doce kilómetros de Tarraco y muy cercana al Arc de Berà y al trazado de la Via Augusta, representa una realidad arquitectónica de enorme extensión y magnificencia decorativa⁷.

En la zona en que está ubicada se documenta una ocupación ininterrumpida desde el siglo I a.C. hasta el VIII d.C. La fase de la cual se han conservado una cantidad mayor de elementos arquitectónicos es la del siglo II d.C. aunque la villa del siglo precedente mostraba una organización similar.

Las primeras noticias sobre un asentamiento romano se datan aproximadamente en el 1564, donde se habla ya de grandes estructuras dispersas. Los trabajos de excavación efectuados en esta villa desde el siglo XX han sacado a la luz un conjunto arquitectónico no solo de gran extensión sino también de gran riqueza ornamental. Sus ambientes estaban decorados con toda clase de elementos de lujo⁸: *sectilia*, pinturas, placas de ágata y otras incrustaciones preciosas y presentaban una decoración escultórica⁹ y un mobiliario de gran calidad artística, como podremos observar a través de la pieza que presentamos más adelante.

La villa estaba constituida por una parte residencial, fundada en el siglo I d.C., y dos conjuntos termales (superior e inferior). La parte residencial se articulaba alrededor de un *hortus* y constaba de dos pisos. La entrada principal daba acceso también a un criptopórtico que conectaba por un lado con las habitaciones nobles (comedor, etc.), por otro con algunos espacios privados (*cubicula*). La villa, tanto en la parte residencial como en las termas, sufre una reestructuración durante la mitad del II siglo d.C., gracias al duunviro *Caius Valerius Avitus*, que comporta la remodelación de la decoración pictórica y el cambio de funcionalidad de algunas estancias para adecuarlas a las nuevas necesidades de quien se convierte en su nuevo propietario. Con estas reestructuraciones *Avitus* seguramente pretendía reflejar la posición político – económica de un recién llegado al territorio de *Tarraco*¹⁰.

Las villas del noroeste peninsular, así como su decoración arquitectónica y escultórica han sido estudiadas a lo largo de los últimos decenios, aportando una gran cantidad de datos que confirman no solo la grandeza sino también la riqueza y prosperidad de las mismas¹¹.

Hispania cuenta con un gran número de villas de época romana que abarcan un periodo que se extiende hasta los siglos IV y V d.C. Estas “organizaciones rurales” fueron la base de la economía agropecuaria del Imperio, aunque no todas gestionaron campos o ganado y no todas gozaron de

⁷ Remolà (2020), pp. 19 – 36.

⁸ Otiña (2002, 2003).

⁹ Koppel, en Remolà (2020), pp. 475 – 489; Ruiz Rodríguez, en Remolà (2020), pp. 491 – 508.

¹⁰ Tarrats (1998).

¹¹ Koppel (1996, 2008).

las mismas características arquitectónicas. En los últimos treinta años se han musealizado en España más de treinta villas romanas, entre ellas Els Munts, señal de la importancia de sus restos y del significado de las mismas como patrimonio inestimable para la historia romana de nuestro territorio¹².

En este artículo trataremos de forma específica un fragmento, por ahora único en la península, que conecta directamente el gusto de los habitantes de la villa de Els Munts con el gusto y las modas decorativas de la aristocracia de la capital del Imperio, confirmando de esta forma como éstas viajaban a lo largo y ancho de un amplio territorio. Junto a las modas decorativas, podemos añadir, viajaban también los gustos refinados de una aristocracia que jugaba a encabezar, a través de un sistema de auto representación, los primeros puestos en la escala de visibilidad y prestigio de una sociedad fuertemente relacionada con la importancia de la imagen como es la sociedad romana.

En el mundo romano, como lo demuestran los numerosos fragmentos que han sobrevivido al paso del tiempo, nace, se expande y perdura durante siglos un amor desenfrenado por los materiales lapídeos.¹³ Con el mármol, pero también con otros tipos de piedras “ornamentales”, se construyen edificios y se realizan multitud de estatuas e incluso mobiliario. La piedra no tiene secretos en una sociedad que conecta todo el Mediterráneo a través del lenguaje de la imagen¹⁴ y se convierte en un elemento de prestigio con el cual el ciudadano romano identifica su supremacía.¹⁵

El aparato escultórico y decorativo de los grandes complejos arquitectónicos constituye uno de los temas de interés de los estudios de Historia del Arte y de la Arqueología, contando hoy día con numerosas publicaciones. Sin embargo, para algunas tipologías de objetos marmóreos como aquellos que entran dentro del grupo del mobiliario, no existen numerosas publicaciones, ni exhaustivas ni actualizadas. Este es el caso de los candelabros monumentales, los cuales en la publicación del 1985 de Cain, encuentran una primera solución útil de catalogación que ayuda a cubrir los problemas estilísticos surgidos a raíz de los hallazgos descubiertos hasta ese momento. Después de esta publicación nada más se ha vuelto a escribir sobre este tipo de objeto mueble. Esto se debe en parte a los pocos restos encontrados *in situ* en los últimos decenios, en parte a la interpretación errónea que de algunas piezas de mobiliario aún hoy siguen cometándose. A veces puede confundirse un elemento con otro por la proximidad de la iconografía. Este tipo de confusiones, aunque poco comunes, se deben a la todavía poco desarrollada vía de estudio que representa el mobiliario marmóreo en ámbito privado como público.

¹² Garcia – Entero (2019).

¹³ Algunos de los volúmenes de referencia son: Gnoli (1988); Pensabene, 1998; Borghini (2001); De Nuccio y Ungaro (2003); Lazzarini (2004); Beltrán - Nogales Basarrate (2009).

¹⁴ Zanker (1992).

¹⁵ Neri (2009); Del Bufalo (2018).

El fragmento que nos ocupa (Fig. 1)¹⁶ es en cuestión un fragmento de candelabro monumental realizado en mármol de Luni, hallado en la villa de Els Munts¹⁷ (provincia de Tarragona). Está datado en el siglo II d. C. y es un *unicum* en la Península Ibérica¹⁸. Presenta la superficie muy desgastada y casi ha perdido algunos de sus atributos por la erosión. Presenta la cabeza estilizada de un felino mitológico alado y una garra dividida en cuatro falanges. En ambos lados conserva una roseta de dos filas de pétalos

Esta pieza fue catalogada en 2009¹⁹ como “fragmento de *cartibulum*” y no como fragmento de *candelabrum*. Ahora bien, en las siguientes líneas nos proponemos indicar cuáles son las motivaciones que nos han llevado a realizar esta diferente interpretación.

En primer lugar, el fragmento de la villa de Els Munts presenta una serie de características estilísticas que no se encuentran en ningún ejemplar de *cartibulum* documentado hasta la fecha, como por ejemplo la roseta de dos filas de pétalos a la altura de la garra y la corta distancia que se aprecia entre la cabeza y la garra del animal mitológico.

¹⁶ N^o inventario: MNAT 45596-1, medidas: 25 x 24 x 15 cm.

¹⁷ Información sobre el área arqueológica: <https://www.mnat.cat/villa-romana-dels-munts/>; Dupré (1983).

¹⁸ Otro fragmento de un posible candelabro decorativo, aunque se relaciona mejor con una *metula* (columnilla decorativa de la cual sería el remache superior) ha sido publicado recientemente por Ruiz, en Remolà, 2020, p. 493, Fig. 8.2.

¹⁹ Tarrats (2009).

Fig. 1. Fragmento de *candelabrum* marmóreo de Tarragona. Tarrats, 2009 (Serveis MNAT).

Fig. 2. Fragmento de *candelabrum* monumental. Vista frontal con las líneas de fuga. Vista lateral (debajo). Serveis MNAT. Foto autora²⁰.

²⁰ Agradecemos la disponibilidad que en su día nos ofreció Dr. Antón Remolà Vallverdú, responsable de los Servicios del Museo Nacional de Arqueología de Tarragona y donde personalmente fotografiamos ésta y otras piezas marmóreas.

En segundo lugar, el corte con el cual ha llegado hasta nosotros este fragmento, comparado con los candelabros del Tipo I identificados por Cain y conservados en multitud de Museos de toda Europa (Figs. 3, 4, 5), demuestra que el fragmento pertenecía al ángulo inferior del soporte de un *candelabrum* de grandes dimensiones y no a un trapezóforo, el cual habría tenido un perfil rectangular y no trapezoidal (nos remitimos al esquema de líneas presentado en las Figs. 2 y 6).

En este fragmento se observan también, aunque consumidos, todavía legibles los atributos del grifo: cuernos retorcidos hacia detrás, una ancha y poderosa garra con cuatro dedos, las alas laterales (que en nuestro ejemplo no conservan la punta final) y la grande roseta con dos filas de pétalos debajo de estas. El fragmento hispano no presenta la calidad artística de los fragmentos presentados por Cain, su composición es decididamente tosca y menos estilizada y el trabajo poco detallado, pero es a todos los efectos reconducible a este tipo de mobiliario monumental.

En cuanto a su función, podríamos interpretarlo como un elemento mueble que seguramente estaría colocado en una estancia de representación de la villa de Els Munts²¹, una de las villas a nivel arquitectónico más imponentes de toda la Hispania romana, y podría haber tenido una función tanto utilitaria sosteniendo una lucerna para iluminar un espacio, como decorativa y de auto representación, teniendo en cuenta las medidas y el material itálico²² (mármol de Luni) en el que se realizó.

Otro elemento de candelabro, en este caso inédito, que podría conectarse con la pieza en cuestión es la cima con dos piñas (o elemento vegetal similar) hallado siempre en Tarragona, que encuentra paralelos directos con un ejemplar publicado por Cain (Tabla 88, n. 3, cat. 155)²³ y otros ejemplares en curso de publicación recientemente estudiados²⁴ (Fig. 3). El fragmento marmóreo en cuestión (Inv. 240) es la cima de un candelabro decorativo monumental compuesta por dos piñas que nacen de un tallo entrelazado y decorado con hojas lanceoladas en relieve. En los frutos es evidente el trabajo del trápamo por lo que podría tratarse de un elemento realizado en época Flavia²⁵.

²¹ Berges (1977a, b).

²² Para un estudio sobre los mármoles hallados en la villa cfr.: Hermoso (2002), Pensabene (1993).

²³ Otros fragmentos similares los podemos encontrar en:
<https://www.museionline.info/musei/museo-radici-del-presente>.

²⁴ Uno de los más recientes estudios es el realizado en la ciudad romana de *Aquinum* (Italia), cfr.: Cuadra (2022).

²⁵ Boardman (1993: 227).

Fig. 3. Cima de candelabro monumental de Tarragona (Serveis MNAT, foto autora).

Fig. 4. Cain. Tabla 14. Ns. 3 – 4. N. 3, Roma, Palazzo dei Conservatori, Inv. 2771. N. 4, Museo del Bardo, Inv. C 1209.

Fig. 5. Cain. Tabla 15. Ns. 1-4. Ns. 1 – 2, Museo del Bardo, Inv. C 1208. Ns. 3 – 4, Museo del Bardo, Inv. C 1207

Fig. 6. Gliptoteca. Copenhagen (Foto autora).

LOS CANDELABROS MONUMENTALES

Dentro del grupo de objetos denominados como “mobiliario”, es decir aquellos objetos con una funcionalidad precisa pero que pueden por sus características físicas cambiar de posición dentro de un mismo espacio, encontramos un elemento particular y hoy aún poco conocido como los candelabros monumentales.²⁶

Sabemos que este tipo de candelabros, aquellos conservados en su mayoría realizados en mármol, recogen la forma original de los modelos etruscos en bronce (podemos mencionar algunos ejemplos como los conservados en el Museo Etrusco Nacional de Villa Giulia, Roma, procedentes de Vulci y datados entre el 550 y 450 a.C.; o aquellos conservados en los Museos Vaticanos). Los candelabros etruscos, llamados también *thymiateria*, estaban realizados con la técnica de la cera perdida y fusión y compuestos por una base trapezoidal apoyada sobre garras de felino. De esta base partía un tronco articulado realizado con diferentes módulos de discos y platillos hasta llegar a la cima, donde se apoyaba un contenedor con forma de cáliz en el que se quemaban las resinas perfumadas o donde se colocaba una lucerna (Fig. 7). Estos elementos que formaban parte del tronco vertical estaban decorados en su mayoría con elementos vegetales como hojas lanceoladas y palmetas, otros elementos presentan una superficie lisa y sin decoraciones.

Fig. 7. Candelabros etruscos en bronce conservados en los Museos Vaticanos, Roma. Cain (1985), Tabla 3: Museo Etrusco Gregoriano, N. Inv. 12677, 12678, 12679.

²⁶ El único volumen monográfico publicado hasta la fecha en el cual se recoge un gran número de estos candelabros, elaborando una catalogación de los mismos, es el volumen de Cain (1985).

La difusión de este elemento mueble se documenta sin embargo a raíz de las conquistas fuera de la Península Itálica y los botines de guerra que llegan a Roma con ingentes cantidades de objetos lujosos como por ejemplo los candelabros de los templos griegos o las riquezas de las campañas de Asia (Fig. 8). Estatuas, mesas, candelabros, y otros refinados muebles son objeto de expolio por parte de las tropas romanas y llevados a la capital donde desfilan en triunfos militares que confirman el dominio romano sobre las poblaciones conquistadas.²⁷ De estas conquistas y botines militares que traen a Roma objetos hasta ahora desconocidos nos hablan escritores como Plinio (*H. N.*, XXXVI, VIII. 1) o Tito Livio (*Ab urbe condita*, XXXIV.4. 1-5).

Fig. 8. Museo Arqueológico Nacional, Nápoles. N. Inv. 6722. Cain (1985).

Los artesanos romanos toman esta forma bronceínea y la revisitan creando objetos decorativos en mármol, el material que convertirá Roma en una ciudad resplandeciente, demostrando una gran habilidad técnica. Los elementos de la base trapezoidal se multiplican y funden, dando pie a candelabros similares al ejemplo protagonista de nuestro artículo. Se documentan, además de las garras felinas, otros personajes que sostienen la base como grifos, sirenas,

²⁷ Sobre las consecuencias la introducción de objetos de lujo y su difusión en la sociedad romana: Pérez Gonzalez (2021).

silenos, esfinges e incluso elementos vegetales. En los modelos imperiales observamos también la introducción de los relieves en los paneles laterales de la base que representan dioses, ménades, sátiros, erotes y héroes.

El tronco articulado incluye elementos decorativos propios de la cultura romana como las hojas de acanto. Éste puede estar formado por discos y otros elementos superpuestos o por cuerpos que recuerdan la clava hercúlea, siempre decorados profusamente con motivos vegetales en muchos de los casos extrapolados de los relieves encontrados en el Ara Pacis.²⁸ Existen VI tipos de candelabros que varían según la forma de la base y del cuerpo troncocónico (Figs. 9 y 10).

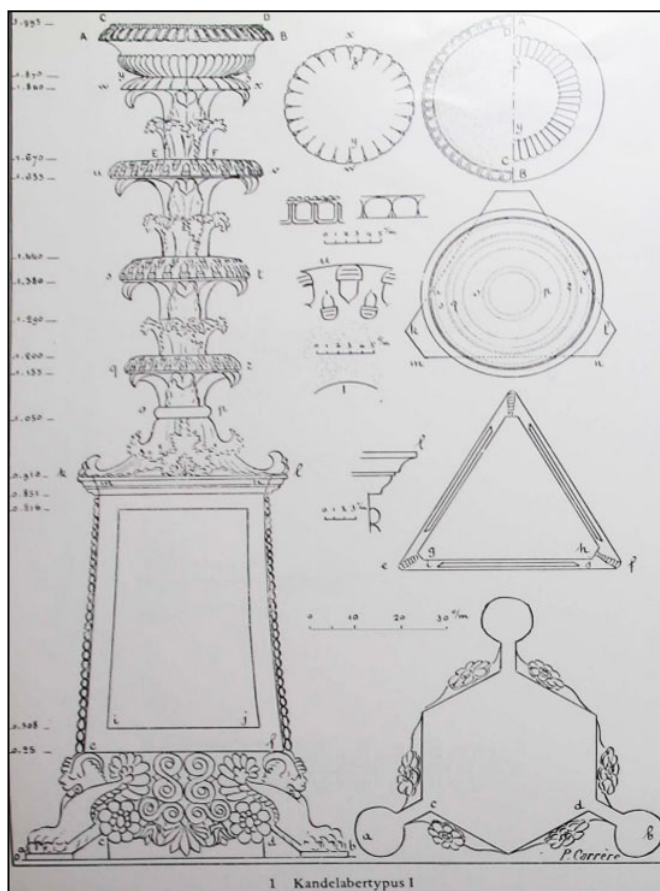

Fig. 9. Esquema compositivo del Candelabro Tipo I, según Cain (1985).

²⁸ Para un estudio sobre el código botánico de Augusto cfr. Caneva (2010).

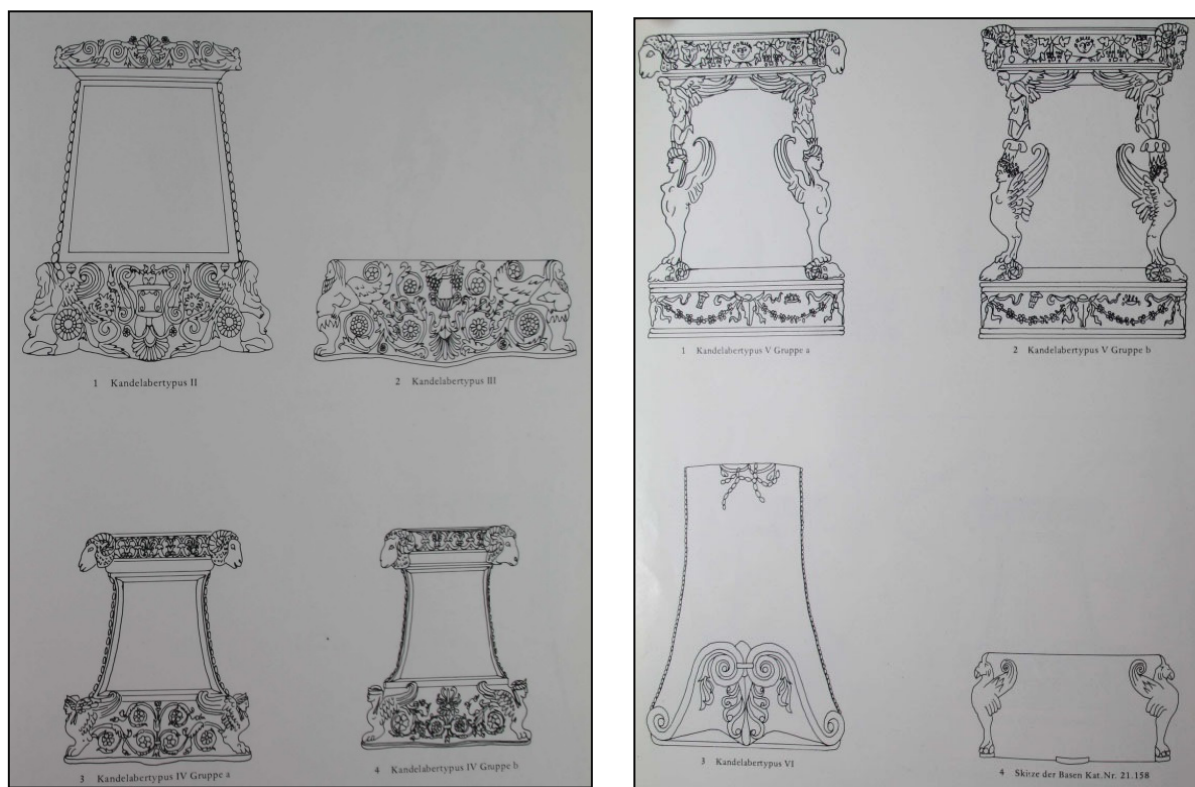

Fig. 10. Tipologías de los candelabros marmóreos del Tipo II al IV (izquierda) y tipos V y VI (derecha), según Cain (1985).

Al contrario de cuanto pueda parecer, el uso de este tipo de objeto mueble era bastante común y se había difundido ya en época alto imperial en diferentes ámbitos de la sociedad. Para poder interpretar su función y los espacios donde encontraban colocación podemos recurrir a la iconografía. En algunos casos están relacionados con actividades culturales realizadas en templos (Fig. 11) o actividades relacionadas con funerales (Fig. 12), en otros podemos verlos asociados a ambientes privados de grandes características arquitectónicas (Fig. 13). La iconografía puede ser un soporte esencial para el estudio del mobiliario marmóreo ya que fue práctica habitual, en los últimos decenios del Imperio, el despojo y la reutilización de estos materiales para crear cal u otras construcciones relacionadas con la llegada del cristianismo²⁹, motivo por el cual hoy día muchos de estos elementos, fácilmente desmontables y transportables, se conservan sólo a nivel fragmentario.

²⁹ Pensabene (2011); (2015).

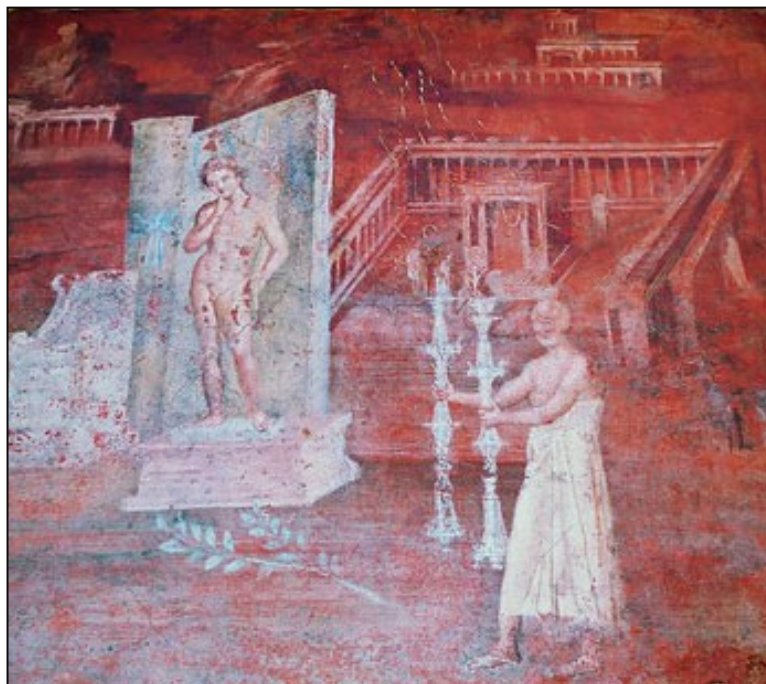

Fig. 11. Templo de Isis, Pompeya. Fresco con escena votiva. Wikimedia Commons.

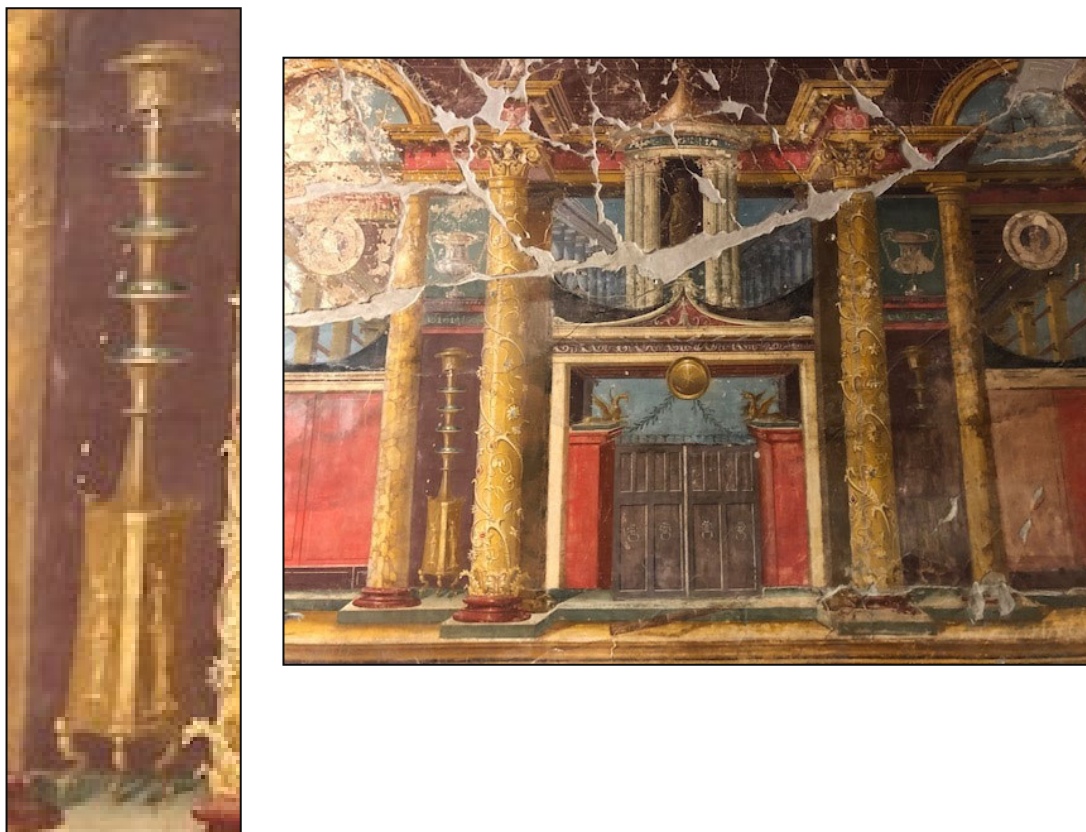

Fig. 12. Triclinio de la Villa de Oplontis (y detalle). Pared este. Wikimedia Commons.

Fig. 13. Relieve de la tumba de los *Haterii*, Via Labicana (Roma).
www.imperumromanum.pl

CONCLUSIONES

El estudio y conocimiento del mobiliario marmóreo (o realizado en otros materiales como el bronce o la madera) aporta información imprescindible para entender las formas de vida de la sociedad romana en cualquier estrato de la misma. Si observamos el interés historiográfico por los estudios de los grandes ciclos escultóricos vemos que solo recientemente se ha valorado del mismo modo el estudio de los aparatos muebles, los cuales tenían una función cotidiana en la vida de las familias, en sus demoras y en aquella de los civiles que visitaban diferentes establecimientos públicos como las termas³⁰. El estudio del mobiliario ayuda a interpretar no sólo la funcionalidad de un espacio sino también cómo era visto por quien lo frecuentaba y en cierta

³⁰ Una de las más recientes publicaciones en el estudio del mobiliario en ámbito público es la realizada por Cuadra (2022) que trata el caso específico de las grandes termas centrales de la ciudad romana de *Aquinum*.

manera ayuda a comprender el sentido, a veces abstracto, de la comodidad que ofrecía ese espacio a quien lo vivía.

Con este artículo ponemos de manifiesto no sólo la importancia y la necesidad del estudio y desarrollo de esta vía de investigación sino también la riqueza mueble y ornamental de la Península Ibérica en época romana que puede, con una observación especializada, aportar nuevos datos sobre la presencia de tipologías de objetos hasta ahora poco documentados en las provincias hispanas.

Este fragmento de *candelabrum* de la villa de Els Munts, junto con otros elementos decorativos, documenta el fasto que estaría relacionado con la impresionante y articulada arquitectura, y habla del gusto refinado de sus habitantes que buscaban en materiales de importación el exotismo y el lujo que afirmaba su mensaje de autorepresentación aristocrática.

El ejemplo protagonista de este trabajo es solo uno de tantos que, sea por sus características poco conocidas sea por el aún poco desarrollado interés por los objetos muebles en espacios públicos y privados en comparación con los grandes ciclos estatuarios, entra en una categoría de objetos sobre los que aún puede descubrirse y darse a conocer información de gran interés para la comunidad científica³¹.

BIBLIOGRAFÍA

- ADRIANOU, D., (2006), "Late Classical and Hellenistic Furniture and Furnishings in the Epigraphical Records", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 75.4, 561-584.
- ADRIANOU, D., (2009), *The Furniture and Furnishing of Greek Houses and Tombs*, Cambridge, Cambridge University Press.
- ADRIANOU, D., (2021), *Cultural History of Furniture*, Vol. I: *Antiquity*, Londres, Bloomsbury Academic.
- BELTRAN, J. y NOGALES BASARRATE, T., (eds. 2009), *Marmora Hispana*, Hispania Antigua Arqueologica, vol. 2. Roma. L'Erma.
- BERGES, R. M., (1977a), "Ruinas de "Els Munts", Altafulla (Tarragona)", en *Noticiario Arqueológico Hispánico* 5, 37-42.
- BERGES, P. M., (1977b), "Nuevo informe sobre els Munts", en *Estudis Altafullencs* 1, 27-47.
- BORGHINI, G., (2001), *Marmi antichi*, Roma.
- CAIN, H. U., (1985), *Römische Marmorkandelaber*, Mainz, Philipp Von Zabern.
- CANEVA, G., (2010), *Il codice botanico di Augusto. Roma – Ara Pacis. Parlare al popolo attraverso le immagini della natura*, Roma, Gangemi Editore.

³¹ Para una catalogación de trapezóforos marmóreos pueden consultarse Cohon (1984) y Moss (1988). Para mobiliario en madera puede consultarse De Carolis (2007).

- COHON, R. H. (1984), *Greek and Roman Stone Table Supports with Decorative Reliefs*, (Ph.D. diss.), New York University.
- CUADRA, R. M., (2022), "Mobiliario marmóreo en ámbito termal. El caso de las termas de Aquinum", *Indice Historico Español* 124, 114-141.
- DARDENAY, A., (2020), *Anthropology of Roman Housing*, New York, Brepols.
- DE CAROLIS, E., (2007), *Il mobile a Pompei ed Ercolano. Letti, tavoli, sedie e armadi. Contributo alla tipologia dei mobili della prima età imperiale* (Studia Archaeologica 151). Roma, L'Erma di Bretschneider.
- DEL BUFALO, D., (2018), *Porphyry. Red Imperial Porphyry. Power and Religion*. Turin, Umberto Allemandi.
- DE NUCCIO, M. Y UNGARO, L., (2002), *I marmi colorati della Roma Imperiale*, Catalogo della mostra (Roma 28 settembre-19 gennaio 2003). Venecia, Marsilio.
- DUPRÉ, X. (1983), "Vil·la romana d'Els Munts, Altafulla (Tarragonès)". *Arqueologia* 83, 189.
- GARCIA ENTERO, V. (2019), "Las villae romanas de Hispania: tres siglos de investigación arqueológica", en *Villae. Vida y producción en el sureste de Hispania*, catálogo de la exposición, Murcia, Libecrom.
- HERMOSO, P., (2002), "La importación del marmor en la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)", en *AAC* 13-14, 147-166.
- GNOLI, R., 1988, *Marmora Romana*. Roma, Dell'Elefante.
- KOPPEL, E.M. y RODÀ DE LLANZA, I., (1996), "Escultura decorativa de la zona nororiental del conventus Tarraconensis", en J. Massó, P. Sada (eds.), *Actas de la II Reunión sobre escultura romana en Hispania (Tarragona, 1995)*, Tarragona, 135-181.
- KOPPEL, E.M. y RODÀ DE LLANZA, I., (2008), "La escultura de las villae de la zona del noreste hispánico: los ejemplos de Tarragona y Tossa de Mar", en Fernández, C., García, V. y Gil, F. (eds.), *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio: arquitectura y función*, IV Coloquio de Arqueología en Gijón, Gijón, 99-131.
- LAZZARINI, L., (2004), *Pietre e marmi antichi. Natura, caratterizzazione, origine, storia d'uso, diffusione, collezionismo*. Roma, CEDAM.
- MOSS, C. F., (1988), *Roman Marble Tables* (Ph.D. diss.), Princeton University.
- NERI, C., (2009), *Il marmo nel mondo romano. Forme di rappresentazione del potere*, Florencia, Atheneum.
- OTIÑA HERMOSO, P., (2002), "Los materiales lapídeos de la villa de Els Munts (Altafulla)", *Butlletí Arqueològic* V, 24, 111-130.
- OTIÑA HERMOSO, P., (2003), "La importación de mármol en la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)", *Anales de Arqueología Cordobesa* 13-14, 47-166.
- PENSABENE, P., (1993), "La decorazione architettonica dei monumenti provinciali di l'arraco", en *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement* (Documents d'Arqueologia Clàssica, 1), 33-105. Tarragona.
- PENSABENE, P., (1998), *Marmi antichi II. Cave e tecnica di lavorazione, provenienza e distribuzione*, Roma, L'Erma di Bretschneider.

- PENSABENE, P., (2011), "Provenienze e modalità di spogliazione e di reimpiego a Roma tra Tardoantico e Medioevo", en Brandt, O., Pergola, Ph. (eds.), *Marmoribus Vestita, Miscellanea F.Guidobaldi*, Citta del Vaticano, 1049-1088.
- PENSABENE, P., (2015), *Roma su Roma: reimpiego architettonico, recupero dell'antico e trasformazioni urbane tra il III e il XIII secolo*, Città del Vaticano.
- PÉREZ GONZALEZ, J., (2021), *Sumptuary specialists and consumer elites in Rome's world order* (Col.lecció Instrumenta 75), Barcelona, Universitat de Barcelona.
- RAMSON, C., (1905), *Studies in ancient furniture: Couches and beds of the Greeks, Etruscans and Romans*, Chicago, University of Chicago Press.
- REMOLÀ, J. A., (2020), *Vil.la romana dels Munts*, Tarragona, MNAT.
- TARRATS, F., *et alii*, (1998), "Excavacions al'area residencial de la vil.la romana de Els Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Empùries* 51, 197-225.
- TARRATS, F., (2009), *Tarraco pedra a pedra*, Tarragona, MNAT.
- ZANKER, P., (1992), *Augusto y el poder de las imágenes*, Madrid, Alizanza Editorial.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la llicència de Creative Commons: Reconeixement 3.0 Espanya.

Drets d'autoria: Les persones autores de l'article.

INSANAE MATRONAE LES DONES TROIANES A L'ENEIDA DE VIRGILI (5.604-679)

SÍLVIA MARTÍN GUERRA
Universitat de Barcelona
smartigu34@alumnes.ub.edu
ORCID: 0000-0002-2681-0373

RESUM

El treball explora el tema de les “dones subversives” a la literatura llatina a través de l’anàlisi d’un passatge de l’*Eneida* de Virgili, concretament, els versos 604-679 del llibre cinquè. Aquest episodi ens descriu com les matrones troianes, encoratjades per la deessa Juno, cremen les naus per impedir que Enees compleixi amb el seu destí. Es tracta d’un passatge que potser ha passat més desapercebut en el conjunt general del poema de Virgili, però que presta a interpretacions i anàlisis interessants. El projecte consisteix en la traducció del text i en un comentari crític. Tot seguit, s’analiza el context i altres referents de matrones que, “embogides”, resulten ser perilloses per l’ordre social masculí romà.

PALABRAS CLAVE: matrones, bogeria femenina, furor diví, Virgili, Eneida.

INSANAE MATRONAE: TROJAN WOMEN IN VIRGIL'S AENEID (5.604-679)

ABSTRACT

This article explores the topic about “women madness” in Latin literature through an analysis of an *Aeneid's* passage. Verses 604-679 of the fifth book describe the Trojan women's chapter. These *matronae*, encouraged by Juno, burn the fleet to prevent Aeneas to achieve his fate. Although this episode has been unnoticed in the whole Virgil's poem, it provides intriguing interpretations and analysis. The project consists in a translation of the original text and a critical text commentary. Right after, it analyses the context and other stories of women that, driven crazy, become dangerous for the male roman social order.

KEY WORDS: matrons, women madness, divine furor, Vergil, Aeneid.

ESTABLIMENT DEL TEXT LLATÍ I TRADUCCIÓ

Contextualització

Enees i la seva flota s'instal·len a Sicília i, havent passat un any de la mort d'Anquises, decideixen celebrar uns jocs en honor seu. Els únics participants d'aquest esdeveniment són els homes, ja que les dones tenien prohibit assistir a aquest tipus de celebracions. Aquestes, marginades, es lamenten per no poder honorar al pare d'Enees i, a més, perquè estan esgotades del llarg viatge que estan realitzant per fundar Roma. Davant el fracàs de Dido (qui Juno utilitza per tal que faci romandre Enees a Cartago perquè no marxi cap a Itàlia), Juno, que aprofita qualsevol oportunitat per obstaculitzar el destí d'Enees designat per Júpiter (fundar Roma), fa ús del malestar de les matrones per combatre'l, ja que les dones poden ser éssers perillosos i capaces de qualsevol cosa: *furens quid femina possit*, (5.6).

La tasca que encomana la deessa a les matrones, amb l'ajut de la seva missatgera, Iris, és incendiar les naus, per tal que li sigui impossible a Enees dirigir-se cap a Itàlia. Normalment, a les matrones se les caracteritza per ser *lanificae, piaae, pudicae, castae*, etc. Tanmateix, en aquest passatge se les descriu amb adjectius com *ancipites, attonitae* o *actae furore*; per tant, són ideals per fer aquest tipus de tasca.

El propòsit de Juno es compleix (les troianes cremen algunes naus dels troians), i, com sempre, les dones són jutjades i culpabilitzades per haver comés un acte tan pernicios, ja que impedeixen que Enees assoleixi el seu propòsit. El nostre passatge comença amb l'actuació de Juno envers els troians, en el moment que envia Iris per observar què estan fent. A continuació, prenen protagonisme les dones troianes, allunyades dels homes, que pateixen a causa de la seva fatiga pel llarg viatge i que seran les causants de l'incendi de les naus. Finalment s'acaba el passatge amb la intervenció d'Ascani que fa reaccionar a les dones troianes, les quals s'adonen del que han provocat i desapareixen de l'escena.

Traducció pròpia i finalitat

La meua proposta de traducció pretèn donar una nova lectura a alguns elements dels versos 604-679 del cinquè llibre de l'*Eneida* a fi d'ajudar a la comprensió del text llatí. Primer de tot, he usat com a text original l'edició de Mynors (1969). Al mateix temps, he consultat altres textos llatins d'aquest passatge com el de Vidal (2019) i Rushton Fairclough (1916). La traducció ha estat possible gràcies a les traduccions de Bellés (2017), Dolç (2019), De Echave-Sustaeta (1992) i Rushton Fairclough (1916) que he usat com a eina de consulta.

Hinc primum Fortuna fidem mutata nouauit.
 605 dum uariis tumulo referunt sollemnia ludis,
 Irim de caelo misit Saturnia Iuno
 Iliacam ad classem uentosque aspirat eunti¹,
 multa mouens necdum antiquum saturata dolorem.
 illa uiam celerans per mille coloribus arcum
 610 nulli uisa cito decurrit tramite uirgo.
 conspicit ingentem concursum² et litora lustrat
 desertosque uidet portus classemque relictam.
 at procul in sola secretae Troades acta
 amissum Anchisen flebant, cunctaeque profundum
 615 pontum aspectabant flentes. heu tot uada fessis
 et tantum superesse maris, uox omnibus una;
 urbem orant, taedet pelagi perferre laborem.
 ergo inter medias sese haud ignara nocendi
 conicit et faciemque deae uestemque reponit;
 620 fit Beroe, Tmarii coniunx longaeua Dorycli,
 cui genus et quondam nomen natiue fuissent,
 ac sic Dardanidum mediam se matribus infert.
 ‘o miserae, quas non manus’ inquit ‘Achaica bello
 traxerit ad letum patriae sub moenibus! o gens
 625 infelix, cui te exitio Fortuna reseruat?
 septima post Troiae excidium iam uertitur aestas,
 cum freta, cum terras omnis, tot inhospita saxa
 sideraque emensae ferimur, dum per mare magnum
 Italiam sequimur fugientem et uoluimur³ undis.
 630 hic Erycis fines fraterni atque hospes Acestes:
 quis prohibet muros iacere et dare ciuibus urbem?
 o patria et rapti nequiquam ex hoste penates,
 nullane iam Troiae dicentur moenia? nusquam
 Hectoreos amnis, Xanthum et Simoenta, uidebo?
 635 quin agite et mecum infaustas exurite puppis.
 nam mihi Cassandrae per somnum uatis imago
 ardentis dare uisa faces: “hic quaerite Troiam;
 hic domus est” inquit “uobis.” iam tempus agi res⁴,
 nec tantis mora prodigiis. en quattuor arae
 640 Neptuno; deus ipse faces animumque ministrat.’
 haec memorans prima infensum ui corripit ignem
 sublataque procul dextra conixa coruscat

¹ Ablatiu singular del participi de present del verb *eo*. Fa la funció de complement circumstancial de finalitat; també es podria traduir per “perquè marxi”, però, com que Iris es caracteritza per disposar d’ales, millor traduir “perquè voli”.

² És possible que faci referència tant al grup d’homes troians com al grup de dones.

³ *Ferimur... sequimur... uoluimur...*: tenen un aspecte reflexiu, per emfatitzar que han sigut les matrones les que han patit aquestes coses.

⁴ *Ago* amb *res* equival a *ago*. Per aquest motiu, no he traduït *res*.

et iacit. arrectae mentes stupefactaque corda
 Iliadum. hic una e multis, quae maxima natu,
 645 Pyrgo, tot Priami natorum regia nutrix:
 'non Beroe uobis, non haec Rhoeteia, matres,
 est Dorycli coniunx; diuini signa decoris
 ardentisque notate oculos, qui spiritus illi,
 qui uultus uocisque sonus uel gressus eunti⁵.
 650 ipsa egomet⁶ dudum Beroen digressa reliqui
 aegram, indignantem tali quod sola careret⁷
 munere nec meritos Anchisae inferret honores.'
 haec effata.
 at matres primo **ancipites** oculisque malignis⁸
 655 **ambiguae** spectare rates miserum inter amorem
 praesentis terrae fatisque uocantia regna,
 cum dea se paribus per caelum sustulit alis
 ingentemque fuga secuit sub nubibus arcum.
 tum uero **attonitae** monstris **actaeque furore**⁹
 660 conclamant, rapiuntque focis penetralibus ignem,
 pars spoliant aras, frondem ac uirgulta facesque
 coniciunt¹⁰. **furit** immissis Volcanus habenis
 transtra per et remos et pictas abiete puppis.
 Nuntius Anchisae ad tumulum cuneosque theatri
 665 incensas perfert nauis Eumelus, et ipsi
 respiciunt atram in nimbo uolitare fauillam.
 primus et Ascanius, cursus ut laetus equestris
 ducebat sic acer equo turbata petiuit
 castra, nec exanimis possunt retinere magistri.
 670 'quis furor iste nouus? quo nunc, quo tenditis' inquit
 'heu! miserae ciues? non hostem inimicaque castra
 Argium, uestras spes uritis. en, ego uester
 Ascanius!' —galeam ante pedes proiecit inanem,
 qua ludo indutus belli simulacra ciebat.
 675 accelerat simul Aeneas, simul agmina Teucrum.
 ast illae diuersa metu per litora passim
 diffugiunt, siluasque et sicubi concaua furtim

⁵ Dativus possessiuus. Fa referència, altra vegada, a Iris.

⁶ *Ipsa egomet* emfatitza que és Pirgo qui deixa enrere la veritable Bèroe.

⁷ Subjuntiu oblic. Expressa el que realment sent Bèroe en aquell instant.

⁸ Hi ha una variant textual curiosa proporcionada per Servi: *malignae*. Segons ell, l'adjectiu es refereix a les matrones.

⁹ *attonitae monstris actaeque furore*: *attono* i *ago* són dos verbs transitius que, en aquest cas, s'utilitzen amb significat intransitiu. Aquest canvi és freqüent en poesia, i succeeix perquè els participis tenen una accepció reflexiva: *attonitae* «estan atordides»; *actae* «són portades». Cf. *furore* amb *furit* (662).

¹⁰ *spoliant... coniciunt*: *constructio ad sensum*. El verb està en plural perquè *pars* fa referència a un col·lectiu (dones troianes).

saxa petunt; piget incepti lucisque, suosque
mutatae agnoscunt excussaue pectore Iuno est.

“En aquell moment la Fortuna ja alterada canvià per primer cop la seva fidelitat. Mentre es reten ritus solemnes a la tomba [d'Anquises] amb diferents jocs, la satúrnica Juno envià Iris des del cel cap a la flota troiana i fa bufar vents favorables¹¹ perquè voli, agitada pels seus pensaments encara no satisfeta en el seu antic ressentiment. Aquella, accelerant el seu pas, a través d'un arc de mil colors, sense ser vista per ningú la donzella es precipità ràpidament al camí. Veu l'enorme aplec, examinà les costes i observà els ports deserts i la flota apartada. En canvi, lluny a una platja solitària les troianes aïllades ploraven la pèrdua d'Anquises, aturades i plorant observaven atentament la mar profunda. Ai que, cansades com estaven, encara els restés tantes aigües i tanta mar, deien totes a una sola veu; demanen una ciutat, les enutja suportar contínuament la fatiga resultant de la mar. Per tant, no desconeixedora de l'art de fer mal, es reuní entre elles i abandonà l'aparença i la vestimenta de deessa; es transformà en Bèroe, la muller longeva de Doriclos de Tmarus, amb qui havia tingut un llinatge, un nom i fills, i així es posà al mig entre les dones dels dardànides i digué: ‘oh dissortades, a les quals la flota durant la guerra d’Acaia no us arrosegà¹² cap a la mort sota els murs de la pàtria! Oh nissaga infeliç, quin desastre et reserva la Fortuna? Ja s’acaba el setè estiu després de la caiguda de Troia, d’ençà que portem recorrent mar, totes les terres, tots els terrenys rocosos i totes les regions inhòspites, mentre perseguim per mar la gran Itàlia que fuig i som portats d’aquí cap allà per les onades, aquí tenim el país del fraternal Èrix i l’hospitalitat d’Acestes: qui ens prohibeix de bastir-hi murs i donar una ciutat als seus ciutadans? Oh pàtria i penats arrabassats sense motiu a l’enemic, ja no s’anomenarà cap ciutat Troia? Mai tornaré a veure els rius d’Hèctor, el Xantos i el Símois? És més, aneu i incendieu amb mi les funestes naus. La figura de la profetessa Cassandra se m’ha aparegut en somnis per donar-me torxes ardents¹³ i m’ha dit: “aquí busqueu Troia; aquí està casa vostra.” Ha arribat el moment d’actuar, no hem d’esperar davant de tals prodigis. Heus aquí quatre altars dedicats a Neptú; el mateix déu ens proporciona torxes i coratge.’ Ella recordant-ho és la primera que agafa amb força el foc pernicios i alçant ben amunt el braç dret i fent força la brandeix i la llença. Les troianes tenen els ànims excitats i els cors atordits. En aquell moment, una entre la multitud, la més anciana, Pirgo, nodrissa reial de tots els fills de

¹¹ He afegit «favorables» a la traducció per diferenciar els vents que fa bufar als troians als d'Iris.

¹² El verb *traxerit* fa referència a la mort d'Hèctor, el qual, occit per Aquil·les, fou arrossegat per aquest fins al campament grec.

¹³ A l'edició de De Echave-Sustaeta (1992) i Bellès (2017) tradueixen *ardentis* per «enceses». Tanmateix, crec que la traducció que s'apropa més al sentit que li vol donar Virgili és la de Dolç (2019) i la de Rushton Fairclough (1916), que tradueixen *ardentis* per «ardents», doncs es mostra una imatge que tot s'està cremant, fins i tot els ulls d'Iris/Bèroe.

Príam, exclamà: ‘no és la vostra Bèroe, la dona de Dòriclos, troianes¹⁴, aquesta no és troiana; noteu els senyals de la seva elegància pròpia d’una deessa i els seus ulls ardents, l’aire que té, com és la seva expressió i el seu to de veu o bé el seu pas al caminar. Jo mateixa, allunyada fa poc, he deixat sola Bèroe esgotada, indignada perquè només ella estava privada d’assistir a tal cerimònia i no podia dur honors merescuts a Anquises.’ Aquestes van ser les seves prediccions. Però les matrones en un primer moment estaven confuses amb els ulls malvolents contemplant les naus i dubtoses amb un amor miserable entre la terra on estaven i el reialme invocat pel destí, quan la deessa amb el seu parell d’ales es mostrà al cel i a la fuga traçà un arc immens sobre els núvols. Llavors indubtablement atordides pels prodigis i portades pel furor cridaren, i prengueren foc dels llocs més amagats dels habitatges: una part saquejà els altars, i l’altra posà fullatge, branquetes i torxes. Vulcà està boig un cop deixades anar les regnes a través del banc de remers, els remes i les pintades popes d’avet. Èumel fou qui anuncià a la tomba d’Anquises i a les grades del teatre que s’incendiaven les naus, i aquests es giraren a mirar el fum de cendra negra que voletejava en un núvol.

El primer, Ascani, tal com conduïa joiós la cursa eqüestre, així es dirigí impetuós cap als campaments esvalotats a cavall, i els comandants esgotats no podien retenir-lo. ‘Què és aquest estrany **furor**?’ Va dir: ‘Per què ara? Què intenteu, oh ciutadanes dissortades? No esteu cremant l’enemic ni els campaments enemics dels argius, cremeu les vostres esperances. Mireu, soc jo, el vostre Ascani!’ —va llençar el casc buit als seus peus, el qual portant-lo posat al joc designava els simulacres de guerra. Al mateix temps s’afanyà Enees, i també les tropes dels teucres. Però aquelles desviades per la por fugiren en desordre per arreu a través de la platja, es dirigiren furtivament cap als boscos i a les roques còncaves; es lamentaren pel projecte i la llum del dia, i tornant a ser elles reconegueren els seus i arrancaren Juno de llur pit.»

COMENTARI DEL PASSATGE

La fortuna canvia

El vers 604 ens indica que el que s’explicarà a continuació serà totalment diferent al que s’ha dit prèviament. *Hinc* és la marca que separa els dos escenaris: el primer escenari és la vivificació dels jocs troians per celebrar el primer any de la mort d’Anquises, pare d’Enees (*dum uariis tumulo referunt sollemnia ludis*, 605); en canvi, el segon és l’incendi de les naus, que succeirà més endavant. Això suposa que, per primera vegada, la Fortuna canvia i, per tant, la situació de calma, present durant la celebració dels jocs en honor a Anquises, s’altera completament (*primum Fortua fidem mutata nouauit*). Acte seguit, Juno maquina

¹⁴ De Echave-Sustaeta (1992) tradueix *matres* per «troianes». Considero que traduïnt *matres* per «troianes» es contraposa amb el que es diu a continuació: «no és troiana»; aconseguim separar Iris/Bèroe (la qual fins ara pensàvem que era una troiana com les altres) amb la resta de dones.

quelcom per evitar que la flota troiana es dirigeixi cap a Itàlia. Per aquest motiu, modifica el destí a favor seu, el qual ja ha anat canviant constantment durant tota l'obra. La Fortuna rep ordres dels déus, i, com que Júpiter vol que Enees compleixi el seu destí —el contrari del que vol la seva muller, Juno—, és fa evident que el destí pateixi canvis constantment. Aquest avís dona una pista del que succeirà a continuació, fent una clara referència a l'incendi de les naus.

Aquesta alteració comença amb la intervenció de la deessa Juno amb el suport de la seva missatgera Iris. Aquesta té molt protagonisme pel que fa a l'incendi de les naus, ja que és la que fa d'intermediària amb les dones troianes (és Iris qui s'emporta l'ànima de Dido, també per ordre de Juno, quan ella es suïcida).

Tum Iuno omnipotens longum miserata dolorem
 difficilisque obitus Irim demisit Olympo
 quae luctantem animam nexosque resolveret artus. 695
 nam quia nec fato merita nec morte peribat,
 sed misera ante diem subitoque accensa furore,
 nondum illi flauum Proserpina uertice crinem
 abstulerat Stygioque caput damnauerat Orco.
 ergo Iris croceis per caelum roscida pennis 700
 deuolat et supra caput astitit. 'hunc ego Diti
 sacrum iussa fero teque isto corpore soluo':
 sic ait et dextra crinem secat, omnis et una
 dilapsus calor atque in uentos uita recessit.¹⁵ 705

Espais masculins i femenins

Quan Iris arriba a la platja on s'ubica la flota troiana, observa que els homes estan aplegats a una zona de la platja, celebrant els jocs en honor a Anquises, i que les dones troianes estan a un altre extrem d'aquesta, sense poder ser participants dels jocs —a l'antiga Roma les dones no podien participar als jocs pel fet de ser dones. Aquestes matrones són preses com a esclaves per Enees i la seva flota i només intervenen en aquest passatge (desconeixem qui són); tanmateix, s'ha de tenir clar que aquestes acompanyen a Enees en el seu viatge, des de Troia fins aquí Sicília, on a causa de l'incendi de les naus desapareixeran i no intervindran en el transcurs de l'obra.

En els versos 611 i 612 hi ha diferents mots que estan units semànticament, ja que tots denoten llunyania i separació: *desertosque videt portus classemque relictam. / at procul in sola secretae Troades acta*. Altres distincions que cal remarcar són: les dones, a diferència dels homes, es lamenten al recordar la mort d'Anquises; a més, l'adjectiu *cunctae* (614) indica que les troianes estan juntes, fet que es contraposa amb la idea de distància i separació que s'expressa als versos 611 i 612.

¹⁵ Verg. *Aen.* 4.693-705. Text extret de l'edició de Mynors (1969).

Un altre aspecte que distingeix els homes i les dones és qui els representa. L'home que guia la flota troiana i té l'autoritat per debatre i parlar en nom del seu grup d'homes és Enees. Tanmateix, atès que les dones no tenen cap representant dins del seu grup, quan comparteixen una mateixa opinió sobre quelcom ho expressen a l'uníson (*vox omnibus una*, 616). A la societat romana, els homes tenien una forta jerarquia, sobretot militar, però també institucional. En canvi, les dones no en tenien cap. Per tant, aquesta *vox omnibus una* atorga força i reconeixement a les dones dins de l'escena.

Un altre element que diferencia els troians i les troianes i que cal tractar és la divinitat que guia i influencia cadascú. Júpiter condueix Enees i els seus companys troians; en canvi, les troianes són guiades (o controlades) per la deessa Juno. Virgili utilitza aquesta dualitat per diferenciar els objectius que persegueix cada col·lectiu: per una banda, els homes, sota les ordres d'Enees (o Júpiter, millor dit), naveguen a fi de fundar una nova Troia a la península itàlica; per altra banda, les dones, sota el comandament de Juno, intervenen per obstaculitzar la missió d'Enees. Dit això, és evident que tots els personatges (tant masculins com femenins) reben influència divina per cometre els seus actes. Tanmateix, aquesta participació per part de Júpiter i Juno no es percep de la mateixa manera. Quan Enees comunica als seus companys la missió que Júpiter li ha confiat, aquests acaten les seves ordres sense queixes, ja que, a part que és una senyal divina, ho interpreten com una nova esperança després de la caiguda de Troia. El cas de les troianes és semblant al dels troians, perquè aquestes estan comandades per Juno i, a l'igual que els homes, es sotmeten a les ordres de la deessa, la quals els ordena que han de calar foc a la flota troiana. Per tant, a l'incendi de les naus aquestes estaven d'alguna forma posseïdes per Juno i no eren totalment conscients dels seus actes (ni de les seves conseqüències). En resum, malgrat que els homes i les dones reben influència divina, es culpabilitza més les troianes. El motiu queda palès: els troians no toleren que un col·lectiu femení es revolti contra ells, ja que ells són superiors a elles en tots els aspectes; no busquen explicacions al fet que les troianes cremin les naus, sinó que indistintament dels motius, com que aquestes s'han revoltat contra ells mereixen ser considerades culpables de les seves accions. És cert que les matrones tenen motius suficients per incendiar les naus (el cansament produït pel viatge, els obstacles que han de superar per arribar a Itàlia, la llarga durada del trajecte, entre altres), però no es pot passar in advertit que en un principi les troianes es mostren *incipites* i *ambiguae* i és l'aparició d'Iris que les empeny a cremar-les. I, com en altres casos, la intervenció masculina asserena el *furor* de les dones, les quals s'han descontrolat perquè no estaven supervisades pels homes.

Discurs d'Iris

Davant els laments de les matrones, les quals estan cansades de viatjar contínuament i desitgen d'una vegada assentar-se a un lloc per fundar la seva ciutat (*urbem orant, taedet pelagi perferre laborem*, 617), Juno actua, ja que a part de

ser la deessa més important entre totes les divinitats romanes és la **protectora de les matrones**. A part d'ella, també actua Iris *haud ignara nocendi* (618) amb la intenció de fer quelcom terrible (Iris té l'objectiu d'incendiar les naus dels troians).

Iris abandona la seva forma divina i esdevé Bèroe (a la *Iliada* Iris es transforma en la cunyada d'Hèlena quan parla amb aquesta¹⁶). Bèroe també apareix a les *Metamorfosis* d'Ovidi com a infermera d'Epidaure, qui és guiada per Juno i mata Sèmele, amant de Júpiter (curiosament, amb foc).

Surgit ab his solio fuluaque recondita nube
limen adit Semeles nec nubes ante remouit
quam simulauit anum posuitque ad tempora canos 275
sulcauitque cutem rugis et curua trementi
membra tulit passu; uocem quoque fecit anilem
ipsaque erat Beroe, Semeles Epidauria nutrix.¹⁷

El paper que té Iris/Bèroe com a incitadora per dur a terme el pla malèfic de Juno es pot comparar amb el d'Hera, quan la deessa pren la forma d'una amazona per organitzar un atac contra Hèracles.

Καταπλεύσαντος δὲ εἰς τὸν ἐν Θεμισκύρῳ λιμένα, παραγενομένης εἰς αὐτὸν Ἴππολύτης καὶ τίνος ἦκοι χάριν πυθομένης, καὶ δώσειν τὸν ζωστήρα ὑποσχομένης, Ἥρα μᾶ τῶν Ἀμαζόνων εἰκασθεῖσα τὸ πλῆθος ἐπεφοίτα, λέγουσα ὅτι τὴν βασιλίδα ἀφαρπάζουσιν οἱ προσελθόντες ξένοι. αἱ δὲ μεθ' ὀπλων ἐπὶ τὴν ναῦν κατέθεον σὺν ἵπποις. ὡς δὲ εἶδεν αὐτὰς καθωπλισμένας Ἡρακλῆς, νομίσας ἐκ δόλου τοῦτο γενέσθαι, τὴν μὲν Ἴππολύτην κτείνας τὸν ζωστήρα ἀφαιρεῖται, πρὸς δὲ τὰς λοιπὰς ἀγωνισάμενος ἀποπλεῖ, καὶ προσίσχει Τροίᾳ.¹⁸

A l'*Eneida*, Bèroe s'identifica com a muller anciana de Dòriclos de Tmarus. Segons la *Iliada*, aquest és un fill bastard de Príam¹⁹ qui també es caracteritza per ser un νόθος²⁰, un tret característic que li deuria agradar a Virgili per tal de descriure Bèroe: en un principi, ella sembla que vulgui fer mal als troians a favor de les matrones, però en realitat ho fa perquè Juno li ho ordena per venjar-se d'Enees. Un altre dels motius pels quals Virgili ha escollit Bèroe per empènyer les dones troianes a complir el propòsit de Juno és perquè va tenir un llinatge (*genus*), un nom (*nomen*) i fills (*nati*), els quals suposem que van morir a Troia (*cui*

¹⁶ Hom. *Il.* 3.121: Ἴρις δ' αὖθ' Ἑλένη λευκωλένω ἄγγελος ἦλθεν. Text extret de l'edició de Munro i Allen (1920).

¹⁷ Ov. *Met.* 3.273-278. Text extret de l'edició de Tarrant (2004).

¹⁸ Apollod. *Bibliotheca* 2.5.9. Text extret de l'edició de Frazer (1976).

¹⁹ Hom. *Il.* 11.489-491: Αἴας δὲ Τρώεσσιν ἐπάλμενος εἶλε Δόρυκλον / Πριαμίδην, νόθον υἱόν, ἔπειτα δὲ Πάνδοκον οὔτα, / οὔτα δὲ Λύσανδρον καὶ Πύρασον ἠδὲ Πυλάρτην. Text extret de l'edició de Munro i Allen (1920).

²⁰ Significa «bastard», però també pot significar «corrupte, fals».

genus et quondam nomen natiue fuissent, 621)²¹. Això la converteix en una dona que sobresurt entre les matrones.

Transformada Iris en aquesta anciana, s'apropa a les matrones i es situa al mig d'aquestes (en el vers 622, el fet que *mediam* estigui expressament al mig del vers ho emfatitza encara més) i inicia el seu discurs. S'adreça a elles com a *miseræ* (623) o *gens infelix* (624-625), adjectius que també utilitza Virgili per qualificar a Dido (*infelix Dido*, 4.68, 4.450, 4.595); més endavant, Ascani també es dirigeix a elles anomenant-les *miseræ* quan ja han incendiat les naus (*heu, miseræ ciues? non hostem inimicaque castra*, 671). A part d'això, les anomena així perquè, si haguessin mort a Troia, no patirien tant com ara; però, atès que no van morir a Troia, han hagut de sofrir les conseqüències de l'esgotador viatge cap a Itàlia. No obstant això, el motiu pel qual les matrones no occiren durant la guerra és que la Fortuna té reservada una tasca per a elles, la qual és cremar les naus troianes (al vers 625 es fa referència a això amb el mot *exitio*). Dit això, Iris/Bèroe segueix el seu monòleg fent esment al viatge que emprèn Enees cap a Itàlia. L'anciana anuncia que han passat set estius des de la caiguda de Troia (per tant, fa temps que naveguen). Curiosament, Dido, quan li demana a Enees que narri la caiguda de Troia, diu que en aquell moment havien passat ja set estius des de la destrucció de la ciutat, fet que provoca certa confusió a causa d'aquesta cronologia incerta. Tanmateix, és interessant destacar-ho ja que aquesta confusió ens permet connectar de nou Iris/Bèroe amb Dido. Cal remarcar també que el número set té un significat màgic i místic: Virgili no va decidir escriure *septima* aleatòriament. Al llibre cinquè, mentre Enees observa la tomba del seu pare Anquises, apareix una serp (l'esperit sagrat del lloc on es troba el sepulcre) del subsòl i es caracteritza per tenir set anells i set replecs.

dixerat haec, adytis cum lubricus anguis ab imis
septem ingens gyros, septena uolumina traxit 85
amplexus placide tumulum lapsusque per aras,
caeruleae cui terga notae maculosus et auro
squamam incendebat fulgor, ceu nubibus arcus
mille iacit uarios aduerso sole colores.²²

La descripció feta per Virgili de la serp (resplendent com l'arc iris) concorda perfectament amb Iris (*per mille coloribus arcum*, 609). Per tant, la forma amb la que és descrita la serp ens dona indicis de l'aparició imminent d'Iris.

Seguint amb el discurs d'Iris/Bèroe, ella afegeix que durant aquest període la flota troiana ha recorregut territoris inhòspits i desconeguts (*cum freta, cum terras omnis, tot inhospita saxa*²³ / *sideraque emensae ferimur*, 628) per complir un

²¹ A la societat romana, el fet de tenir *genus, nomen* i descendents situava als membres de la família a una posició important.

²² Verg. *Aen.* 5.84-89: Text extret de l'edició de Mynors (1969).

²³ En aquest moment, els terrenys rocosos (*saxa*) són desconeguts per elles, però aviat no ho seran perquè, havent cremat les naus, aquestes fugiran cap aquests indrets per refugiar-se.

propòsit que sembla a simple vista impossible d'assolir (Iris/Bèroe ho explica com si Itàlia fugís dels troians: *Italiam... fugientem*, 629). Paral·lelament, al mateix vers trobem una altra al·lusió a Dido: *sequere Italiam*²⁴ connecta amb *Italiam sequimur*. Un cop ha remarcat que els troians només han navegat sense rumb, Iris/Bèroe opina a continuació que Sicília és un terreny familiar pels troians, puix que allà regnà Èrix (fill de Venus; per tant, germà matern d'Enees) i on actualment regna Acestes, qui els ha rebut amb els braços oberts. Havent dit això, formula tres preguntes retòriques que pretenen transmetre preocupació, per això novament menciona Troia, Hèctor i dos rius troians, el Xantos i el Símois. Aquestes preguntes tenen l'objectiu de reflexionar si realment els troians aconseguiran arribar a Itàlia. Per aquest motiu, Iris/Bèroe deixa caure la idea de fundar la nova Troia a Sicília, i, tot i saber que els troians no ho veuran amb bons ulls (segons Júpiter, Enees ha de fundar la ciutat a Itàlia, no a Sicília), proposa calar foc a les naus, la qual cosa els obligaria a romandre a Sicília, ja que no tindrien cap mitjà de transport per navegar cap a Itàlia.

Un altre motiu que posa sobre la taula Iris/Bèroe per convèncer a les troianes és la menció de Cassandra. Al vers 636 Iris/Bèroe afirma que la profetessa, filla de Príam, ha aparegut als seus somnis per confiar-les-hi els següents prodigis²⁵: *hic quaerite Troiam; / hic domus est... uobis* (637-638). El foc torna a ser l'element protagonista (*ardentis*²⁶), el qual provocarà l'incendi de les naus. A més a més, la repetició de l'adverbi *hic* indica que la ciutat s'ha de fundar immediatament. Malgrat que la profetessa digui literalment "aquí busqueu Troia", no es refereix a la ciutat de Troia —encara que a simple vista ho sembli—, sinó que fa referència a les naus troianes. El que pretén dir Cassandra és que per fer possible la fundació de la ciutat equiparable a Troia cal, primer de tot, cremar les naus; per tant, incita incendiar les naus i, al mateix temps, edificar la ciutat a Sicília. Havent exposat els motius per fundar la ciutat al reialme d'Acestes, Iris/Bèroe anuncia que ha arribat el moment d'actuar (*iam tempus agi res*, 638), ja que així també li ha ordenat Cassandra (*nec tantis mora prodigiis*, 639). Aleshores, l'anciana assenyala quatre altars dedicats a Neptú on, casualment, hi ha torxes (la presència de les torxes confirma l'incendi de les naus). No és coincidència que aquests altars s'hagin aixecat en honor a Neptú, ja que aquest déu és hostil envers els troians²⁷, com tampoc ho és el fet que siguin quatre, ja que són quatre les naus que finalment es cremen. Llavors, recordant el que ha pronunciat davant de les matrones (*haec memorans*, 641), decideix actuar. Primer de tot, agafa una de les torxes dels altars de Neptú i la llença cap a les naus (l'adverbi *procul* ens indica que hi ha una certa

²⁴ Verg. *Aen.* 4.381: *i, sequere Italiam uentis, pete regna per undas*. Text extret de l'edició de Mynors (1969).

²⁵ La fundació d'una ciutat sovint està precedida de prodigis divins.

²⁶ Aquest participi el trobem en altres ocasions. Vid. Verg. *Aen.* 5.277: *parte ferox ardensque oculis et sibila colla*. Text extret de l'edició de Mynors (1969).

²⁷ Verg. *Aen.* 3.537-538: *quattuor hic, primum omen, equos in gramine uidi / tondentis campum late, candore niuali*. Text extret de l'edició de Mynors (1969).

distància entre les dones troianes i les naus, i enforteix el fet que Iris/Bèroe hagi llençat la torxa cap allà). Al vers 641 no trobem *ardentis*, com hem vist prèviament, però trobem un altre mot digne de menció: *infensum*. Virgili qualifica el foc de les torxes com a “perniciós” perquè és el causant de la destrucció de Troia i, a més, és el que destruirà tot seguit les naus troianes. El foc serà protagonista de nou quan Turn l'utilitza per cremar el campament que edifica Enees a la vora del Tíber.

Atque ea diuersa penitus dum parte geruntur,
 Irim de caelo misit Saturnia Iuno
 audacem ad Turnum. luco tum forte parentis
 Pilumni Turnus sacrata ualle sedebat.
 ad quem sic roseo Thaumantias ore locuta est: 5
 ‘Turne, quod optanti diuum promittere nemo
 auderet, uoluenda dies en attulit ultro.
 Aeneas urbe et sociis et classe relictā
 sceptrā Palatini sedemque petit Euandri.
 nec satis: extremas Corythi penetrauit ad urbes 10
 Lydorumque manum, collectos armat agrestis.
 quid dubitas? nunc tempus equos, nunc poscere currus.
 rumpe moras omnis et turbata arripe castra.’²⁸

Reconeixement i furor

Un cop la missatgera de Juno ha llençat la torxa, les dones s'exciten (el fet que *et iacit estigui* separat de la resta de l'oració —*haec memorans prima infensum ui corripit ignem / sublataque procul dextra conixa coruscat*— li dona un èmfasi especial, ja que aquest acte traspasarà les matrones). Com s'ha esmentat prèviament, aquest fet afecta les matrones, anímicament i moralment. En moltes ocasions la l'ànima i la ment tenen sentiments oposats: la ment es decanta per actuar segons la raó; en canvi, el cor es guia més pels instints i les passions; tanmateix, en aquest cas, ambdós experimenten sentiments similars (*arrectae... stupefactaque*, 643). Mentre les matrones resten atònites davant l'acció d'Iris/Bèroe, una d'elles pren la paraula: Pirgo. Aquesta és una de les matrones de major edat (*maxima natu*, 644²⁹) i és nodrissa reial dels fills de Príam. Etimològicament, el seu nom prové del grec πύργος, ου (ó), mot que significa «torre». Aquest significat etimològic defineix a la perfecció el paper que pren aquesta nodrissa envers Iris/Bèroe: ella és qui desvela la veritable identitat d'Iris/Bèroe i obstaculitza el pla que la missatgera vol dur a terme (com una torre obstaculitza el pas per evitar que els enemics traspassin els murs d'una ciutat). No obstant això, alguns comentaristes opinen que Pirgo només adverteix a les matrones que la dona que s'autoanomena Bèroe és en realitat una divinitat, i així intentar apaivagar els ànims de les dones

²⁸ Verg. *Aen.* 9.1-13: Text extret de l'edició de Mynors (1969).

²⁹ Cf. *longaeva* [Bèroe], 620. La vellesa otorga saviesa a Bèroe i Pirgo, fruit de la seva experiència vital.

troianes. Comparant aquestes dues visions, la funció de Pirgo en aquesta escena és desemmascararà la deessa i resoldre la situació d'una manera més passiva, ja que no cal atacar els troians (Pirgo, essent també una matrona, també desitja assentar-se a Sicília i posar punt i final al viatge). La nodrissa descobreix que Bèroe és realment Iris per la seva aparença, els seus ulls **ardents**³⁰, el seu aire, la seva veu i la seva manera de caminar. En el llibre I Enees també identifica a la seva mare per la seva aparença, el seu olor i el seu caminar.

Dixit et auertens rosea ceruice refulsit,
ambrosiaque comae diuinum uertice odorem
spirauere; pedes uestis defluxit ad imos,
et uera incessu patuit dea. ille ubi matrem.³¹ 405

Pels antics, l'aparença reflecteix allò que cadascú és realment: un déu sempre semblarà un déu; un heroi, aparentarà un heroi. Per aquest motiu, la divinitat sempre s'identificarà mitjançant elements com la veu, la figura o la mirada.

Pirgo continua el seu discurs i insisteix que aquella dona que diu ser Bèroe no ho és, ja que ella mateixa l'ha deixada enrere —ben lluny (*dudum*, 650)— a causa del cansament. Bèroe, com la resta de matrones, està indignada perquè no ha pogut participar als jocs en honor a Anquises (*tali munere*, 652). En aquest context, *munus* fa referència als jocs que celebren en honor al pare d'Enees (*munus* es tradueix per «cerimònia»; tanmateix, aquest mot pot significar també «tasca, funció»). Per tant, aquesta paraula pot adquirir la segona accepció: Bèroe no pot ser partícip de la tasca encomanada per Iris/Juno a causa del seu cansament.

La reacció de les dones. Incendi de les naus

Havent finalitzat Pirgo el seu discurs, hi ha una breu pausa representada mitjançant un sintagma present al vers 653: *haec effata*. Aquest petit vers incomplet separa el discurs que ha pronunciat Pirgo amb l'incendi de les naus, i, al mateix moment, provoca que aquestes dues situacions tinguin una relació molt estreta. En primer lloc, Pirgo formula el discurs a fi que les matrones pensin abans d'actuar i desobeir el parlament d'Iris/Bèroe, però les troianes, havent valorat els discursos antònims d'Iris/Bèroe i Pirgo, finalment es decanten per acatar les ordres de la missatgera de Juno. Abans que aquest succés s'esdevingui, les matrones es mostren confuses i ambigües (*ancipites... ambiguae*, 654-655) perquè no saben si romandre a Sicília o fundar la nova ciutat a Itàlia, tal com Júpiter va indicar a Enees (*praesentis terrae fatisque uocantia regna*, 656). Encara que es mostrin dubtoses, s'intueix quina serà la decisió definitiva, ja que les matrones observen

³⁰ Verg. *Aen.* 2.404: *ad caelum tendens ardentia lumina frustra*. Es parla de la destrucció de Troia i de la violació de Cassandra per part d'Àiax. Cassandra ja és referida amb «mirada ardent». Text extret de l'edició de Mynors (1969).

³¹ Verg. *Aen.* 1.402-405. Text extret de l'edició de Mynors (1969).

les naus «amb ulls malvolents» (*oculis malignis*³², 654). En aquest moment d'indecisió, Iris s'enlaira, desplega les seves ales i traça al cel un immens arc (*ingentem... arcum*³³, 658). Aquest fenomen sobrenatural provocarà l'embogiment de les matrones³⁴ (*tum uero attonitae monstris actaeque furore / conclamant*, 659-660) i, acte seguit, l'incendi de les naus; *monstris* és el senyal prodigiós.

A partir d'aquí, s'inicia l'incendi de les naus. Les matrones embogides criden amb *furor* i comencen a cremar la flota troiana (novament apareix el mot *furor* que les connecta amb el furor que va provocar el suïcidi de Dido). Virgili, aprofitant l'incendi de les naus, fa un paral·lelisme entre aquest i la destrucció de Troia: les matrones «saquegen» (*spoliant*, 661) uns habitatges per agafar foc (moment equiparable a quan els grecs van incendiar les cases de Troia) i llancen fullatge i branques per alimentar més el foc (*frondem ac uirgulta facesque / coniciunt*, 661-662). Igual que *iacit* (643), el verb *coniciunt* està separat de la resta de l'oració. Virgili el col·loca a l'inici del vers següent per donar-li més importància, ja que anteriorment Iris havia llençat una torxa a les naus (en aquest instant, són les matrones les que llancen fulles i branques per augmentar el foc). Al vers 662 el foc segueix essent l'element protagonista i, per aquest motiu, es personifica amb la figura del déu Vulcà, el qual, fruit del furor de les dones, també es descontrola (*furit immisis Volcanus habenis*) i crema les naus (*transtra*³⁵ *per et remos et pictas abiete puppis*, 663).

Al llarg d'aquests versos el concepte de *furor* pren molt protagonisme. Aquesta paraula es tradueix per "ira, bogeria" o simplement "furor". Com s'ha dit prèviament, aquest furor representa la fúria divina que sent Juno envers els troians, la mateixa que experimenten les troianes, posseïdes per Juno. A més, el concepte de *furor* connecta la ira de les troianes amb la de Dido, ja que aquesta la va conduir al suïcidi. Curiosament, no només les dones estan enfurismades, sinó que el foc també ho està, influenciat per aquest *furor* (Virgili anuncia que el foc està descontrolat: *furit... Volcanus*, 662).³⁶

La reacció dels homes

Mentre les dones cometen tal acte, Èumel, un dels companys d'Enees, s'assabenta que les matrones estan incendiant les naus i avisa ràpidament al fill d'Anquises i a la resta de troians, els quals encara estaven celebrant els jocs en honor al pare

³² Aquesta descripció dels ulls de les troianes es pot comparar amb la dels ulls d'Iris/Bèroe (*ardentis... oculos*, 648).

³³ El fet que *ingentem* estigui al principi del vers i *arcum* al final destaca més la immensitat de l'arc que dibuixa Iris.

³⁴ Aquesta acció d'Iris també provoca la reacció de Turn envers els troians, vid. Verg. *Aen.* 9.15: *ingentemque fuga secuit sub nubibus arcum*. Text extret de l'edició de Mynors (1969).

³⁵ Anàstrofe. Trobem el mot davant de la preposició *per* perquè l'element que vol remarcar Virgili és *transtra*, fent referència a les naus que es cremen.

³⁶ Per la multiplicitat de sentits del concepte de *furor*, amb exemples de les fonts llatines, vid. *ThLL*, s.v. «*furor*».

d'Enees lluny de la flota troiana (per destacar l'avís d'Èumel cap a Enees Virgili col·loca a l'inici del vers 665 el mot *incensas*). Aquest company d'Enees apareix també a l'*Iliada*, on se l'identifica com a fill d'Admetus³⁷. A més, el seu nom significa "ric en ovelles", la qual cosa porta a pensar que Èumel fa el paper de pastor que s'adona que les seves ovelles (és a dir, les matrones) s'han escapat i volten lliures i descontrolades. Desconeixem com Èumel s'ha assabentat de l'incendi de les naus, ja que en cap moment s'indica quelcom. Tanmateix, amb la informació que se'ns dona al vers 666, podem suposar que se n'assabenta perquè ha vist el fum de cendra negra que provenia de les naus troianes.

El primer en reaccionar és Ascani (*primus et Ascanius*, 667). Aquest impuls demostra el seu lideratge, ja que essent fill d'Enees, ha de mostrar que, davant fets d'aquesta gravetat, ha d'actuar amb rapidesa i ímpetu (*acer*, 668). A més, és avantatjós que Ascani guii els seus companys cap a les dones embogides perquè condueix "joiós la cursa eqüestre" (*cursus ut laetus equestris*, 667). Dit això, la figura del pastor que perd les ovelles (Èumel) contrasta amb Ascani, qui, com que té contacte amb cavalls, sabrà apaivagar el furor de les dones³⁸ i el foc originat per les torxes dels altars de Neptú (Ascani, qui té tracta amb cavalls, també es capaç d'asserenar la divinitat). Aleshores Ascani, aprofitant que estan fent una cursa de cavalls, dirigeix als seus cap a la flota troiana (el verb *ducebat* del vers 668 està en imperfet perquè expressa la simultaneïtat dels esdeveniments). Tal com ens descriu Virgili, al lloc on es situen les naus hi ha enrenou (*turbata... / castra*, 668). A Ascani el segueixen la resta de troians, els quals no aconsegueixen igualar el seu pas.

Per tant, el fill d'Enees és el primer que contempla el desastre causat pel furor de les troianes, i no entén el motiu pel qual les dones han cremat les naus. Davant d'això, formula dues preguntes per tal de trobar una explicació a aquest fet tan greu que estan duent a terme les troianes: a la primera es concreta que aquest furor l'experimenten les troianes (*furor iste nouus*, 670); pel que fa a la segona, la repetició de *quo* emfatitza el missatge d'Ascani cap a les troianes, puix que Ascani, mentre contempla estupefacte les dones agitades, està cansat perquè ha cavalcat molt per arribar fins a les naus; per tant, la repetició de *quo* també pot expressar el seu cansament. L'última pregunta acaba amb *heu miserae ciues?* Amb la menció de *miserae* s'acaba el cicle de l'incendi de les naus (Iris/Bèroe també s'adreça a les troianes com a *miserae* quan inicia el seu discurs, al vers 623). Malgrat que aquestes interrogacions que formula Ascani siguin retòriques, es pot

³⁷ Hom. *Il.* 2.763: Ἴπποι μὲν μέγ' ἄρισται ἔσαν Ὀφρητιάδαο. Text extret de l'edició de Munro i Allen (1920).

³⁸ X. *Oec.* 7.10 καὶ ὁ Ἰσχόμαχος ἀπεκρίνατο· τί δ' ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἐπεὶ ἤδη μοι χειροῖθης ἦν καὶ ἐτετιθάσεται ὥστε διαλέγεσθαι, ἠρόμην αὐτὴν ὧδε πῶς. Text extret de l'edició de Marchant (1971). Ἐτετιθάσεται és la tercera persona del singular del plusquamperfet d'indicatiu de la veu mitjana del verb τιθασεύω, que significa «domesticar» i que, normalment, s'utilitza fent referència a animals. Tanmateix, aquí Xenofont considera que és el mateix domesticar un animal que una dona.

intuir que la possible resposta de les matrones seria culpabilitzar i responsabilitzar a Roma de les seves desgràcies, ja que per culpa d'aquesta han hagut de navegar durant un llarg període de temps sense descans, i també a Enees, qui els obliga a assentar aquesta ciutat (la nova Troia) a Itàlia, no a Sicília, perquè així s'ho ha manat Júpiter. Ambdues preguntes serveixen per intentar justificar el *furor* que estan experimentant les troianes. Segueix intervenint el fill d'Enees i insisteix que elles estan cremant l'únic mitjà de transport que disposen per anar fins a Itàlia i fundar Roma. En certa manera, Ascani les tracta d'egoistes, perquè han seguit els seus impulsos i no han reflexionat sobre les conseqüències de les seves accions.

Com que Ascani observa que les dones passen desapercibudes del que diu, de sobte pronuncia *en, ego uester / Ascanius!* (672-673) i llença el seu casc (*galeam*, 673) com a senyal de rendició. Fent aquest gest, marca la fi dels jocs en honor a Anquises (aquest casc l'ha dut posat durant la cerimònia) i es mostra rendit i incapaç de combatre contra les troianes. Fent això, el seu objectiu és fer veure a les dones que, a diferència d'ell, estan atacant sense ser ell mereixedor d'aquest atac; Ascani es mostra com una persona dèbil, que no sap com calmar les troianes (contrasta amb l'Ascani que feia un instant cavalcava veloç i amb ímpetu per fer front a l'incendi).

Expiació del *furor* de Juno

Després de la intervenció d'Ascani, arriben Enees i la resta de troians (*primus*, vers 667, contrasta amb *simul... simul*, vers 675). Amb la conjunció adversativa *ast*, situada a l'inici del vers 676, s'introdueix un contrast entre els homes i les dones: aquestes continuen agitadaes, perquè s'han adonat que el que acaben de fer és pèrfid envers els homes, els quals són troians igual que elles (*suosque*, 678). Envers el parlament d'Ascani les matrones reaccionen de dues maneres: en primer lloc, corren per tota la platja (*passim*, 676) i després fugen avergonyides a amagar-se (*furtim*, 677) als boscos i a les roques "buides" (*siluasque... concaua / saxa petunt*, 677-678); els adverbis *passim* i *furtim* marquen una clara dissimilitud en el comportament de les troianes envers el seu acte, ja que primer es mostren molt agitadaes i, poc després, acaben refugiant-se als boscos i roques per passar desapercibudes.

Finalment, igual que Iris al moment de complir la seva tasca (persuadir les troianes per incendiar les naus), Juno deixa de posseir-les i marxa. És interessant destacar com Virgili descriu aquesta marxa de Juno, perquè no és la pròpia deessa qui abandona les troianes, sinó que són elles mateixes les que expulsen del seu interior a la deessa (*excussaque pectore Iuno est*, 679). Així Virgili posa fi a l'episodi de l'incendi de les naus.

CONCLUSIONS

La proposta de traducció i anàlisi d'aquest passatge de l'*Eneida* mostra que les troianes tenen un paper més important del que els atorgàvem fins ara. La nova lectura del text llatí fa evident elements clau per tenir una visió més àmplia d'allò que va succeir, si més no de la situació, caracterització i accions de les dones implicades.

La distinció entre espais masculins i femenins és útil per conèixer profundament els estereotips de la societat romana del moment (sobretot pel que fa a les matrones), però també és una oportunitat per a Virgili per evidenciar-nos que les dones han d'estar vigilades pels homes per evitar desgràcies com l'incendi de les naus. En la tragèdia grega, Èsquil també utilitza el personatge de Clitemnestra per manifestar les conseqüències d'atorgar un cert poder a una dona³⁹. Després de l'assassinat del seu marit, la muller d'Agamèmnon embogeix i ella mateixa crida als homes perquè ells són els únics que poden extingir el seu *furor*, segons ella. És cert que en aquest passatge ningú concedeix cap poder a les matrones, però el fet de deixar-les soles provoca que elles es deixin influenciar pels seus sentiments fins al punt d'embogir de tal manera que només els homes (com en el cas de Clitemnestra) poden salvar-les.

No obstant això, els déus també influeixen tant en la bogeria de les matrones com en la fi d'aquesta: Juno és qui ordena Iris a convèncer les matrones per cremar les naus troianes i serà ella la qui allunyarà el furor de les troianes (*excussaue pectore Iuno est*, 5.679).

En resum, el fet que Virgili (és a dir, un home) hagi redactat aquest passatge ens dona molts detalls per descobrir el pensament que la societat romana tenia sobre la figura femenina, tant de les *insanae matronae* com de les *prudentes*.

BIBLIOGRAFIA

Textos clàssics:

- Apol·lodor (1976), *The Library*, Frazer, S. J. G., (ed.) Harvard University Press.
- Homer (1920), *Homeri Opera. Tomus I. Iliadis libros I-XII*, Munro, D. B. – Allen T. W., (ed.) Oxford University Press, Croydon.
- Ovidi (2004), *Metamorphoses*, Tarrant, R. J., (ed.) Oxford University Press, 74. Disponible a: Perseus Project [11/5/2021].
- Virgili (1900): J. B. Greenough. Boston. Ginn. & Co. (1900) *P. Vergilius Maro, Aeneid* [11/4/2021, 25/4/2021, 31/4/2021, 4/5/2021].

³⁹ Vid. Gerolemou, M. (2019), «The politics of female madness in Greek tragedy» a *Women and the Ideology of Political Exclusion. From Classical Antiquity to the Modern Era*, Tsakiropoulou-Summers, T. - Kitsi-Mitakou, K., (ed.) Routledge, 120-131.

- (1916), «Aeneid I-VI» a *Eclogues, Georgics, Aeneid I-VI*, Rushton Fairclough, H. - Heinmann, W. - Putnam's sons, G. P., (ed.), Harvard, Harvard University Press.
- (1969), *P. Vergili Maronis Opera*, Mynors, R. A. B., (ed.) Oxford University Press.
- (1979), Geymonat, M. «Vergilius, Aeneis, V» [4/6/2021].
- (1992), *Eneida*, Cristóbal, V. - De Echave-Sustaeta, J., (ed.), Madrid, Gredos.
- (2015), Fratantuono, L., Alden Smith, *Virgil. Aeneid 5. Text, translation and commentary*, (ed.) Leiden, Brill.
- (2017), *Eneida*, Bellés, J., (ed.) Barcelona, La Butxaca.
- (2019), *Eneida I*, Vidal, J. Ll. - Dolç, M., (ed.) Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- Xenophont (1971), *Opera omnia. Commentarii, Oeconomicus, Conuiuium Apologia Socratis*, Marchant, E. C., (ed.) Oxford, Oxford University Press.

Estudis i articles:

- CANTARELLA, E. (1996), *La calamidad ambigua. Condición e imagen de la mujer en la antigüedad griega y romana*, Madrid, Ediciones Clásicas.
- CID LÓPEZ, R. M. (2007), «Las matronas y los prodigios: prácticas religiosas en los «márgenes» de la religión romana» *Norba: Revista de Historia* 20, 11-29.
- GEROLEMOU, M. (2019), «The politics of female madness in Greek tragedy» a *Women and the Ideology of Political Exclusion. From Classical Antiquity to the Modern Era*, Tsakiropoulou-Summers, T. - Kitsi-Mitakou, K., (ed.) Londres, Routledge, 120-131.
- GIORCELLI BERSANI, S. (2018), «Femminismi antichi e moderni: matronae axitiosae a Roma» a *Prove di libertà. Donne fuori dalla norma. Dall' antichità all' età contemporanea*, Adorni, D. - Belligni, E., (ed.) Franco Angeli, 71-85.
- GUZMÁN ALMAGRO, A. (2023), «¿Matronas asesinas, brujas o posesas? Un comentario a Livio 8, 18», *Arenal* 30.2, 525-539.
- KEITH, A. (2006), «Women's Networks in Vergil's Aeneid» *Dictynna* 3, en línia: <https://doi.org/10.4000/dictynna.216> [15/09/2020].
- MULHERN, E. V. (2017), «Roman(a) Matrona» a *Classical journal*, 112.4, 432-459.
- MUÑOZ GARCÍA DE ITURROSPE, M. (2016), «Virtudes públicas en las inscripciones funerarias latinas: la expresión de la fortaleza y elocuencia femeninas» en *Nova tellus: Anuario del Centro de Estudios Clásicos*, 3058, nº 34, 1, 71-96.
- RAIA, A. R., LYNN SEBESTA, J. *Explore the Worlds of Roman Women in Texts and Images*, online [3/11/2020].
- REAL TORRES, C. (1997), «¿Brujas o ángeles? Algunos ejemplos de misoginia en el mundo clásico» a *Fortunatae Revista* 9, 223-235.
- SENES RODRÍGUEZ, G. (1995), «La matrona romana. Consideraciones sobre la situación de la mujer en Roma» en *Comportamientos antagónicos de las mujeres en el mundo antiguo*, Verdejo Sánchez, M. D., coord., Málaga, 69-125.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la llicència de Creative Commons: Reconeixement 3.0 Espanya.

Drets d'autoria: Les persones autores de l'article.

LA MEMÒRIA AL FR. 4 D'HERINNA I AL FR. 94 DE SAFO¹

MARIA NAVARRO LÓPEZ

Universitat de Barcelona - Institut Lluís Companys
mnavarro27@alumnes.ub.edu

RESUM

Tot i que no podem negar la relació d'influència, inspiració o intertextualitat que s'ha assenyalat a propòsit de l'obra de Safo i Herinna, sí que podem afirmar que no és tan estreta com alguns la varen plantejar. Presentem aquí l'estudi d'un element temàtic i retòric que és present en dos fragments d'aquestes autores, i que ha portat diversos autors, sobretot Rauk (1989) i Rayor (2005), a llegir-los de manera paral·lela, tot interpretant-los, si no conjuntament, sí de manera complementària a partir d'un element comú que semblen individuar en totes dues autores. Ens referim a la memòria, que apareix en ambdós poemes de manera directa en forma de *flashback* i que és invocada explícitament. Aquests estudis defensen un seguit de plantejaments que generalment han estat acceptats, però que, segons les noves edicions comentades d'Herinna (2003) i Safo (2017 i 2021), haurien de ser revisats i amb algunes arestes que s'haurien de perfilar i matisar.

PARAULES CLAU: Safo, Herinna, memòria, lírica arcaica, lírica hel·lenística.

THE MEMORY IN HERINNA'S FR. 4 AND SAPPHO'S FR.94

ABSTRACT

While we cannot deny the relationship of influence, inspiration, or intertextuality that has been described between the work of Sappho and Herinna, we can say that it is not as close as some once suggested. We present here the study of a thematic and rhetorical element that is present in two fragments by these authors, and that has led several authors, especially Rauk (1989) and Rayor (2005), to read them as parallels, not interpreting them together, but in a complementary way from a common element that they seem to identify in both authors. We are referring to memory, which appears in both poems directly in the form of a flashback and is explicitly invoked. These studies support a series of approaches that have generally been accepted but which, according to the new annotated editions of Herinna (2003) and Sappho (2017 and 2021), should be reviewed with some aspects left to expand on and better outline.

KEY WORDS: Sappho, Herinna, memory, archaic lyric, Hellenistic lyric.

¹ Voldria agrair als doctors Xavier Riu i Eloi Creus pels seus consells i suggeriments, sense ells aquest treball no hauria estat possible.

La lectura d'obres poètiques de dones de l'Antiguitat clàssica acostuma a fer-se de manera conjunta, en antologies que recullen i presenten de costat els passatges més ben conservats de cadascuna d'elles.² Com és evident, aquestes recopilacions troben l'origen en una necessitat purament pragmàtica: gran part del que ens n'ha arribat és massa fragmentari, de manera que fer-ne una edició conjunta és més rendible. No obstant això, hi ha un altre motiu que empeny les editorials a aquest tipus d'edicions, i és que, igual com sovint es fan antologies temàtiques o per gènere, aquestes dedicades a autores parteixen d'un pressupòsit semblant: que la majoria de les seves composicions tenen punts en comú o semblances pel fet d'haver estat compostes per dones. Aquesta és una idea que sovint apareix als estudis preliminars d'antologies, i segurament és el que espera el lector en consultar-les, fins al punt que hi deu voler buscar, potser de manera conscient, semblances i paral·lelismes entre els diferents passatges.

Aquesta tendència no és pas moderna, i, de fet, els mateixos antics ja solien fer lectures de la poesia d'aquestes dones comparant-les i valorant-les conjuntament. Ens pot servir d'exemple el famós epigrama d'Antípatre de Tessalònica (AP IX 26, 1-5), que diu així:

Τάσδε θεογλώσσους Ἑλικῶν ἔθρεψε γυναῖκας
 ὕμνοις, καὶ Μακεδῶν Πιερίας σκόπελος,
 Πρῆξιλλαν, Μοιρώ, Ἀνύτης στόμα, θῆλυν Ὅμηρον,
 Λεσβιάδων Σαπφῶ κόσμον ἐὺπλοκάμων,
 Ἥρινναν, Τελέσιλλαν ἀγακλέα, καὶ σέ, Κόριννα,
 θοῦριν Ἀθηναίης ἀσπίδα μελψαμένην,
 Νοσσίδα θηλύγλωσσον, ἰδὲ γλυκυαχέα Μύρτιν,
 πάσας ἀενάων ἐργάτιδας σελίδων.
 ἐννέα μὲν Μούσας μέγας Οὐρανός, ἐννέα δ' αὐτὰς
 Γαῖα τέκεν, θνατοῖς ἄφθιτον εὐφροσύνην.
 [ed. Paton]

L'Helicó i el cim macedoni de Pièria van nodrir
 amb himnes aquestes dones de divina veu:
 Praxil·la, Mero, la boca d'Ànita, l'Homer femení,
 Safo, honor de les lèsbies de bella cabellera,
 Herinna,³ la famosa Telesil·la; i tu, Corinna,
 que vas celebrar en el teu cant l'impetuós escut d'Atena,
 Nossis de veu femenina i Mirtis de dolça veu

² Ens serveixen d'exemple il·lustratiu les esmentades a la bibliografia: Anglada (1983), Bernabé et Rodríguez (1994), Capellà (2003), Luque (2020), Plant (2004), Τσακνάκης (2021).

³ Neri (1996: 115) i (2003: 37-8, n.9; 194) demostrà que fou la influència del dialecte lesbi el que dugué a la majoria dels testimonis a escriure Ἥριννα, en lloc d'Ἡριννα, diminutiu d'Hera. Malgrat la tradició posterior que conserva la forma "Erinna" (com Rutherford 2001), ens decidim a escriure'l amb la transcripció de l'aspiració, tot seguint Spanoudakis (2007: 204).

totes artesanes de versos eterns.

Nou són les Muses que infantà el gran cel, nou també les
que la Terra infantà, joia immarcescible per als mortals.

[traducció pròpia]

En l'actualitat, a causa del precari estat de conservació en què ens ha arribat l'obra d'aquestes dones depenem en gran mesura d'aquests comentaris i testimonis antics a l'hora d'investigar-les i intentar comprendre-les. I per aquesta raó ens condicionen la lectura, perquè n'arrosseguem les opinions i els comentaris. Cal recordar, doncs, que aquests testimonis antics molt sovint no eren objectius i que, de fet, sovint s'equivocaven, com es fa evident en el cas de la relació entre Herinna i Safo, comparades fins a tal punt pels antics que les glosses tardanes les varen considerar contemporànies i, fins i tot, companyes,⁴ una dada de ben segur inexacta, perquè sabem que visqueren amb tres-cents anys de diferència: Safo, a final del segle VII aC, i Herinna, *ca.* IV aC.

Però la comparació entre Safo i Herinna no deixa, per això, d'ésser interessant, més aviat, resulta encara més atractiva, ja que ens permet analitzar la influència d'una poetessa en l'altra i veure com desenvolupen temes semblants en metres i èpoques diferents. Com és evident, és una comparació que també ve d'antic. Entre d'altres, trobem un epigrama d'autoria anònima, datat entre els segles III i II aC, que, després de fer un elogi de la poesia d'Herinna, diu: *Ψάπρω δ'Ἡρίννης ὅσσον μελέεσσιν ἀμείνων, // Ἡρίννα Ψάπρους τόσσον ἐν ἑξαμέτροις* (vs. 7-8); "Safo és millor que Herinna en les cançons, Herinna és millor que Safo en els hexàmetres".⁵ Veiem, doncs, un primer objecte de comparació entre les dues poetesses: la qüestió del gènere literari. Atès que d'Herinna només ens ha perviscut un poema en hexàmetres molt fragmentari (cinquanta-quatre versos plens de llacunes d'un total de tres-cents),⁶ els estudis moderns no han pogut comparar l'obra poètica equivalent d'una i altra autores. En aquest detall, que comentarem més endavant, ha fet especial èmfasi Diane Rayor.⁷

Avui dia, el poc que ha perviscut de l'obra d'Herinna sovint ens fa comparar-la amb Safo, la poetessa grega més ben conservada. Un fragment tan ric i complex d'entrada ja ens faria girar els ulls cap al corpus restant per trobar-hi paral·lelismes, com bé va fer Maurice Bowra a l'hora de formular la hipòtesi

⁴ Suda, *s.v.* Ἡρίννα, Τεῖα ἢ Λεσβία, ὡς δὲ ἄλλοι Τηλία [...] ἦν δὲ ἑταίρα Σαπφροῦς καὶ ὁμόχρονος. Cf. T16a-b de Neri (2003: 142-3).

⁵ AP IX 190, Neri (2003: 135, 194-7).

⁶ No tenim en compte els epigrames, considerats, amb molta probabilitat, dubtosos o espuris. Rauk (1989: 103), Neri (2003: 105). Respecte dels fragments; cal remarcar que 1 i 3 són quatre hexàmetres que segurament pertanyen al fragment 4, i que l'altre fragment només conté tres paraules, on es menciona Hades. Per tant, també podria formar part del fragment 4. Neri (2003: 223- 232), Rauk (1989: 102).

⁷ Rayor (2005: 59-60).

del “joc de la tortuga” per interpretar els versos 5-17 del fragment 4.⁸ Ens trobem, però, amb la dificultat afegida que suposa el seu mal estat de conservació. En no poder llegir el poema sencer, s’ha recorregut a les fonts més semblants per buscar-hi elements complementaris: d’aquí que el mateix Bowra també fes un incís sobre la semblança entre el poema d’Herinna i les cançons de comiat de Safo, en especial el fragment 94:

“It is tempting to see some likeness in one respect between her art and that of Sappho. In this poem Erinna moves quickly and naturally from one memory to another, and much of her success lies in the clarity and delicacy with which she recalls the past. Once at least Sappho did the same thing, when she recalled the happy times passed with her lost friend, its flowers, its feasts, its ceremonies.”⁹

La primera comparació directa entre els fragments 94 de Safo i 4 d’Herinna va ser publicada per John Rauk uns quants anys més tard. Allà hi defensava que les semblances entre ambdues composicions s’explicaven per la seva coincidència de gènere, ja que afirmava que “both are examples of farewells addressed to female companions who leave to be married”.¹⁰ Rayor, que escriví el seu estudi comparatiu sobre les poetesses quasi vint anys més tard, no hi estigué d’acord, ja que les principals diferències entre els dos poemes són, precisament, el gènere i el context. Pel que fa al primer terme, defensa que Safo, tot i compartir parcialment el tema del fragment d’Herinna, cultiva una lírica més aviat de tipus coral i comunitari, composta per a ser interpretada, fet que fa de la seva composició una obra de recreació col·lectiva.¹¹ Aquesta és la concepció de la poesia de Safo que deriva d’una nova imatge que poc a poc se n’ha anat reconstruint, gràcies, en part, a les últimes troballes i descobriments recents. Així doncs, avui podem definir la seva poesia, amb molta probabilitat, en el marc d’unes cerimònies col·lectives femenines amb lligams homoeròtics rituals en què unes composicions amb trets íntims i gnòmics eren cantades a una sola veu o amb l’acompanyament d’un cor.¹²

Per altra banda, Herinna presenta un panorama completament diferent que ja és el propi d’una poetessa del segle IV aC. Per començar, la trobem situada en un espai i un moment molt allunyats de la Lesbos del segle VI aC: sigui originària de l’illa de Telos o d’una ciutat lacònia, va viure una realitat molt diferent

⁸ Bowra (1933: 181). La cançoneta del joc de la tortuga està conservada a Poll. 9, 122-5, recollida a PMG 876 dins els *carmina popularia*.

⁹ Bowra (1953: 167).

¹⁰ Rauk (1989: 101); acceptat per Lardinois (1996: 172, n.107, n.110).

¹¹ Intento traduir aquí el concepte anglès “reenact”, que Rayor utilitza per descriure la funció de la poesia de Safo. Rayor (2005: 60).

¹² Suárez (2002: 10, 20), Lardinois (2008: 84), Pòrtulas (2018: 92-94), Neri (2017: XLII).

d'aquella de la seva predecessora.¹³ La seva obra és de caire hel·lenístic, desvinculada de la *performance* pròpia de la lírica arcaica: no hi ha al poema indicis de la pluralitat coral o col·lectiva que veiem en Safo, sinó la veu individual de la poetessa que, segurament, posa per escrit els seus versos.¹⁴ Tot i això, els estudis no deixen d'admetre que hi ha en l'obra d'Herinna una certa consciència de Safo en l'ús de formes eòlies, però hi és present igual com hi són les reminiscències homèriques i tràgiques.¹⁵ Si bé és cert, tal com deia Rauk, que tant la composició de Safo com la d'Herinna presenten laments en què s'invoca la memòria,¹⁶ un és un poema de comiat (un "carne di addio" segons Neri)¹⁷ i l'altre, un lament fúnebre. De fet, els estudis sovint posen de manifest l'encreuament de gèneres en la seva obra, on hi veiem entre elements propis dels *θρήνοι*, traces d'epopeia i de drama, concretament, de tragèdia.¹⁸

D'altra banda, els contextos de les dues autores són evidentment diferents a causa de la distància cronològica que les separa. Pel que fa a Safo, i seguint amb aquesta nova imatge sorgida de la perspectiva coral de la seva poesia, el més probable és que tingués alguna funció educativa dins l'agrupació femenina de què presumiblement formava part, i que aquest paper tingués la característica naturalista pedofílica de l'educació grega arcaica, que consta de la relació asimètrica entre *ἑρῶστροια* i les *ἑρωμέναι*. Alguns estudis, en un intent d'explicar el caràcter íntim de la poesia de Safo, han proposat un context simposíac femení, tot i que és una escena que no ha aparegut mai testimoniada de manera explícita.¹⁹ Tot i això, és innegable el to personal de la seva obra que, alhora, ens posa en contacte estret amb l'àmbit del culte i la religió, de manera que la poesia sàfica es trobaria en una fina línia entre els àmbits públic i privat.²⁰ No obstant això, hi ha qui no accepta aquesta visió amb implicacions didàctiques i rituals, i defensa que el cercle de Safo, seguint amb la visió simposíaca, consistia d'una *ἑταιρεία* i que aquelles que l'abandonaven no ho feien pas per casar-se, o que al menys no podem afirmar-ho.²¹

El cas d'Herinna és encara més complicat, en tant que les úniques dades biogràfiques fiables amb què comptem són les que expressa al fragment 4, poques

¹³ Neri (2003: 41-2) argumenta a favor d'un origen laconi per a la poetessa, però Rutherford (2001) es mostra del tot convençut per aquesta teoria.

¹⁴ Rayor (2005: 66, 69-70).

¹⁵ Rayor (2005: 59), Neri (2003: 102-3).

¹⁶ Rauk (1989: 110, 112).

¹⁷ Neri (2017: 349), (2021: 726).

¹⁸ Neri (2003: 98, 102-3), Skinner (1982: 266-7).

¹⁹ El fr. 126 es podria entendre en aquest sentit.

²⁰ Neri (2017: XXXIX-XLII) i (2021: 24) posa com a exemple el mateix fragment 94, en què conviuen elements propis d'Afrodita (les flors, vv. 12-7) i llocs de culte (v.25: Ἴgov). Lardinois (2008) hi concorda completament. Neri (2021: 21ss) assegura que la reconstrucció del context de Safo és quelcom inseparable de la interpretació dels seus poemes.

²¹ D'aquest parer és Rayor (2005: 61), que segueix Stehle (1997: 269). Neri (2021: 20) insisteix en què és poc probable.

i mal conservades.²² Més enllà de la datació, només ens queda analitzar els passatges descrits de la seva infantesa i teoritzar sobre la seva relació amb Baucis. Rauk, en la línia de la seva comparació paral·lela entre les dues autores, va voler veure en el poema d'Herinna també una relació homoeròtica amb Baucis.²³ Atès que aquesta interpretació es basa en l'analogia entre les dues autores, i que no té en compte la diferència funcional i espai-temporal d'ambdós poemes, és molt més versemblant la contribució de Neri, que llegeix a les escenes descrites les diferents etapes d'un ritu de pas prenupcial dut a terme per les dues protagonistes, i que és recordat per afegir una mena d'ironia tràgica a la mort prematura de la jove. Segons aquesta lectura, Baucis, que havia dut a terme el ritu de pas de nena a adulta, passa, al final, de viva a morta.²⁴ Mentrestant, la seva amiga i companya, incapacitada per assistir al funeral a causa de la distància i de la seva condició de fadrina (atès que la presència d'un cadàver la contaminaria), la rememora en un tràgic poema.²⁵

D'acord amb aquesta diferència de gènere literari, l'estructura d'un i altre poemes presenta diferències substancials. El poema de Safo, com a cançó de comiat, és de tipus dialògic, és a dir, presenta la major part del seu text com una conversa transmesa en estil directe entre el jo poètic, Safo (mencionada al vs. 5), i la jove que marxa, segurament, per casar-se (la ἄ que apareix ja al segon vers, anàfora d'un referent que hem perdut). Segons Neri, el fragment comença amb l'expressió de Safo que, en haver-se d'acomiar de la seva amiga, desitja morir.²⁶ Segons ell, aquesta seria una expressió formular que ja fa acte de presència en els fragments 95, v. 11; i 31, v. 15. Altres estudis, que també consideren que es tracta d'una obra de comiat, diuen que és una frase pronunciada per la noia que se'n va, fruit de la seva desesperació.²⁷ En tot cas, després la jove es lamenta (vs. 2-5), i Safo li respon amb un comiat afectuós on li demana que no obli els moments

²² Neri (2003: 49): "Molto, naturalmente, dipende da come si integrano gli incerti accenni autobiografici che affiorano in F4 e così come altri aspetti della storia di Erinna, anche lo scenario del suo rapporto con Baucide è in parte autoschediastico e in parte congetturale, e nessuna ipotesi può ambire a chiudere l'inchiesta."

²³ Rauk (1989: 115-6), cosa que ja havia mencionat Bowra (1933: 342). Aquesta afirmació es donaria, en gran part, per la lectura dels versos 32ss, i, en particular, de la interpretació de la paraula αἰδώς. Rauk la tradueix com "vergonya", i a partir d'aquesta lectura en treu la seva interpretació, segons la qual Herinna, amant de Baucis, s'avergonyiria de les seves relacions; per altra banda, Stehle fa un parell de propostes, entenent el terme com a "respecte": Stehle (2001: 197) "it could refer both to "Erinna's" reverence for her mother and to her sense of bodily constraint. Aidos demands that she disavow Baukis - and yet it tears at her." En definitiva, les dues interpretacions consideren que l'αἰδώς és el motiu pel qual Herinna no pot assistir a les exèquies funeràries de la seva amiga. En canvi, segons Neri, l'αἰδώς és l'estat que substitueix la seva participació en el funeral, motiu pel qual el tradueix com "contenció", que vindria a ser l'equivalent solitari i silenciós del γόος. Neri (2003: 383-5).

²⁴ Resumit per Spanoudakis com el leitmotiv de l'anàlisi de Neri (2007: 207).

²⁵ Neri (2003: 49, 333), Spanoudakis (2007: 207).

²⁶ Neri (2021: 726).

²⁷ Burnett (1983: 296).

viscuts juntes (vs. 6-11). Continua el seu parlament amb l'enumeració, precisament, d'aquestes escenes, experiències i objectes que ella ha de recordar: les corones i garlandes de flors (vs. 12-17) i els ungüents i perfums (vs. 18-20) amb què s'embellia,²⁸ els flonjos llits (on dormia?, vs. 21-3)²⁹ i, finalment, un esment molt mal conservat a llocs sagrats (vs. 24ss), tal vegada un temple (v. 25: ἱερόν) i un bosc sagrat (v. 27: ἄλσος). El fragment conservat acaba aquí i desconeixem si era aquest el final del poema.³⁰

Pel que fa al poema d'Herinna, el seu precari estat de conservació no ens permet comprendre'l completament. Es tracta, sens dubte, d'un lament per l'amiga perduda (sembla, dues vegades, la primera pel matrimoni i després per la mort) en què la memòria té una presència constant com a part del dol, i que apareix tant en forma de *flashbacks* del passat com en mencions directes (v. 28: ἐλέλασο, v. 30: λάθας). Els primers versos del fragment (vs. 1-14) només conserven unes poques lletres, de manera que, en el millor dels casos, només hi podem identificar algunes paraules: "donzelles" (v. 3: κώρας), "núvies" (v. 4: νύμφαι), "tortuga" (vs. 5 i 7: χελύννα) i "lluna" (vs. 6 i 12: σελάννα). No obstant això, els últims són termes prou eloqüents que han permès deduir, en relació amb el que apareix més endavant (vs. 15-17), que es tracta de la recreació del "joc de la tortuga".³¹ Neri defensa que, a més, es duria a terme en el marc d'un ritus iniciàtic o de pas de tipus nupcial (per les mencions a les "núvies" i les "donzelles").³² En els versos 18-20 el jo poètic plany la pèrdua de la jove (invocada al v. 18: Βαυκὶ τάλαινα, "malaurada Baucis") i comenta com aquestes coses que lamenta (els records del passat, la memòria dels jocs d'infància, segons Neri) són encara calentes en el seu cor (vs. 18-19: ταύτα μοι ἐν κραδίαι [...] θέρμ'ἔτι), encara que han quedat reduïdes a carbons (vs. 19: ἄνθρακες ἤδη). La part que segueix és més difícil de reconstruir, però tot sembla indicar que és una rememoració de moments d'infantesa (amb les nines que jauen sobre els llits, vs. 21-2) també lligats al ritual (per la "carn salada" preparada per la mare i les altres treballadores, vs. 23-4) i la menció i descripció de Mormo (vs. 25-27), monstre multiforme que atemoria les nenes. Apareix el que sembla un canvi sobtat de tema, o com a mínim un salt temporal, en què es parla de com Baucis, un cop casada, oblidà allò que sentí de la seva mare, tal vegada per obra d'Afrodita (vs.

²⁸ Les corones de flors i els perfums són elements molt habituals en els rituals femenins (d'Afrodita?) i apareixen molt sovint esmentats a la poesia de Safo, e.g. fr. 81, 4-7. Neri (2017: 343).

²⁹ La llacuna del text aquí és especialment greu, perquè en una mateixa estrofa es parla d'un "llit" (vs. 21: στρώμναν) i de "deixar anar el desig" (vs. 23: ἐξίης πόθον), conceptes que, en aparèixer junts, han estat considerats de caire eròtic per una gran part de la crítica, inclòs Neri (2017: 351). Tot seguint Bernabé i Rodríguez (1994: 250-1, n.12), em decanto cap a una interpretació més neutra de la paraula πόθον, "anhel", "desig" o "enyor", per tal com no sabem amb certesa de què ens parla Safo en aquest passatge.

³⁰ Neri (2017: 351-2), (2021: 726).

³¹ Vg. n. 8.

³² Neri (2003: 92).

28-30). Tot seguit ve un altre vers en primera persona que es lamenta (v. 31). A continuació, la incapacitat d'Herinna d'assistir al funeral, la qual es veu colpida pel φοινίκιος αἰδώς (vs. 32-35), acció que encara dura (v. 34 δρύπτει). Aquest sentiment l'acompanya en el seu procés de dol (vs. 36-42) en què es barregen de nou records de joventut (l'Herinna de dinou anys, vs. 36-8) amb els actuals (v. 39, on vetlla la filosa, ἡ ἀλακάταν que donà nom al poema). Després d'uns versos plens de llacunes, entre els quals es llegeix "virginal" (v. 43), una "mirada" (v. 44) i una cabellera (v. 45), ve un vers que ens parla dels cabells grisos (d'Herinna?) i la saviesa dels mortals (la de la poesia en front dels sanglots abans esmentats, v. 46). Ens trobem després els últims versos del fragment, també en molt mal estat de conservació: al vers següent una nova intervenció del jo poètic que invoca directament l'estimada, i la plora gemegant (vs. 47-50). Finalment ve el que Neri identifica com un "epitalamio tragic", per les invocacions a Himeneu en contrast amb l'expressió de dol del final (v. 54: αἰαῖ Βαυκὶ τάλαινα).

Respecte del fr. 94, hom concorda a descriure'l com un poema de comiat i de consol, en què Safo, com a jo poètic, fa recordar els moments viscuts a la seva amiga per tal d'oferir-li un remei a la seva tristor.³³ No obstant això, Rauk en fa una interpretació del tot oposada, en tant que l'entén com una cançó de plany, on el jo poètic tenyeix d'enyorança tots els records enumerats.³⁴ És una interpretació que molt segurament està influïda per la lectura paral·lela que fa del fr. 4 d'Herinna; a més a més, la manera com s'expressen aquestes vivències passades i la funció que té la poesia sàfica (com hem dit abans, molt lligada a l'àmbit públic i ritual) en el seu context cultural orienten amb molta certesa cap a l'altra visió. El primer fet que posa de manifest el caràcter, si bé no necessàriament coral, sí col·lectiu, és el plural del vers 8 (οἴσθα γὰρ ὥς σε πεδήπομεν, "ja saps quina cura hem tingut de tu")³⁵ en què segurament es fa referència, no a un plural majestàtic, sinó a la col·lectivitat de la suposada agrupació a què pertanyien ambdues protagonistes i, el que és més important, demostra que hi ha un sentiment d'afecte entre les membres d'aquest col·lectiu, segurament exclusivament femení.³⁶

Aquest afecte ens resulta especialment interessant a l'hora de tractar el tema que ens ocupa; la memòria. Les paraules amb què Safo (i les seves companyes, per les quals parla) s'acomia de la seva amiga traspuen un fort sentiment de tendresa, i aquesta és causa o conseqüència de l'enumeració que segueix sobre els moments viscuts juntes. No obstant això, cal mantenir la nostra interpretació del fragment en el que devia ser el seu context inicial, una recitació col·lectiva, acompanyada de música i celebrada en motiu d'una festa o esdeveniment comunitari. Aquesta *performance*, pel seu contingut referencial, té una funció

³³ Burnett (1989: 300), Rayor (2005: 65), Neri (2017: 349).

³⁴ Rauk (1989: 109-10).

³⁵ Traducció de Margalida Capellà (2004).

³⁶ Neri (2017: 351), (2021: 727).

cohesionadora entre els membres d'aquesta col·lectivitat.³⁷ Aquesta funció de l'obra de Safo ja la descrivia amb encert Burnett, lligant-la amb el tema de la memòria.³⁸ En aquest sentit, la recreació del passat que té lloc durant la *performance* coral no només estaria representant dramàticament l'escena del comiat entre Safo i la noia que marxa, sinó que estaria "actualitzant" aquesta experiència passada, és a dir, re-presentant-la, en tant que portar-la de nou al moment present. L'esment a cadascun dels petits detalls de les cerimònies (segons Lardinois, de les entonacions corals que duia a terme el grup)³⁹ les fan reviure i, conseqüentment, en mantenen la memòria. En paraules de Rayor: "the recollection of past intimacy celebrates female erotic desire for the female and activates the past and makes it come alive with the present."⁴⁰ Si bé no podem assegurar que en aquest poema es parli d'una relació eròtica lèsbica, com ella suposa, sí que es fa palès un fort sentiment d'estima entre dones, que no ens ha de passar per alt. Per a Safo, doncs, la memòria és una activitat compartida de doble cara: per una banda, té la funció de consolar la tristesa d'aquella que marxa, que a partir del record suportarà la separació, i, per l'altra, preserva el ritual en les seves *performances* passades i futures, sense esgotar-se mai per una sola representació.⁴¹

Aquesta memòria quedaria ancorada, doncs, en un lloc i temps molt determinat, i quedaria a disposició dels seus contemporanis.⁴² Rayor, en canvi, plantejava que Herinna compartia amb Safo la voluntat de ser recordada més enllà del seu espai i temps immediats.⁴³ Un dels fragments de la poetessa de Lesbos que sovint s'empra per a defensar aquesta idea és el fr. 147, segons la correcció que en feu Isaac Casaubon, que modificà el *μνάσασθαι* (infinitiu en aorist) per *μνάσεσθαι* (infinitiu en futur).⁴⁴ Aquest canvi modern afegeix unes connotacions que s'adiuen amb el tòpic del *non omnis moriar* que els estudiosos han trobat en alguns fragments de Safo (com els fr. 55 i 58). No obstant això, és en valor de present com veritablement cobra sentit aquest passatge, tenint en compte aquest paper de la memòria col·lectiva, viva i vivificadora que a compleix el paper d'actualitzar el passat mitjançant la *performance*. Al seu torn, tal com exposa Neri, l'expressió "τινα... κᾶτερον" (καὶ ἔτερον) és equivalent a l'idiomàtic "τινα καὶ ἄλλον", "tothom".⁴⁵ Tal vegada això ens permetria entendre el subjecte de *μνάσασθαι* com aquest col·lectiu de l'entorn de Safo a qui anirien adreçades les seves "representacions".

³⁷ Neri (2017: XLIII-IV), Rayor (2005: 65), Lardinois (1996: 170), Lardinois (2008: 82).

³⁸ Burnett (1989: 300).

³⁹ Lardinois (2008: 85).

⁴⁰ Rayor (2005: 62).

⁴¹ Burnett (1989: 300).

⁴² Lardinois (2008: 82).

⁴³ Rayor (2005: 68).

⁴⁴ Neri (2017: 399), (2021: 826).

⁴⁵ Neri (2021: 827).

Per altra banda, la memòria que cultiva Herinna només té de col·lectiu el fet que és posada per escrit i que, per tant, implica que algú més la llegirà. Però, fora d'això, la seva invocació al record és pronunciada a una sola veu en un monòleg sense interlocutors. A diferència de Safo, Herinna cultiva ja una autèntica literatura, en el sentit etimològic del terme: una poesia escrita per a ser llegida o, com a molt, recitada.⁴⁶ El seu poema, motivat per la mort de Baucis, és un lament fúnebre en tota regla.⁴⁷ Abans, però, hi ha hagut un primer comiat entre Herinna i Baucis, quan la segona marxava per casar-se. Aquest primer comiat ja estava marcat per l'oblit (causat per Afrodita?) dels jocs d'infantesa i de la relació amb Herinna, a l'estil de l'esmentat per Safo.⁴⁸ Així doncs, la menció del joc de la tortuga i dels moments d'infantesa pren un doble sentit: d'una banda, sembla que en un primer moment el catàleg de records és semblant al de Safo, com per recordar a la seva amiga que no oblidis els moments viscuts juntes. Per altra banda, la mort de l'amiga obliga l'autora a fer una relectura del passat, moment en què la memòria esdevé un recurs per emfasitzar la tragèdia.⁴⁹ En aquest context, doncs, aquestes escenes del passat queden tenyides per la mort i el seu significat canvia, de manera que esdevenen simbòliques i, fins i tot, premonitòries del que ha de passar, com si tracessin ja el camí cap a la seva ἄωρος θάνατος.⁵⁰

És, així doncs, un lament fúnebre caracteritzat per la solitud. Herinna no pot assistir al funeral i, a manera de dol, compon un poema que esdevindrà el memorial de la difunta. Com el seu plany és pronunciat en silenci i dut en privat, la seva composició i, per extensió, la memòria, adopta aquesta funció d'acompanyar-la en el seu dolor.⁵¹ Aquest dol queda perfectament reflectit amb la imatge, segons Neri, simbòlica, expressada als vs. 19-20: les aspiracions infantils i la vida de la jove Baucis queden truncades per la mort, que deixa Herinna enfonsada en el dolor del record, que troba la seva expressió material en les cendres que n'han quedat.⁵² En paraules de Bernabé i Rodríguez: "La imagen del rescoldo de lo que antaño fue fuego resulta el perfecto nexo de unión entre los recuerdos del pasado y la actualidad".⁵³

Vist això, podem concloure, com ja havíem avançat anteriorment, que les diferències substancials que trobem entre les composicions de Safo i Herinna en allò relatiu a la memòria i la seva funció provenen de les seves divergències de gènere i context. El poder de la memòria en el poema de Safo és el de connectar una col·lectivitat (femenina) per mitjà dels records comunitaris, mentre que en el

⁴⁶ Rayor (2005: 60).

⁴⁷ Skinner (1982: 266ss)

⁴⁸ Rauk (1989: 112-3), Neri (2003: 363).

⁴⁹ Neri (2003: 100).

⁵⁰ Neri (2003: 100), Spanoudakis (2007: 207).

⁵¹ Neri (2003: 385), Rayor (2005: 69-70).

⁵² Neri (2003: 321).

⁵³ Bernabé *et* Rodríguez (1994: 143).

poema d'Herinna, que roman sola, és el de teixir una obra de plany i dol, a manera de memorial en honor de la seva amiga difunta. Així doncs, un el podríem lligar a una mena de ritual cohesionador de la comunitat, mentre que l'altre té una funció pròxima a la d'un ritus funerari, encara que dut a terme en solitud i aïllament. Per aquest motiu, ambdós poemes atorguen sentits molt diferents als *flashbacks* que descriuen, tot i presentar-los de manera més o menys semblant: l'un és celebrat i re-creat; l'altre, en canvi, és lamentat com a motiu de dol i tristor.

No obstant això, és cert que també es pot establir una situació paral·lela en el rol que duu a terme la memòria en aquestes composicions. La podríem relacionar amb el κλέος, tan esmentat en època arcaica, en tant que són les altres qui serveixen el record de les amigues per mitjà de la poesia i, amb això, els atorguen una mena d'immortalitat.⁵⁴ És així, ja que, en última instància, allò que el lector contemporani percep en la lectura d'ambdós poemes és la imatge d'aquestes noies i els seus records de joventut, a les quals tant Herinna com Safo van voler erigir un monument de record, potser, sense ser conscients fins a quin punt s'allargaria la seva pervivència.

BIBLIOGRAFIA

- ANGLADA, M. A. (1983), *Les germanes de Safo. Antologia de poetes hel·lenístiques*, Barcelona, Edhasa.
- BERNABÉ, A. i RODRÍGUEZ, H. (1994), *Poetisas griegas*, Madrid, Ediciones Clásicas.
- BOWRA, C. M. (1933), "Erinna", en Undershell Powell, J. i Barber, E. A. eds. *New Chapters in History of Greek Literature I-III*, Oxford, Clarendon Press, 180- 5.
- BOWRA, C.M. (1953), *Problems in Greek Poetry*, Oxford, Clarendon Press.
- BURNETT, A. P. (1983), "3. Sappho 3. Memory" en *Three Archaic Poets: Archilochus, Alcaeus, Sappho*, Cambridge, Harvard University Press, 277-313.
- CAPELLÀ I SOLER, M. (2004), *Poetes gregues antigues*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- LARDINOIS, A.(1996), "Who sang Sappho's songs?", en Greene, E. (ed.), *Reading Sappho. Contemporary Approaches*, Berkeley-London, University of California Press, 150-174. <https://doi.org/10.1525/9780520918061-013>
- LARDINOIS, A. (2008), «Someone, I say, will remember us»: Oral memory in Sappho's poetry", en Mackay, E. A. (ed.), *Orality, Literacy, Memory in the Ancient Greek and Roman World*, Leiden-Boston Brill, 79-96. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004169913.i-284.23>
- LUQUE, A. (2020), *Grecoromanas. Lírica superviviente de la Antigüedad clásica*, Barcelona, Planeta.
- NERI, C. (1996), *Studi sulle testimonianze di Erinna*, Bologna, Patron.
- NERI, C. (2003), *Erinna, testimonianze e frammenti*, Bologna, Patron. <https://doi.org/10.1515/9783110735918>

⁵⁴ Redfield (1975: 33-5). No entrarem més en profunditat en aquest concepte, ja que no és l'objectiu del nostre treball, i donaria per a una investigació *per se*.

- CINTI, F. (2017), *Saffo, testimonianze e frammenti: Introduzione, testo critico, traduzione e commento*, Torino, Foschi Editore.
- CINTI, F. (2021), *Saffo, testimonianze e frammenti: Introduzione, testo critico, traduzione e commento*, Berlin, De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110735918>
- PLANT, I. M. (2004), *Women Writers of Ancient Greece and Rome. An Anthology*, Norman, University of Oklahoma Press.
- PÒRTULAS, J. (2018), "Safo 'nova' i 'novíssima'", *Reduccions, revista de poesia* 110, 70-95.
- RAUK, J. (1989), "Erinna's Distaff and Sappho Fr. 94", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 30/1, 1989, 101-116. <https://grbs.library.duke.edu/article/view/4391/5541>
- RAYOR, D. J. (2005), "The Power of Memory in Erinna and Sappho", en Greene, E. (ed.), *Women Poets in Ancient Greece and Rome*, Norman, University of Oklahoma Press, 59-71.
- RUTHERFORD, I. (2001), "Review of Studi sulle testimonianze di Erinna by C. Neri", *The Classical Review* 51.2, 376-377.
- SKINNER, M. B. (1982), "Briseis, the Trojan Women, and Erinna", *The Classical World* 75(5), 265-269. <https://doi.org/10.2307/4349379>
- SPANOUDAKIS, K. (2007), "Review of Erinna. Testimonianze e Frammenti, by C. Neri", *Gnomon* 79(3), 204-209.
- STEHLE, E. (1997), *Performance and Gender in Ancient Greece: Nondramatic Poetry in Its Setting*, Princeton, Princeton University Press. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt7zvqgb>
- STEHLE, E. (2001), "The Good Daughter. Mother's Tutelage in Erinna's Distaff and Fourth-Century Epitaphs", en Lardinois, A. i McClure, L. (eds.), *Making Silence Speak: Womens'Voices in Ancient Greek Literature and Society*, Princeton University Press, Princeton, 179-200. <https://doi.org/10.1515/9780691187594-013>
- SUAREZ DE LA TORRE, E. (2002), *Antología de la lírica griega arcaica*. Madrid, Cátedra.
- Τσακνάκης, Θ. (2021), *Τῶν σιωπηλῶν παραράγματα. Ποιήτριες τοῦ ἀρχαίου κόσμου*. Αθήνα, Τὸ Ροδακίὸ.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la llicència de Creative Commons: Reconeixement 3.0 Espanya.

Drets d'autoria: Les persones autores de l'article.

**CRHIS WIKHAM, EL LEGADO DE ROMA, UNA HISTORIA DE
EUROPA DE 400 A 1000. BARCELONA, PASADO&PRESENTE,
2016: ISBN: 978-84-942890-1-9. 768 PP.**

ALBERT SABATÉ MORALES
Universitat de Barcelona
albertsabatemorales@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0974-2399

El legado de Roma, una historia de Europa de 400 a 1000 és el resultat de la dilatada experiència com historiador, investigador i docent del seu autor, Chris Wickham (n. 1950), que impartí classes d'història medieval a la Universitat de Birmingham (1977-2005) i d'Oxford (2006-2016), de la qual n'és professor emèrit. Wickham ha centrat la seva recerca en l'estudi de l'Alta edat mitjana, especialment des d'una perspectiva socioeconòmica, però provant de compatibilitzar l'ús de la informació arqueològica amb la literària, i esmerçant esforços en superar les recerques de marc regionalista. S'han de destacar els seus estudis al voltant de les qüestions teòriques que afecten el concepte de medievalitat i la historiografia que se n'ha generat, on l'autor ha posat èmfasi en superar els paradigmes tradicionals que parteixen de tesis de caire materialista i l'aproximació a l'Edat mitjana que deriva de les conceptualitzacions del liberalisme nacionalista i de la perspectiva modernista, que han deixat deliberadament de banda el període precedent al segle XI. Aquesta visió de la medievalitat es deixa sentir amb força en aquest volum, que apropa els debats historiogràfics presents al públic general, corregint i recorregint les diverses tesis historiogràfiques de manera profunda i detallada, sense abandonar en cap cas una projecció rigorosa i plenament acadèmica. Aquesta obra esdevé veritable successora de l'afamada *The World of Late Antiquity* (1971), de Peter Brown, tot completant i actualitzant els debats científics i ampliant-los -allargant també el període estudiat fins l'any 1000- amb informacions i reflexions fresques i clares que representen aportacions molt remarcables. L'anàlisi parteix d'una premissa que permeti evitar els acostumats apriorismes comesos en l'estudi d'aquest període i, en general, de la història: «solo si nos esforzamos por mirar directamente el pasado en los términos de su propia realidad social podremos salir de esta trampa» (p. 47).

El volum inclou una breu preàmbul de 7 pp. redactat per Eduardo Manzano del Departamento de Estudios Medievales del CSIC a mode no només de presentació de Wickham sinó també com una valuosa exposició de l'actual estat de la qüestió dels estudis de l'Antiguitat tardana i l'Alta edat mitjana. Seguidament una introducció de 19 pp. en la qual Wickham elabora una lúcida

dissertació al voltant dels problemes metodològics i teòrics que afecten i han afectat la recerca del passat alt-medieval, en la qual critica amb arguments sòlidament desenvolupats la tradicional interpretació del període a partir de les seves conseqüències. És a dir, la historiografia medieval, ja d'ençà del Renaixement i especialment a partir de l'emergència del liberalisme i, després, del materialisme històric, ha cercat entendre la medievalitat europea com la causa primera del desenvolupament econòmic i la construcció de les identitats occidentals tot partint del determinisme teleològic predestinat al progrés segons el qual la Europa medieval fou l'origen de l'Estat nació, el racionalisme, la democràcia i la igualtat adjudicades a la tradició europea contemporània. No obstant això, com comenta amb encert l'autor, «cualquier persona que, en 1000, buscasse la futura industrialización habría apostado por la economía de Egipto, no por Renania o los Países Bajos; y la economía de Lanchashire le habría parecido una broma» (p. 38), i, de fet, l'estabilitat política i militar es trobaven a la perifèria de l'Europa contemporània, a Bizanci i Al-Àndalus, i no pas al nucli del posterior procés d'industrialització, on tampoc durant l'Edat mitjana s'estaven formant veritables identitats col·lectives. Respecte la metodologia, un dels principals problemes, ben conegut, ha estat la dificultat per unir les interpretacions derivades de l'estudi textual i de l'estudi arqueològic, atès que la literatura permet entendre el període amb plena continuïtat de la romanitat, mentre la interpretació de la cultura material assenyala una ruptura respecte del període precedent, especialment en certs territoris. Wickham desenvolupa les seves explicacions combinant, per un costat, els coneixements substancials, especialment de caire polític i biogràfic, i, per l'altre costat, desenreda les teories historiogràfiques tot argumentant i contraargumentant, posant cura en les qüestions terminològiques, per tal de construir un discurs panoràmic que no deixa que el lector perdi el fil ni tampoc l'interès. La seva anàlisi abasta aspectes diversos -economia, gènere, literatura, cultura, religió, administració, guerra, art-, fent-los lligar en dissertacions pròpies de la història social, tenint molt en compte les continuïtats i simultaneïtats en l'esfera internacional, comparant en tot moment l'Occident i l'Orient i les diverses experiències de l'esfera local per tal d'evitar generalitzacions. Destaquem també de la prosa de Wickham la reiterada interpretació de fonts textuais en tots els capítols, on l'autor posa èmfasi en interrogar la documentació no tant pel que explícitament diu, sinó valorant allò que literalment no explica, per tal de fonamentar les seves anàlisis de manera formada i perspicaç. Com a mostra i síntesi del seu mètode, comenta sobre els textos de Gregori de Tours (s. VI), fidel partidari de la princesa visigoda Brunilda, reina d'Austràcia, que «la densidad de sus descripciones nos permite obtener información a partir de las ideas que da por sentadas» (p. 162), i, respecte les fonts etnogràfiques grecolatines sobre els germànics, comenta que manifesten una retòrica «muy moralizante; sus «bárbaros» eran seres inferiores por naturaleza, pero a menudo nobles en su salvajismo, que actuaban como espejo de las deficiencias de los propios romanos» (p. 85). És a dir, les explicacions de

Wickham s'emmarquen plenament en el mètode de la història social i de les mentalitats i defugen del positivisme.

El cos del treball s'estructura en els següents capítols: *Parte I: El Imperio romano y su desmembramiento, 400-550*, que es divideix en 2. *El peso del imperio*, de 34 pp., 3. *Cultura y creencias en el mundo cristiano romano*, de 30 pp., i 4. *Crisis y continuidad, 400-500*, de 40 pp.; *Parte II: El Occidente posromano, 550-750*, que es divideix en 5. *La Galia merovingia y la Germania, 500-751*, de 22 pp., 6. *Los reinos mediterráneos occidentales: Hispania e Italia, 550-750*, de 22 pp., 7. *Reyes sin estado: Gran Bretaña e Irlanda, 400-800*, de 24 pp., 8. *Actitudes posromanas: cultura, creencias y etiqueta política, 550-750*, de 38 pp., 9. *Riqueza, intercambio y sociedad campesina*, de 34 pp., i 10. *El poder de lo visual: la cultura material y su ostentación, de la Roma imperial a los carolingios*, de 26 pp.; *Parte III: Los imperios de Oriente, 550-1000*, que es divideix en 11. *La supervivencia de Bizancio, 550-800*, de 28 pp., 12. *La cristalización del poder político árabe, 630-750*, de 22 pp., 13. *Renacer bizantino, 850-1000*, de 22 pp., 14. *De la Bagdad abasí a la Córdoba omeya, 750-1000*, de 34 pp., 15. *El estado y la economía: redes de intercambio en el Mediterráneo oriental, 600-1000*, de 30 pp.; i *Parte IV: El Occidente carolingio y postcarolingio, 750-1000*, que es divideix en 16. *El siglo carolingio, 751-887*, de 34 pp., 17. *Los intelectuales y la política*, de 26 pp., 18. *Los estados sucesores del siglo X*, de 30 pp., 19. *La Inglaterra «carolingia», 800-1000*, de 22 pp., 20. *La Europa exterior*, de 42 pp., 21. *La aristocracia, entre los mundos carolingio y «feudal», de 24 pp.*, 22. *El «enjaulamiento» del campesinado, 800-1000*, de 26 pp., i *Conclusión: Tendencia de la historia de Europa, 400-1000*, de 14 pp.. L'obra inclou també, a més de 56 pp. de notes i cites bibliogràfiques, un índex onomàstic molt complet de 24 pp., 10 mapes i 29 fotografies il·lustratives. L'estructura interna dels capítols es distribueix en breus blocs temàtics que es divideixen amb un doble espai d'interlineat -als quals potser els hi manca un títol que assenyali cada subapartat-, en els quals l'autor resumeix el que explicarà al principi de cada bloc, a més d'incloure crides a la resta de capítols on el mateix tema es desenvolupa.

L'obra de Wickham se centra en destacar que la continuïtat de la romanitat fou, de fet, el principal element que atorga cohesió conceptual al període de l'Alta edat mitjana, atès que el seu origen es tractà d'un «mundo tardorromano estable; esto no quiere decir inalterado, en ningún caso [...], ni, por descontado, exento de conflictos; pero, aun así, en ningún caso estaba condenado a la disolución» (p. 118), en el qual «un complejo entramado de puntos de partida y estructuras solapadas creó un sistema político cohesionado [...], la administración civil, el senado, el sistema legal, el ejército y el sistema fiscal que lo fundamentaba todo» (p. 63), als quals se suma la jerarquia eclesiàstica i l'autocràcia inflexible de la corona imperial. En aquest sentit, Wickham considera com a principal i veritable ruptura a l'Occident, cosa que explica els canvis bruscos en la cultura material, la desaparició del sistema impositiu imperial en els regnes romano-germànics, que governaven «tan a la romana como les fue posible» (p. 132), atès que «resultaría muy difícil identificar elementos de su práctica social y política que no tuviesen raíces romanas» (p. 123), però no foren capaços de recrear l'imperi a una escala

de menys magnitud per la forta transformació del sistema d'extracció de rendes, que passà a basar-se en la terra -i l'explotació dels camperols- per aglutinar el favor dels aristòcrates i desplegar els exèrcits, i ja no en els impostos. En contraposició, i és una qüestió sobre la qual l'autor es reitera, Bizanci i el Califat abbàssida sí que mantingueren un sistema de recaptació heretat de la romanitat. Com a principal element de continuïtat es destaca la cultura del fet públic, mantinguda sota domini visigot, merovingi, llombard i carolingi, atès que «La propiedad regia, los tribunales de justicia, los funcionarios reales y las asambleas, grandes y pequeñas, se calificaron regularmente de *publicus* en los textos latinos altomedievales» (p. 678), tractant-se d'un fenomen, el de la importància de l'esfera pública com a nucli de cohesió identitària i política, com una herència clarament d'origen romà.

Concloem que aquesta es tracta d'una obra imprescindible per entendre, de manera completa, la integració de les realitats regionals alt-medievals en un esquema de caire global -almenys en l'esfera europea i mediterrània-, que inclou una diversitat cultural, geogràfica i cronològica rarament articulada dins d'un mateix treball historiogràfic: bizantins, ostrogots, abbàssides, anglosaxons, danesos, hongaresos, visigots, andalusins, merovingis, carolingis, llombards, rus, polonesos, egipcis, siríacs... que, a més d'actualitzar molt detalladament els debats al voltant de les problemàtiques historiogràfiques, no deixa d'incloure sempre l'opinió de l'autor al respecte de cada una de les controvèrsies. Per tancar la ressenya, i fer-ho en el mateix punt en el qual l'autor decideix posar fi al període que estudia, amb la crisi del segle XI -amb el fracàs de les estructures carolíngies, la desintegració del Califat andalusí i l'enfortiment de Bizanci-, Wickham conclou al voltant d'aquesta transició que es tracta d'«un cambio que ha sido exagerado por los moralistas y otros catastrofistas como sobredesmentido por los continuistas. Hay que reconocer la realidad del cambio sin sentirse apabullado por él» (p. 671).

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la llicència de Creative Commons: Reconeixement 3.0 Espanya.

Drets d'autoria: Les persones autores de l'article.

**JAVIER VELAZA (ED. Y TRAD.), *HISTORIA AUGUSTA*
(LETRAS UNIVERSALES 583), MADRID, CÁTEDRA, 2022, 560
PP. ISBN: 978-84-376-4447-9.**

MARC MAYER I OLIVÉ

Institut d'Estudis Catalans-Universitat de Barcelona

mayerolive@yahoo.es

ORCID: 0000-0003-1293-7928

Editar y traducir una obra como la *Historia Augusta* es meterse en aguas pantanosas como ya manifestó en su momento un hombre de tan singular agudeza como sir Ronald Syme. Javier Velaza se ha atrevido a hacerlo y a integrar de nuevo en la tradición cultural en lengua castellana una obra como el mismo califica “desconcertante”.

Hacer hoy en día una traducción de la *Historia Augusta* no es en absoluto una tarea fácil, ya que no se trata, como en el caso de otros muchos autores, de dificultades de carácter lingüístico para la comprensión del texto, sino de algo mucho más complejo, como es la interpretación del mismo. A menudo, dicha interpretación no puede ser literal en sentido estricto, sino que tiene que reflejar, aunque sea veladamente, la interpretación histórica de acuerdo con los hechos que consideramos “canónicamente” reales, si es que podemos hablar de “realidad” cuando se trata de esta obra. De hecho, aunque pueda parecer exagerado, la interpretación literal y la verosimilitud no son cuestiones que atañen únicamente a la *Historia Augusta*, sino que abarcan los textos históricos que la antigüedad clásica nos ha legado, puesto no podemos olvidar su condición principal como género literario.

Evidentemente, enfrentarse a una obra tan polémica en cuanto a su contenido y a la naturaleza misma del texto requiere una firmeza y seguridad de criterio que no han faltado al traductor. Quien se atreve a hacer una edición de esta obra, aunque no edite propiamente el texto original, tiene que tomar no pocas decisiones ante su compleja tradición textual, que no deja de tener controversias todavía muy vivas. Del mismo modo, no resulta fácil realizar una introducción a la obra donde se ofrezca una idea general de la obra y su contexto y se condensen sus principales problemas. En este sentido, las más de cuarenta páginas de esta introducción seguidas de una completa bibliografía representan un esfuerzo de síntesis no desdeñable, dado que todo lo que respecta a esta obra resulta relativamente impreciso, opinable e incluso polémico: desde la identificación de un posible autor o la existencia pretendida de distintos autores, las etapas de evolución historiográfica en la propia antigüedad que conducen a la redacción de la *Historia Augusta* en el estado en que ha llegado hasta nosotros, hasta las dificultades para comprender su transmisión textual primera.

Data de recepció: 12/ix/2023

Data d'acceptació: 27/x/2023

Data de publicació: desembre 2023

El problema de la falsificación y, en muchos casos, mistificación sobrevuela el texto traducido, hecho que el editor no deja de anotar puntualmente. Con ello, la traducción y especialmente la anotación cobran un valor crítico suplementario, ya que construyen en algunos puntos el contraste con otras fuentes más fiables o la constatación simple de la anomalía del contenido del texto. Para elaborar las notas, Velaza se ha servido en ocasiones de las perspicaces observaciones de un profundo conocedor de la *Historia Augusta* como fue André Chastagnol que añaden todavía más interés a la obra al reconocer relaciones que no siempre son evidentes a primera vista. Ello no significa que la anotación no aporte informaciones que el lector no especializado agradecerá, pues se aclara el significado de algunos conceptos técnicos y de los términos relativos a las instituciones romanas, así como también se identifica a personajes históricos, todo ello sin descuidar un segundo nivel de lectura de las notas que conviene al conocedor de los textos y al especialista. Cabe decir que el editor conoce bien los comentarios fundamentales a las distintas biografías que constituyen la *Historia Augusta* y que pone al servicio del lector en forma sencilla y eficaz sus resultados, lo que constituye una labor nada desdeñable incluso para los conocedores de la obra.

En cuanto a la traducción, hemos de destacar la adaptación al tono del texto latino sin perderse en preciosismos, el cuidado en la descripción de los prodigios y en los textos, en algunos casos pretendidamente ajenos, citados en la obra. Los coloquialismos son reducidos a las ocasiones indispensables y el resultado es una traducción uniforme, fiel al texto latino subyacente y de una gran facilidad de lectura. Podemos decir que el esfuerzo en mantener la secuencia y el ritmo de la lengua original se ha conseguido sin que por ello se note el trabajo que lograrlo lleva consigo. En resumidas cuentas: una excelente versión.

El texto traducido, tal y como precisa el propio Velaza, se basa en la edición de Ernst Hohl para la colección Teubner, si bien se han hecho las oportunas modificaciones en algunos puntos substanciales aceptando las conjeturas de otros filólogos, en particular los volúmenes publicados hasta ahora en la Collection des Universités de France. Se trata de una posición prudente que responde a las exigencias de la crítica actual.

Las traducciones de la *Historia Augusta* no han sido numerosas en España, pero alguna de ellas es relativamente reciente y de gran valor. La tradición hispánica no ha sido olvidada en la introducción que recoge los puntos esenciales del conocimiento de la obra en los ambientes humanísticos y eruditos.

La edición y traducción que ha ocupado estas breves líneas de comentario viene a integrarse en esta tendencia positiva de la mano de un gran y reputado especialista en esta obra que nos proporciona, en este ocasión, una versión de gran autoridad, perfectamente conocedora y, nos atreveríamos a decir, integradora de los últimos estudios. La introducción, la versión al castellano y la anotación al texto se muestran completamente al día de las últimas adquisiciones

científicas en este espinoso tema y, es importante señalarlo, con muchos puntos de novedad, no solo limitados a la tradición hispánica anterior, sino en el campo mucho más amplio del “estado actual de la cuestión” respecto a esta obra. Solo un filólogo agudo, ágil y formado podía enriquecerlo con nuevos y originales puntos de vista, que se reconocen en la traducción en numerosos pasajes que no pasaran inadvertidos a los buenos conocedores de la *Historia Augusta*.

Llevat que s’hi indiqui el contrari, els continguts d’aquesta revista estan subjectes a la llicència de Creative Commons: Reconeixement 3.0 Espanya.

Drets d’autoria: Les persones autores de l’article.

**AIRES A. NASCIMENTO, SANTA ISABEL DE PORTUGAL, A
MENINA DE ARAGÃO COROADA RAINHA EM TERRAS
PORTUGUESAS, LISBOA, EDIÇÕES COLIBRI – CENTRO DE
ESTUDOS CLÁSSICOS, 2019, 196 PP. ISBN 978-989-689-879-3.**

MARC MAYER I OLIVÉ

Institut d'Estudis Catalans – Universitat de Barcelona

mayerolive@yahoo.es

ORCID: 0000-0003-1293-7928

A pesar de que su título hace pensar en una obra de tipo hagiográfico el estudio que A.A. Nascimento hace con agilidad y amenidad de la figura de Isabel de Aragón en tierras lusitanas es verdaderamente una obra realizada con el rigor filológico y con la atención centrada en los textos y el método al que nos tiene acostumbrados su autor, que traza con pulso firme una biografía de la Santa a partir de las mismas fuentes históricas, algunas de las principales latinas, que recoge y analiza con sentido crítico.

El volumen se abre con unas palabras del presidente a la sazón de la Academia das Ciências de Lisboa Prof. Dr. Artur Anselmo, que hace una presentación que viene a corresponder a lo que se denomina una censura académica que constituye un elogio a la ecuanimidad y precisión histórica del autor, Académico de dicha Institución y profesor catedrático emérito de la Universidade de Lisboa.

Con el recuerdo de un sermón sobre la Santa, predicado en la iglesia de San Antonio de los Portugueses de Roma en 1674, da principio la nota previa que antecede al cuerpo del trabajo del autor. Afirmaba el padre Antonio Viera en dicho sermón que la Santa fue tanto más santa, en cuanto más reina fue, pero que, al mismo tiempo, por ser reina no dejó de ser humilde y santa. Estas palabras dan paso al breve tratamiento del cuadro que representa a la Santa que se conserva en el despacho del presidente de la Academia das Ciências, ya que dicha Isabel de Portugal es la patrona de la institución. La presencia de este cuadro que fue pintado, según la tradición, por la princesa María Francisca Benedicta, hermana de la reina María I de Portugal, que reinó entre 1777 y 1816. A partir de este punto y tomando como motivo el patronato de la Academia, el autor nos introduce en los momentos fundacionales e iniciales de la institución con singular erudición, señalando que el cuadro provendría de la colección de arte de Fr. José Jesús Mayne (1723-1792), lo que da pie de nuevo a abundantes y jugosas notas sobre la presencia e influencia en la corte de eclesiásticos ilustrados como el mencionado y también el obispo Fr. Manuel do Cenáculo (1724-1814) y su peso en la educación de los príncipes. No faltan tampoco interesantes

Data de recepció: 12/ix/2023

Data d'acceptació: 27/x/2023

Data de publicació: desembre 2023

apreciaciones sobre la factura del cuadro, así como a los motivos que condujeron sea a su pintura, sea a su destino.

Un segundo capítulo nos muestra de manera muy clara la personalidad científica del autor al plantearse las dificultades que se presentan al enfrentarse a la hagiografía y al mismo tiempo querer hacer historia, en este apartado del libro el autor demuestra su aprecio por la hagiografía de la Santa y manifiesta claramente su devoción a la misma con elegancia, dando un carácter y un ritmo a la primera parte del capítulo de un carácter que no atreveríamos llamar por su sensibilidad poética. La segunda parte se centra ya en trazar los límites del binomio hagiografía e historia, distinguiendo los hechos de las consideraciones sagradas de la tradición y se permite también hacer unas interesantes consideraciones sobre la trayectoria humana que evidentemente sirven para comprender desde que punto de vista se enfrentará a las fuentes biográficas principales al mismo tiempo que nos adelanta en cierta manera los principios que pueden conformar a las mismas para distinguir los hechos en la hagiografía. Un elenco de las fuentes disponibles cierra este apartado, donde se destaca la importancia del texto primario representado por el *Livro que fala da boa vida que fez a Raynha de Portugal, Dona Isabel, e dos seus bõos feitos e milagres em as vida e depoyes da morte* y su tradición manuscrita y copias, que esperan todavía un estudio desde el punto de vista de la crítica del texto que establezca si es posible un arquetipo. Las fuentes impresas son relativamente numerosas y su contenido como indica A. A. Nascimento: “apresenta varios testemunhos e tem diversos aproveitamentos”.

Un breve cuarto apartado se ocupa de la elevación a los altares de Isabel de Aragón y de los pasos para conseguirla, que supusieron un proceso canónico que se arrastró muchos años, aunque la devoción popular e incluso oficial la antecediera.

El cuarto capítulo de este libro es singularmente interesante e incluso erudito, ya que trata del origen de la reina Isabel, con una comparación y crítica de las distintas fuentes acompañada de las precisiones históricas y sobre todo genealógicas necesarias para comprender el sentido de éstas. El autor consigue en estas páginas dibujar perfectamente las características del personaje a partir de la información de los textos más fiables.

Siguiendo la tónica del capítulo anterior y con un título llamativo se desarrolla la quinta parte de este estudio: “Beleza de encantar”. En él A. A. Nascimento se plantea exponer la apariencia física de la princesa y el complejo entramado que antecede a su matrimonio con el que será en el momento de su matrimonio rey de Portugal a los 17 años, Don Dinis (D. Dionisio), preferido por el rey de Aragón a los partidos más notables de las diversas monarquías europeas, cuyas cortes parecen disputarse el entroncar con la dinastía de Jaime I de quien Isabel era nieta predilecta. El texto del cronista Fernão Lopes del año 1419 es el documento más elocuente.

El apartado siguiente, el sexto, se ocupa del matrimonio celebrado por procura en Barcelona el 1281 y de la llegada e instalación en Portugal de la ya reina Isabel y de su séquito en momentos críticos para el reino y la legitimidad de su marido como monarca. El recibimiento entusiasta por parte del rey de su nueva esposa, que se traduce literariamente en modo poético. En 1282 se produce la entrada de la nueva reina en Portugal y más tarde su encuentro con su marido y nuevas fiestas y ceremonias, la joven reina en su recorrido inicial por las ciudades portuguesas dio ya, según la más autorizada *Vida*, muestras de su interés religioso y su atención a los pobres. También desde un primer momento se interesa la princesa por los asuntos de estado, existe una abundante correspondencia al respecto, y actúa como consejera del rey. Hay que suponer que intervino en el proceso que puso fin al distanciamiento de Portugal con Roma en 1289. La tolerancia que el comportamiento ligero reiterado del rey impuso a su nueva esposa, se tradujo en una voluntaria ignorancia de los hechos. Un análisis sumario del entorno inmediato de la reina cierra este substancioso capítulo.

La séptima parte del libro se ocupa de la trascendencia política de aquel momento que tocó vivir a la reina y a su marido en la consolidación territorial de un reino, agitado en aquel momento por disputas familiares sobre los orígenes y legitimidad del rey, especialmente con su hermano, movido por una nobleza levantisca. Se describe en este capítulo la educación de D. Dinis, hijo legitimado del rey Afonso III y nieto de Alfonso X el Sabio, y sus capacidades para defender el reino, aunque finalmente parece que fue la reina Isabel la que consiguió apaciguar las rencillas familiares y al infante D. Afonso. Por otra parte, el rey Dinis entra en los conflictos peninsulares, no siempre del lado de Aragón y se inicia una política matrimonial que atañe a su hija Constanza y en favor de Castilla. La reina Isabel debe intervenir en numerosas ocasiones poniendo paz entre los distintos reinos. De nuevo la política matrimonial se cruza en la vida de la reina que propicia el casamiento de su hijo Afonso con D. Brites, Beatriz, y tuvo que apaciguar las difíciles relaciones entre padre e hijo, que condujeron, no obstante, al destierro de la reina, descontenta además del cariz que tomaba la sucesión de D. Dinis, empeñado en legitimar a uno de sus hijos bastardos, Afonso Sanches, que tenía mayor edad que su primogénito. Los intentos de poner término a esta situación por parte de la reina no hicieron más que empeorar su situación, aunque finalmente la cuestión se resolvió a su favor y en el reconocimiento de su primogénito como sucesor al trono, aunque no faltaron nuevas e importantes rencillas que requirieron de nuevo la intervención de la reina cuyo papel pacificador y mediador fue reconocido incluso por el papa Juan XXII, desde Aviñón, en una carta latina dirigida a la reina el primero de julio de 1322.

El rey D. Dinis murió en 1325, atendido por la propia reina en sus últimos días, que demostró así de nuevo su tolerante paciencia. El papa Juan XXII instará

de nuevo a la reina a permanecer al cuidado del reino al flanco de su hijo ahora rey, Afonso IV.

El capítulo octavo está dedicado al progresivo retiro de la reina de la vida profana expresado ya en 1325 al declarar en un documento en latín sus últimas voluntades y la de retirarse al convento de Clarisas de Coimbra, sin hacer, sin embargo, los votos. Previamente antes de retirarse peregrinó a Santiago de Compostela y depositó a los pies del Apóstol su corona y su atuendo real, así como un tapiz con las armas de Aragón y Portugal. Regresó acto seguido a su reino con gran conmoción por parte de los habitantes de las tierras por las que pasaba. Antes de retirarse de la vida mundana regaló sus paramentos preciosos y vestidos para que se transformaran en ornamentos para iglesias y monasterios. Sus coronas y joyas fueron repartidas entre D. Beatriz, esposa de su hijo Afonso IV, y sus nietas la reina María de Castilla y la reina Leonor de Aragón. El Papa desde Aviñon aceptó su cambio de estado como consta en una carta.

La parte novena de este libro lleva por título: “São rosas, meu senhor” en la que analiza la leyenda más conocida sobre la reina de Portugal, que ilustra el desacuerdo del rey su marido en la dedicación de las rentas de la reina al socorro de los pobres y a sus fundaciones monásticas y hospitalarias. Tal como cuenta la leyenda, cuando en el castillo de Sabugal fue sorprendida por su marido llevando en su regazo pan para los pobres al ser interpelada por su marido respondió que llevaba rosas y al responder éste: “Rosas em Janeiro?”, la reina le mostró el regazo lleno de rosas que fue lo que vieron con incredulidad el rey y su séquito. Naturalmente se trata de una leyenda bien conocida en otras biografías o, mejor, hagiografías, entre ellas la de santa Isabel de Hungría. La leyenda tiene además diversas variantes en la cuales por ejemplo se cambia el pan por monedas o incluso que las que las rosas se transforman en dinero para los pobres. El autor hace un erudito recorrido por la circulación de dicha leyenda en Portugal.

En el apartado décimo de este estudio A. Nascimento analiza la aparente contradicción de una reina que se retira del mundo y se considera clarisa pero no profesa ni vive en clausura. El razonamiento es evidente: quiere mantener sus rentas para sus obras pías y caritativas y sabe perfectamente que, en cualquier momento, como efectivamente ocurrió, debería de participar en algunas cuestiones familiares y de estado. A su muerte se cumplió finalmente su designio ya que fue sepultada en la iglesia del convento de clarisas de Coimbra con el báculo de peregrina de Santiago. Se multiplicará a partir de entonces su fama de santidad.

El capítulo oncenno se ocupa de las primeras muestras de homenaje y afecto a la ya considerada santa y a los documentos que lo atestiguan. En el capítulo siguiente, el doceavo, se ocupa de su fama, de los milagros y los méritos que se le atribuyen y destaca el hecho de la larga duración de su proceso de canonización, aunque en su país fue honrada como santa con anterioridad con la anuencia pontificia.

Cierra el libro una interesante reseña de la narrativa hagiográfica hasta llegar a las formas más populares de esta devoción, como son As Camarinhas, para cerrar simbólicamente el libro con el himno a la santa contenido en la liturgia del “comum das Santas”.

A. A. Nascimento ha logrado en este estudio de un tema histórico y sacro un equilibrio difícil de encontrar entre la historia y la hagiografía, tan interesante esta última como la propia historia, pero inclinada hacia otra finalidad.

El autor ha sido consciente de esta clara bipolaridad e incluso ha aprovechado la ocasión para teorizar sobre la misma al aplicar claramente su dicotomía entre hechos y leyendas y los significados que unos y otras pudieron tener. Un ejercicio de método que pone junto a las muestras evidentes que podríamos denominar de santidad unas virtudes políticas y de gobierno que hacen realidad el aserto del sermón de Antonio Vieira en Roma del que el autor se hace eco y que nosotros también hemos querido, como el profesor Nascimento, recoger al inicio de este comentario.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la llicència de Creative Commons: Reconeixement 3.0 Espanya.

Drets d'autoria: Les persones autores de l'article.

**PLAUTE, L'ÀNIMA EN PENA (MOSTELLARIA), PSEUDOLUS.
PRÒLEG I REVISIÓ DE M. TERESA QUINTILLÀ. TRADUCCIÓ
DE MARÇAL OLIVAR. BARCELONA, EDITORIAL ALPHA S.L.
(LA CASA DELS CLÀSSICS, BERNAT METGE ESSENCIAL 21),
2023. 294 PP. ISBN 978-84-9859-411-9.**

MATÍAS LÓPEZ LÓPEZ
Universitat de Lleida
matias.lopez@udl.cat
ORCID: 0000-0002-7541-7228

Amb les excepcions –quant a excel·lència– que tots tenim en el nostre record (cadascú en citaria cinc o sis exemples; per sort, però, nombroses en serien les referències), les edicions amb traducció i notes que pertanyen a les grans col·leccions de traduccions de textos grecs i llatins han hagut de gaudir sempre del prestigi dubtós de la uniformitat o d'una excessiva estandardització, la qual, com és ben sabut, és la pitjor enemiga de la diversitat dels gèneres literaris i de la conveniència de reflectir-ne les singularitats.

En aquest sentit, les versions de Plaute a cura de Marçal Olivar i Daydí (1900-1993) per a la Col·lecció d'Escriptors Grecs i Llatins de la Fundació Bernat Metge constitueixen un paradigma d'equilibri entre la precisió filològica i la dignificació del català posat al servei de la traducció literària. Ens fem ressò, aquí, de les edicions d'Olivar de les comèdies *L'ànima en pena (Mostellaria)* i *Pseudolus*, publicades entre els anys 1951 i 1954, i revisades amb rigor científic i amb uns criteris d'especialització solidíssims per M. Teresa Quintillà Zanuy.

El *Pròleg* de Quintillà (pàgines 9-20) repassa amb molta cura les principals qüestions relatives a la composició de totes dues comèdies i ens n'assenyala els trets més destacats, tant d'història del text com de dramaturgia i estilística de Plaute. Pel que fa a la cronologia de les peces, que probablement no serien del període més tardà pròpiament dit –o darrer–, sinó d'una fase última –essent *Pseudolus* la més recent de totes– d'una etapa central de la creativitat plautiana, hom hi reflecteix l'estat de la qüestió general al voltant de l'adscripció de *Mostellaria* a un moment de maduresa de l'autor per la riquesa i el grau d'elaboració de les parts cantades (*cantica*), i de la condició que té *Pseudolus* de pertànyer a l'etapa final de la producció del comediògraf de Sàrsina en haver estat representada en els Jocs Megalesos del mes d'abril de l'any 191 a. C.

En la *Nota sobre l'edició* (pàgina 21), la Dra. Quintillà aporta el detall –tot prescindint per norma editorial dels aparats crítics i tot reduint considerablement el nombre de notes– dels aspectes que han estat objecte prioritari del seu treball filològic sobre el text llatí i sobre les traduccions

Data de recepció: 12/xi/2023
Data d'acceptació: 27/xi/2023
Data de publicació: desembre 2023

d'Olivar: 1) actualització, amb noves tries lèxiques, de les traduccions originals per tal d'acostar-les al lector del segle XXI, és a dir, superació de la rigidesa de fórmules avui gairebé inintel·ligibles pel seu arcaisme; 2) «suplementació» d'algunes llacunes presents en el text transmès o fixat; 3) utilització de l'anglès com a llengua «de moda» per traduir els passatges que apareixien en grec en el text de Plaute. Entre les «altres adaptacions» de què parla la revisora sense explicitar-les en la *Nota*, podríem fer esment [4] d'algunes traduccions «etimològiques» de noms parlants de personatges concrets. Encara dins el *Pròleg*, Quintillà enriqueix el nostre bagatge teòric amb notícies sobre la pervivència de les dues comèdies estudiades: *Mostellaria*, en obres d'Ariosto i Shakespeare, entre altres (pàgina 14); *Pseudolus*, en la tradició de la figura hispànica del *gracioso* i, entre altres repercussions, en la comèdia musical de Broadway de l'any 1962 titulada *A funny thing happened on the way to the Forum*, adaptada al cinema l'any 1966 per Richard Lester –el nostre *Golfus de Roma*– (pàgines 19-20), un assumpte molt car a l'autora de les revisions que són objecte de la present ressenya.

1) ACTUALITZACIÓ DE LES TRADUCCIONS ORIGINALS

S'observa aquest tret en:

- a) La substitució de fórmules d'interpel·lació com «minyó» o «vailet» per «noi» o «xaval» (*Most.* 939, 990, 991; *Pseud.* 242, 249) o com «galant minyona» per «noia exquisida» (*Pseud.* 948).
- b) La substitució d'unitats fraseològiques d'abast general, com ara: «viviú a la grega» per «munteu festes»; «no vull que em vinguis amb llagoterries» per «no vull que em facis la pilota»; «per tres òbols» per «per quatre xavos»; «som al cove» per «estem acabats» (la primera, però, encara usual en certs àmbits del català col·loquial); «estic amarat de por» per «estic catat de por»; «prendre el-lèbor» per «prendre la pastilleta»; «m'ha adobat tan bellament» per «s'han burlat de mi d'allò més» (*Most.* 22, 176, 357, 364, 395, 952, 1066, respectivament) // «ni una malla» per «ni un cèntim»; «que tan curull n'estigui» per «que em surti per les orelles» (*Pseud.* 81, 191, respectivament).
- c) La substitució d'expressions al·lusives als excessos bàquics: «que no hi fessin xefles» per «sense muntar borratxeres» –la primera, però, prou entenedora en el català de Ponent sota la variant *xefres*, amb l'alternança 'l / r' que ja documentem, en llatí vulgar, en l'*Appendix Probi* 77 *flagellum non fragellum*– (*Most.* 958); «vaig ben bé a la vela» per «he agafat una bona trompa» (*Pseud.* 1252).
- d) La substitució de locucions eufemístiques que maldaven per alleujar l'obscenitat inherent al *sermo meretricius*: «us exposaré a les apetències públiques» per «us convertiré en putes de carrer» –que és el que hi diu literalment: *cras poplo prostituam uos*–; «sí, de la [bossa] que se t'aguanta al cimet

de les cuixes» per «sí, de la [bossa] que et penja entre les cuixes» –ho diu Bal·lió, el traficant de dones– (*Pseud.* 178, 1188).

e) La simplificació –mitjançant la interpretació del seu sentit metaliterari– d'algun tecnicisme relatiu a la poesia dramàtica: «com estafà el to tràgic!» per «com parodia el to tràgic!» –hi diu literalment *paratragoedat*, esclar: és el llenguatge paratràgic heretat de la *Mésē*– (*Pseud.* 707).

f) Finalment, la substitució de mots allunyats d'una llengua planera, com per exemple: «perdis» per «cràpula»; «afait» per «maquillatge»; «ardidesa» per «atreuiment»; «endiastradament» per «extraordinàriament»; «moixiganga» per «festival» (*Most.* 83, 263, 409, 908, 937, respectivament) // «garbell» per «colador»; «aquesta destrossa de les deixuplines» per «aquests destrossafuets»; «cobert» per «prostíbul»; «recança» per «disgust»; «penjaments» per «insults»; «escàpol» per «fugitiu»; «vergassejar» per «fujetejar»; «malhages» per «maleït siguis»; «arrodoladís» per «foraster» (*Pseud.* 102, 137, 214, 281, 359, 365, 513, 631, 928, respectivament).

2) «SUPLEMENTACIÓ» DE LLACUNES

No només en les propostes de modernització de les traduccions *històriques* es comprova l'excel·lència filològica de la revisió duta a terme per M. Teresa Quintillà; és en la feina de crítica textual –i tant de bo una més gran generositat editorial hagués permès, en aquest punt, un nombre superior de notes explicatives– on la virtut suara esmentada assoleix el seu grau més alt de subtileza.

Les restitucions textuais, això és, el restabliment de lliçons que puguin omplir –si cal, per conjectura– buits en els originals quan la comprensió dels passatges se'ns torna obscura i hem de recompondre la intenció de l'autor antic, han estat oportunament practicades per la responsable de la revisió, tot procedint a atorgar sentit correcte o raonable a les frases suposant algunes paraules mètricament escaients, en aquests contextos: *Most.* 742-743 («Llavors... [llacuna] és un indici, i d'aquí, la ferramenta, després... [llacuna]» Olivari // «Això et presagia <garrotades>, després grillons i, finalment, la creu» Quintillà), *Most.* 864-867 («De mica en mica l'augmenten... [llacuna]... Jo estic ben decidit <a guardar-me de mal>. Abans que la meva <esquena>... [llacuna]» Olivari // «De mica en mica l'augmenten... fins acumular <una fortuna> [llacuna.] Jo estic ben decidit a guardar-me de mal. Abans que <se me'n senti la meva esquena>... [llacuna.]» Quintillà), *Most.* 1026-1026a-e («Vejam, vatua el món!, mira'm bé, i respon-me... [llacuna]... T'ho diré: en xifres exactes... et deu, per la casa que t'ha comprat. Ah, ¿sí? ¿M'ha comprat una casa?... [llacuna]» Olivari // «Vejam, per Pòl·lux!, mira'm bé, i respon-me... [llacuna.] <¿En concepte de què m'ha pagat quaranta> mines de plata? [...] T'ho diré: en xifres exactes [...] <quaranta mines et> deu, per la casa que t'ha comprat. Ah, ¿sí? ¿M'ha comprat una casa?

[llacuna.]» Quintillà); *Pseud.* 747 [diàleg entre Psèudolus i Carinus que Olivar, per lapsus, no ha traduït i que tradueix Quintillà] (« -¿I si l'atrapen *in fraganti?* – S'esmuny com una anguila»).

3) UTILITZACIÓ DE L'ANGLÈS COM A LLENGUA «DE MODA»

D'aquesta manera hi queden traduïdes paraules o girs que en el text de Plaute apareixen en grec: l'efecte era el d'un registre de llengua que, a la seva condició de correspondre a un idioma familiar als romans –als espectadors de la Comèdia, sense cap mena de dubte–, hi afegia la característica de sonar un pèl esnob i, per tant, la d'augmentar la comicitat dels passatges en què figuraven. Naturalment, la transposició a l'anglès demostra un gran enginy per part de la traductora (o autora de la traducció revisada).

En podem adduir els exemples: “Mà tòν Apól·lō” per «*No, my God!*» (*Most.* 973) // De manera particular, a *Pseudolus: amatores oliui “dýnamín” domi habent maxumam* (*Pseud.* 210-211: «amants amb grans stocks d'oli a casa»); “Ô Dseû” per «*Oh my God!*» (*Pseud.* 443); “Naì gár” per «*It is true*» (*Pseud.* 483); “Kaì toûto naì gár” per «*This is also true*» (*Pseud.* 484); –“kaì toûto naí”, –“Kaì toûto naí” per –«*Definitely*», –«*Yes, definitely*» (*Pseud.* 488); “heuretēs” *mihist* per «*És el meu problem solver*» (*Pseud.* 700); “chárin toûtōi poiō” per «*You are a charming lad*» (*Pseud.* 712).

[4] TRADUCCIONS PARLANTS DE PROSOPÒNIMS]

La revisora de les traduccions d'Olivar ha tingut en compte aquest tret estilístic –més que estilístic, estructural– del llatí de Plaute quan ha cregut convenient adaptar al català les etimologies d'alguns noms de personatges. Concretament, n'aporta quatre de *Pseudolus*: les cortesanes *Aeschrodora* («Vacidora»), *Xytilis* («Olivella») i *Hedylium* («Dolceta»); i l'esclau *Harpax* («L'Arrapa»), assistent d'un *miles*, tot i que aquest darrer ja l'interpreta de manera exacta Olivar d'acord amb el seu significat premonitori (*hostis uiuos rapere soleo ex acie: eo hoc nomen mihi est* -v. 655-). Certament, són versions catalanes reeixides. Potser podríem, en el cas de la cortesana *Xytilis*, matisar que el seu nom remet poderosament a “ksýō” (‘fregar’, ‘refregar’), tot atresorant una connotació d'erotisme que, en tractar-se d'una *meretrix*, ens presenta amb claredat la dona com a *frictrix*; traduiríem, segons això, per «Palpaire», però allò transcendental, en qualsevol de les dues hipòtesis etimològiques –vàlides alhora i complementàries–, seria que queda demostrada, un cop més, la fantasia associativa de Plaute, mestre indiscutible de l'art de l'ambigüitat.

Amb les nostres observacions al voltant de l'acuradíssim treball filològic de la Dra. Quintillà sobre les traduccions de *L'ànima en pena* (*Mostellaria*) i *Pseudolus* de Plaute a càrrec de Marçal Olivar, ha esdevingut palès que és obligació del lector crític amatent anar una mica més enllà de les uniformitats a què

condemnen les col·leccions i intentar aïllar i subratllar, dins la “koinē” lingüística i metodològica que les inspira i sovint fa indistintes les edicions i traduccions que en formen part, els encerts i els mèrits individuals, els quals, cal insistir-hi, no sempre poden vèncer les inèrcies editorials. Tot i ser conscients que llibres com aquest cerquen d'atreure el gran públic, hem de lamentar, no gensmenys, l'exigüitat de les referències bibliogràfiques (pàgina 20); hi al·lego, per exemple, atès que en el *Pròleg* hom parla de la qüestió –força debatuda– dels elements originals de la dramaturgia de Plaute, l'absència de dos títols primordials: Fraenkel, E. (1922), *Plautinisches im Plautus*, Berlín, Weidmann [*Elementi plautini in Plauto* (1960), Florència, La Nuova Italia]; Paratore, E. (1975), «Plauto, imitatore di se stesso», *Dioniso* 46, 29-70.

M. Teresa Quintillà, amb un rigor digne d'elogi, ens ha assenyalat el camí per a futures revisions del corpus de Plaute, editat i traduït, amb fidelitat a l'esperit del seu temps, per Marçal Olivar. Els clàssics han de ser *revisitats* quan l'excessiva distància temporal entre les edicions aconsella introduir-hi correccions i millores, i aquesta és la raó principal per la qual els textos que ens han pervingut mai no poden donar-se ni per definitivament establerts ni per perfectament entesos. El conreu del llatí i del català, en el volum que aquí hem descrit, és òptim tant en els seus supòsits com en els seus resultats.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la llicència de Creative Commons: Reconeixement 3.0 Espanya.

Drets d'autoria: Les persones autores de l'article.

OBITUARI : ANTONI MOLL CAMPS (1926-2023)

XAVIER ESPLUGA

Universitat de Barcelona

xespluga@ub.edu

ORCID: 0000-0002-6690-1974

BARTOMEU OBRADOR CURSACH

Institut Menorquí d'Estudis

obradorcursach@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6515-2855

A principis del mes de novembre d'enguany, mancava Antoni Moll Camps (Ciutadella de Menorca, 29 de juliol de 1926 – Campdevàrol, 6 de novembre de 2023), conegut per la seva traducció magistral del primer llibre de les *Odes* d'Horaci.

Moll havia nascut a Ciutadella en el si d'una família de lletraferits i impressors, un de vuit germans. El seu avi patern, amb qui comparteix homonímia de noms i cognoms, Antoni Moll Camps († 1918), fuster, tipògraf, fotògraf, afinador de pianos, havia après l'ofici de la tipografia al taller ciutadellenc de Salvador Fàbregues; l'any 1902, juntament amb el seu soci, Josep Marquès Moll, muntà una oficina tipogràfica pròpia. La nova empresa, dita *Impremta Moll*, passà a mans del seu fill, Joan Moll Anglada l'any 1918. En tocar-li la Rifa de Nadal (1935), es va poder ampliar la impremta i llibreria a Ciutadella, que es va traslladar al carrer del Roser, on va continuar operant fins després de la Guerra Civil. En canvi, la família materna procedia des Migjorn Gran: la seva mare, Esperança Camps Riudavets, era filla de Francesc Camps i Mercadal –*Francesc d'Abranca*–, metge, erudit i folklorista¹ i amic de Joan Estelrich en els anys de l'adolescència menorquina del director de la Fundació Bernat Metge.

El jove Antoni aprengué rudiments de llatínística a Ciutadella mateix a l'escola del Sr. Michel i a l'empara de l'important biblioteca que havia format el seu pare. Poc després, tanmateix, optà per la vocació eclesiàstica. Estudià, de primer, al Seminari de Menorca i, posteriorment, al Seminari Diocesà de Mallorca, encara al col·legi de Monti-Sion, on fou company d'estudis de dos altres poetes coetanis, Miquel Julià Prohens (1927) i Blai Bonet (1926-1997). En acabar els anys de formació eclesiàstica, fou ordenat prevere (1959) i exercí de vicari des Migjorn Gran, assumint a la vegada la docència de Llatí al cinquè i darrer curs del seminari de Menorca. Són anys de col·laboració i amistat amb altres prohoms menorquins com ara el seu mestre, Josep Salord i Farnés (1911-1970), que fou regent (1943-

¹ Com és prou conegut, del matrimoni de Camps amb Catalina Riudavets Moll nasqueren cinc filles: Joana, casada amb Josep Maria Ruiz Manent (1882-1951), un dels onze fills d'Àngel Ruiz i Pablo (1865–1927); Nina; Esperança; Maria Dolors (*Lola*) i Francisca (*Paca*).

1948) i ecònom (1948-1951) de la parròquia des Migjorn Gran i professor al Seminari de Menorca, o el prevere migjorner Llorenç Olives (1927-2017).

Moll es traslladà a Xile l'any 1963 i hi restà fins al 1970. Després de la seva secularització, es va casar amb Sonia Gamboa; del matrimoni nasqueren quatre fills, entre ells, la poeta i escriptora Sònia Moll Gamboa (1974). L'any 1972 la família prengué la decisió de tornar a Barcelona on s'hi establiran definitivament l'any 1976. Camps treballà a l'Editorial Salvat com a traductor de narrativa infantil i juvenil fins a la seva jubilació.

Cap al final de la seva vida, li arribà el reconeixement local amb el nomenament de *Ciudadellenc de s'Any* (2020) i amb l'organització d'unes jornades d'homenatge i estudi, celebrades el 14 de juliol de 2012, per part de la secció de Llengua i Literatura de l'Institut Menorquí d'Estudis, les aportacions de les quals es publicaren el 2016.²

La seva obra de creació és extensa i dilatada en el temps, tot i que en bona part ha romàs inèdita. L'any 1947, a l'impremta de son pare, Antoni Moll Camps publicà el primer llibre de poesies, amb il·lustracions del maonès Francesc Hernández Mora (Maó, 1905 – Ciutadella, 1980). Amb el títol de *Serenor*, era el primer llibre en català publicat a Menorca després de la Guerra Civil.³ Les seves composicions es feren camí cap a antologies poètiques dels anys 50, com *Els poetes insulars de postguerra* (Palma, 1951) que havia impulsat Manuel Sanchis Guarner,⁴ *La*

² El volum està dividit en quatre seccions. La primera consta de testimonis d'amics i familiars sobre la trajectòria vital i intel·lectual d'Antoni Moll Camps: el seu germà, Francesc Moll Camps (*Al meu germà Toni*), el seu amic Llorenç Olives (*Antoni Moll Camps*), Joan Pons Moll (*Antoni Moll Camps i es Migjorn Gran, fidelitat al poble, fidelitat a la llengua*), Gustau Juan Benejam (*El professor del Seminari: el senyor Toni Moll, mossèn Antoni Moll Camps, n'Antoni Moll Camps*), Josefina Salord Ripoll (*La projecció intel·lectual i literària d'Antoni Moll Camps dels anys quaranta als seixanta*), Sònia Moll Gamboda (*Una vida, moltes vides. Antoni Moll Camps, de Xile a Barcelona (1963-2012)*) i Norbert Bilbeny (*De l'amistat i la saviesa (a propòsit d'Antoni Moll)*). La segona secció del volum aplega tot un seguit de contribucions centrades en la seva obra de creació, com a poeta i com a traductor dels clàssics: Joan Francesc López Casanovas (*Toni Moll Camps, poeta a l'aguait. De Serenor a Finestra dels dies*); Pere Gomila (*La poesia inèdita d'Antoni Moll Camps*) i Bartomeu Obrador Cursach (*De quantitats i accents: la qüestió formal a les traduccions d'Antoni Moll*). La tercera secció és dedicada a la seva activitat com a narrador i memorialista: Maite Salord (*La narrativa d'Antoni Moll Camps*) i Ponç Pons (*Inventari de minyonia, d'Antoni Moll*). Finalment, el darrer *De Serenor a Finestra dels dies*); Pere Gomila (*La poesia inèdita d'Antoni Moll Camps*) i Bartomeu Obrador Cursach (*De quantitats i accents: la qüestió formal a les traduccions d'Antoni Moll*). La tercera secció és dedicada a la seva activitat com a narrador i memorialista: Maite Salord (*La narrativa d'Antoni Moll Camps*) i Ponç Pons (*Inventari de minyonia, d'Antoni Moll*). Finalment, la quarta i darrera secció inclou una entrevista feta per Miquel Pons-Portella (*Cada poema em fa present un instant del passat*) i una ruta literària per Ciutadella de la mà de Miquel Àngel Limón Pons (*Ciutadella amb ulls i lletra d'Antoni Moll Camps*).

³ MOLL CAMPS (1947).

⁴ Sanchis Guarner (1951).

poesia catalana eucarística (Barcelona, 1952), miscel·lània enllestida pel jesuïta Pere Serra i Bosch coincidint amb la celebració del XXXVe Congrés Eucarístic Internacional,⁵ o un dels volums de la col·lecció *Els autors de l'ocell de paper*, que incloïa el seu *Terrat*, al costat de dues composicions de Xavier Casp (*Carta oberta a Josep Carner*) i una peça de Joan Barat (*La mort posa la mà al foc*).⁶ També es feu lloc al número titulat *Homenatge a Menorca* de la revista mallorquina *Ponent* (tardor 1960).⁷

Després d'una llarga absència del món literari, Camps Moll reprengué la publicació d'obra pròpia cap a finals dels anys 80, gràcies al fet que guanyà dos guardons literaris: l'any 1986, el conjunt de relats *Inventari de minyonia. Evocacions i digressions* fou premiat a la X^a Biennal literària de Sant Joan;⁸ tres anys més tard, l'any 1989, aconseguia el premi Frederic Erdozaín, promogut pel Consell Insular de Menorca, amb el poemari *Finestres dels dies*. Així mateix, des de principis dels anys 90 també encetà una nova línia, amb la publicació de novel·les policiaques, com ara *L'hostal de la Sirena* (1992), *Lluna d'octubre* (Barcelona, 1996) o *La noia que sortí del mirall* (2007).⁹

Ara bé, des del món de les clàssiques, la principal contribució que ens llegà aquest "patriarca de les lletres menorquines" fou la seva traducció del primer llibre de les *Odes* d'Horaci (1989). El poeta de Venosa havia estat sempre un dels seus referents literaris, fins al punt que la seva filla Sònia recorda que son pare "recitava Horaci mentre et deia que et mengessis les lletilles"; fet i fet, la influència del poeta llatí deu haver calat en la filla poeta, si recordem que el títol del seu primer poemari (2006) és, precisament, *Non si male nunc* (= HOR., *carm.* II, 10, 17).¹⁰

La recitació de memòria textos llatins era un tret de Moll que tothom que el va conèixer recorda amb entusiasme; ell mateix era conscient que no era un tret gaire comú. El professor de Clàssiques de Ciutadella Ignasi Mascaró ho recorda amb aquestes paraules:

"Tant és així que un dia en Toni em diu: «-Tenc molta memòria per als versos, no sé d'on em ve». Recita Ovidi, prodigiosament memoratiu, me'l dedica, i ho fa cap-baix, modest, amb humilitat en la petita gesta".¹¹

La presència d'Horaci en la vida i obra d'Antoni Moll no són cap casualitat i encara menys una anècdota. Ja hem dit que Francesc Camps i Mercadal (*Francesc d'Albranca*), el seu avi matern, que va morir quan el seu net només tenia dos anys

⁵ SERRA I BOSCH (1952).

⁶ CASP, BARAT, MOLL (1957).

⁷ En aquest número, el XVII, de la revista mallorquina, s'aplegaven composicions de Joan Mascaró Pasarius, Josep Salord, Antoni Moll, Frederic Erdozaín, Joan Timoner i Josep Pons i Lluch.

⁸ MOLL CAMPS (1986).

⁹ MOLL CAMPS (1992); MOLL CAMPS (1996); MOLL CAMPS (2007).

¹⁰ MOLL GAMBOA (2006).

¹¹ MASCARÓ (2009: 10)

i mig,¹² fou un referent important en la formació d'Estelrich. És en aquesta relació que s'esdevé un fet important: en aquesta època el mallorquí, encara molt jove, col·laborava amb la premsa menorquina enviant-hi, entre d'altres coses, traduccions d'algunes odes d'Horaci, tant en voga després d'*Horacianes* de Costa i Llobera (1906). La segona d'aquestes versions que va publicar a *Llum nova*, l'oda I 7,¹³ la va dedicar justament al metge des Migjorn Gran.

Així, doncs, no és gens estrany que ja a *Serenor* ja hi hagi una primera versió d'Horaci (HOR., *carm.* I, 26) i un record d'Ovidi (en concret, OV., *met.* III, 405-408),¹⁴ atès que una estrofa d'una de les peces recollides reelabora la coneguda descripció de la deu on s'emmiralla Narcís.¹⁵ A partir d'aquest moment, Horaci és omnipresent les obres d'Antoni Moll, fins i tot en la prosa, al costat d'altres autors llatins més fugaços en els seus escrits. N'és un exemple aquest fragment memorialista de les festes de Sant Joan de Ciutadella:

"Tret dels exaltats santjoaners que esvaloten els cavalls i s'hi tiren entre les potes, ningú no veia tan bé la funció com els benaurats llogaters d'aquelles cadires –jo, entre ells. De prop i sense fatiga ni risc. Érem com déus abocats a una balconada de l'Olimp per veure combatre els herois homèrics: *quis spectacula non putet decorum?* [MART, I 104]. Però no de tan lluny. Durant els caragols, sobretot, teníem els cavalls a tocar. Allà es veien els homes. Allà cada genet mostrava traça i braó per dur "es cavall a sa música". Els bons burgesos de costums tranquils es capbussaven una estona dintre d'un núvol de pols heroica. Sentien el bleix i els renills dels corsers, coberts de suor i de bromera. Tampoc aquí no hi vindria a repel un vers horacià: *Heu heu quantus equis, quantus adest viris | sudor!* [HOR., *carm.* I, 15]"¹⁶

La publicació al 2009 de les seves traduccions del llibre I de les *Odes* d'Horaci (més algunes peces dels altres tres llibres: II 3, II 6, II 10, III 9, IV 3, IV 10) és la culminació a tota una carrera sempre discreta i sovint interrompuda.¹⁷ Aquestes

¹² Ho evoca ell mateix a MOLL (1986: 13-14).

¹³ ESTELRICH (1913). Vegeu també COLL-VINENT 2015. Per als anys formatius d'Estelrich a Menorca, vegeu també el plafó "2.2. Els anys formatius de Joan Estelrich" de l'exposició *La Universitat de Barcelona i la Fundació Bernat Metge: cent anys de companyia mútua*, consultable virtualment a <https://crai.ub.edu/ca/coneix-el-crai/biblioteques/biblioteca-lletres/exposicio-virtual-Fundacio-Bernat-Metge/Estelrich/formatius>. Cal destacar que *Llum nova*, promoguda per Francesc Camps i Mercadal i Andreu Ferrer i Ginard, va ser la introductora de les normes ortogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans a l'illa, atès que les publicaren i les adoptaren a partir del 15 de febrer del mateix 1913.

¹⁴ MOLL (1947: 75-76).

¹⁵ MOLL CAMPS (1947: 67).

¹⁶ MOLL CAMPS (1947: 75-76)

¹⁷ El poeta Miquel DescLOT, en presentar *Finestra dels dies* a Barcelona, sembla que va dir d'Antoni Moll: «la poesia no se li va fer necessària tan sovint com ell esperava i [...] el doll de la seva producció es va anar aprimant sense remei. [...] Moll es va estimar més callar i esperar les periòdiques arribades del 'sobtat anhel de poesia', d'efímera durada» [paraules atribuïdes per Josefina Salord *apud* LÓPEZ CASASNOVAS (2016: 84)].

versions, fetes en un estil volgudament entenedor, segueixen la tradició d'adoptar mètricament els poemes als versos tradicionals de la llengua catalana (és el que J. S. Holmes anomenava *formes analògiques*):¹⁸ "he optat pel vers lliure de sis, de vuit, de deu i de dotze síl·labes, maldant per respectar, gairebé sempre, l'estructura estròfica dels originals".¹⁹ Com a resultat de la seva tria, el lector en català té aquí versions que respecten un original llatí profundament estudiat i que no defugen en cap cas el ritme ni la musicalitat temprada a les nostres orelles rústegues.

Els apassionats d'Horaci poden doldre's, doncs, i amb justícia, del traspàs d'aquest fill il·lustre de Ciutadella que exemplifica, com ningú altre, la tenacitat i la pervivència de les lletres clàssiques a Menorca, illa que ha estat sempre un ric erol de llatinistes.

BIBLIOGRAFIA

- CASP, Xavier, BARAT, Joan, MOLL, Antoni (1957), *Carta oberta a Josep Carner. La mort posa la mà al foc. Terrat*. Barcelona, Editex (*Els autors de l'ocell de paper*, XII).
- COLL-VINENT, Sílvia (2015), "Joan Estelrich i la premsa menorquina: els orígens de l'escriptor i de l'activista cultural", *Randa* 74, pp. 39-69.
- ESTELRICH, Joan (1913), "A Munacius Plancus", *Llum Nova*, any II, 20 (29 de març), pp. 2-3.
- HOLMES, James S. (1969), "Forms of Verse Translation and the Translation of Verse Form", *Babel* 15 (4), pp. 195-201.
- LÓPEZ CASASNOVAS, Joan F. (2016), "Toni Moll Camps, poeta a l'aguait (De *Serenor* a *Finestra dels dies*", a Ismael PELEGRÍ, Josefina SALORD (eds.), *Homenatge a Antoni Moll Camps. Textos i estudis*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis, pp. 83-107.
- MASCARÓ PONS, Ignasi (2009), "OFFICIUM SALTATORIS, o dansaire d'ofici", a MOLL CAMPS (2009), pp. 9-10.
- MOLL CAMPS, Antoni (1947), *Serenor. Poesies*, Ciutadella, Edicions Moll.
- MOLL CAMPS, Antoni (1957), "Les roses blanques de la Mare de Déu del Toro", a *Poesías que fueron premiadas en el I Certamen Literario Castellano-Menorquín*, Maó, Impremta Miquel Sintes Rotger, pp. 3-11.
- MOLL CAMPS, Antoni (1982), a Josefina SALORD RIPOLL et al., (eds.), *Per la pau i la vida. Il·lustracions de Pere Pons, Pacífic Camps i Anna Esbert*, Ciutadella, Col·lectiu Xibau (Quaderns de Poesia Xibau 6, Primera època), pp. 53-57.
- MOLL CAMPS, Antoni (1986), *Inventari de minyonia. Evocacions i digressions. Pròleg de Joan Triadú*, Ciutadella, Franzine Esquitx.
- MOLL CAMPS, Antoni (1987), *Anita Geigges. De tot cor. Rita Schnitzer. Selecció de poemes. Versió catalana d'Antoni Moll Camps*, Barcelona, Elfos.
- MOLL CAMPS, Antoni (1988), "Marcial i la poesia llicenciosa", A Pere XERXA et al., *Recull de literatura eròtica. Il·lustracions de Soriano, Luis Miguel, Biel Mercadal, Caprani, Xec*

¹⁸ HOLMES (1969: 197).

¹⁹ MOLL CAMPS (2009: 15).

- Florit, Anna Esbert, Escandell i Calvet, Ciutadella (Quaderns de Poesia Xibau 9, primera època)*, pp. 99-104.
- MOLL CAMPS, Antoni (1989a), *Finestra dels dies. Premi Frederic Erdozaín 1989*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis (*Quaderns de Poesia Xibau 2, Segona època*).
- MOLL CAMPS, Antoni (1989b), a Damià BORRÀS *et al.*, *Mostra de poesia menorquina. Pròleg de Francesc Florit*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis (*Quaderns de Poesia Xibau 1, Segona època*), pp. 112-116.
- MOLL CAMPS, Antoni (1992), *L'hostal de la Sirena*, Menorca, Nura.
- MOLL CAMPS, Antoni (1996), *Lluna d'octubre*, Barcelona, Columna.
- MOLL CAMPS, Antoni (2005), *Summertime i altres relats finalistes: del XV premi de narració curta illa de Menorca*, Maó, Editorial Menorca.
- MOLL CAMPS, Antoni (2006), *Illanvers III*, Maó, Grup Editorial Menorca.
- MOLL CAMPS, Antoni (2007), *La noia que sortí del mirall*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis.
- MOLL CAMPS, Antoni (2009), *Llibre I de les Odes d'Horaci. Pròleg d'Ignasi Mascaró Pons*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis (*Quaderns de Poesia Xibau 15, segona època*).
- MOLL CAMPS, Antoni (2017), *Antologia mínima. Il·lustració de Blas Garcia*, Maó, Consell Insular de Menorca (Plec de Lectura 3).
- MOLL GAMBOA, Sònia (2006), *Non si male nunc*, Barcelona, Viena.
- PELEGRÍ, Ismael, SALORD, Josefina, eds. (2016), *Homenatge a Antoni Moll Camps. Textos i estudis*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1951), *Els poetes insulars de postguerra. Antologia aplegada per Manuel Sanchis Guarner*, Palma, Editorial Moll (*Les illes d'Or*, 43).
- SERRA I BOSCH, Pere (1952), *La poesia catalana eucarística*, Barcelona, Editorial Estel.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la llicència de Creative Commons: Reconeixement 3.0 Espanya.

Drets d'autoria: Les persones autores de l'article.

OBITUARI: JAUME MEDINA (1949-2023)

XAVIER ESPLUGA
Universitat de Barcelona
xespluga@ub.edu
ORCID: 0000-0002-6690-1974*

L'onze de març del 2023 s'anunciava el traspàs de Jaume Medina Casanovas (Vic, 1949 – Barcelona 2023) que, des de la seva jubilació (2019), era catedràtic emèrit de Filologia Llatina de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Es fa difícil de resumir en unes poques pàgines la molt dilatada trajectòria acadèmica d'aquest vigatà il·lustre,¹ que ha estat un puntal dels estudis de tradició clàssica a Catalunya i un autor de referència per a nombroses figures de la catalanitat literària (Ramon Llull, Josep Torras i Bages, Josep Carner i, sobretot, Carles Riba).

1. FORMACIÓ I TRAJECTÒRIA ACADEMICA

Medina va néixer a la mateixa capital osonenca. Era fill de la popular esparteria Casanovas, al número 25 del carrer Nou, que havia muntat el seu avi matern, també Jaume de nom. Des de principis del segle XVIII, tots els membres de la família paterna i de la materna, que prové de Calldetenes –on encara hi ha la masia ancestral–, han estat fills d'Osona; d'aquí que no resulti estrany tant l'amor del llatí per la comarca –revelat per dos dels seus heterònims (*Jacme de la Plana* i *el Cornamusaire de Calldetenes*)– com la seva admiració pel parlar d'aquestes terres (“el més dolç del món”).² A aquesta variant, de fet, li va dedicar els dos volums que conformen *El parlar d'una família vigatana* (2014), que constitueix un document excepcional sobre la riquesa del català de Vic i de la seva plana.³

Medina va anar, de primer, al col·legi de les Carmelites de la Caritat (on va coincidir amb el cantant Rafael Subirachs, quan tenien 2 o 3 anys); va estudiar primària a l'escola de Sant Domingo i el batxillerat al col·legi de Sant Miquel dels

* La llista de persones que m'han donat un cop de mà és força llarga, senyal que Jaume Medina era persona respectada, admirada i estimada per un nombre no petit de col·legues. Voldria donar les gràcies als meus companys de la UB (Francesco Ardolino, Noemí Moncunill, Jaume Pórtulas, Mariona Vernet) i de la UAB (Joan Carbonell, María José Pena), a banda de Miquel Desclot, Ana María Moure Casas (*Universidad Complutense de Madrid*), Lluís Moncunill, Antoni Pladevall i Mariàngela Vilallonga (UdG). Faig un agraïment especial a Laura Medina.

¹ Per a una primera aproximació a la trajectòria de Medina, vegeu MANENT (2020) i FERRER I COSTA (2022); per a la producció poètica, vegeu DE PALOL (2020) i CAMPS (2022).

² La seqüència és un vers de la composició *A la ciutat de Vic*. Vegeu MEDINA (2000c: 86).

³ MEDINA (2014b). El primer volum explora la història de la família i de l'esparteria en els llargs anys del franquisme; el segon se centra en les qüestions pròpiament lexicogràfiques. S'hi enumeren tot un seguit de paraules apreses en àmbit familiar: “apiornar”; “cosó”; “enaigar”; “encanstrar”; “enderri”; “enjoncar”; “envitzar”; “fardolaga”; “ganyó”; “veixina”.

Sants a Vic mateix. Hi tingué com a professor de Francès a mossèn Antoni Pladevall i Font; de Llatí, a mossèn Jaume Furnols i Padrós (1927-2013); de Gramàtica, a Josep Miquel i Macaya (1907-1995).⁴ Al mateix col·legi conegué companys que retrobaria més tard, com el ripollenc Eudald Solà (1946-2001).

Fou aleshores que prengué la determinació d'estudiar Clàssiques; però, com que va suspendre la prova d'accés a la Universitat, va repetir PREU, com a oient, a l'Institut Lluís de Peguera de Manresa, on el seu oncle, Jacint Medina Fabregó (1929-2023), exercia de director espiritual. Mossèn *Cinto* que, com sugereix l'homonímia, era un entusiasta del poeta de Folgueroles,⁵ fou una persona molt important en la trajectòria vital del llatí osonenc. A Manresa, segons confessió pròpia, Medina es va dedicar en cos i ànima a les llengües clàssiques, seguint el magisteri de Matilde Boleda Isarre († 1972)⁶ i de Josep Pla Casasayas,⁷ professors de Llatí, i de Vicente Cirac Cirac († 2016), catedràtic de Grec.⁸ També

⁴ Josep Miquel i Macaya (Valls 1907 – Tona 1995) havia estudiat a Tarragona i a Barcelona (sota el mestratge de Manuel de Montoliu i de Lluís Segalà). Posteriorment feu estades a Lovaina i París on rebé la influència de Maritain, Gilson i Garrigou-Lagrange. Amic i corresponsal de Riba, després de la guerra s'instal·là a la capital d'Osona on exercí de professor en centres privats i on va reunir una importantíssima biblioteca –més de 16.000 volums–, ara dipositada a la Universitat de Vic. A *Història d'una biblioteca* (MIQUEL 1988), amb pròleg de Josep Maria Capdevila, s'hi exposaven els seus interessos bibliòfils.

⁵ Jacint Medina Fabregó (1929–2023), quart de cinc germans, va estudiar al Seminari de Vic on fou ordenat sacerdot (1953). Fou rector de Sant Pere de Torelló i de Sant Martí de Torruella i Joncadella (1956-1967), durant onze anys, al mateix temps que exercia de director espiritual de l'Institut Lluís de Peguera de Manresa. Més endavant passà a les parròquies de Sant Vicenç de Castellet (1967-1970), de Navarcles (1974-1985), de Crist Rei de Manresa (1985-1999) i, finalment, de Camprodon (1999-2012). Per a les seves memòries, vegeu MEDINA FABREGÓ (2016). Les circumstàncies del destí han volgut que també morís aquest mateix any de 2023.

⁶ Matilde Boleda Isarre († 1972) s'havia llicenciat en Filologia Clàssica a la Universitat de Barcelona. Fou adjunta (1949-1958) de la Secció de Clàssiques (UB), col·laboradora del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* i revisora de la traducció castellana de *La ciudad de Dios* de Sant Agustí feta per Joan Bastardas (1953). Es va doctorar l'any 1957 amb la tesi titulada *Los ancianos y la vejez en la poesía latina desde los orígenes hasta la época de Trajano*. Després d'obtenir la càtedra de Llatí d'Ensenyament Secundari (15.12.1958), fou destinada a l'Institut de la Seu d'Urgell (1959-1961), al 'Lluís de Peguera' de Manresa (1961-1968) i al nou INEM de l'Hospitalet de Llobregat (1968-1972), dit 'Torràs i Bages'. És recordada a *Els meus instituts* de Josep Maria Jaumà [JAUMÀ (1981: 34-35)] amb qui coincidí en aquesta darrera institució educativa.

⁷ Josep Pla Casasayas (1913-?) fou procurador dels tribunals de Manresa, secretari de l'Escola d'Arts i Oficis i cofundador del *Lingua Club*. Després de la Guerra regentà una acadèmia a Manresa –l'Acadèmia Pla– i arribà a ser professor del 'Lluís de Peguera'.

⁸ Vicente Cirac Cirac († 2016), originari de Casp, era nebot de Sebastián Cirac Estopañán. De primer, fou mestre a Guardiola de Berguedà (1953) i a l'Escola Graduada de nens de la parròquia de Santa Maria de Cornellà de Llobregat (fins al 1960). Es llicencià en Filologia Clàssica, amb premi extraordinari (1957) i fou becari (1958-1959) de la secció de Filologia Grega i Bizantina del CSIC. Fou Catedràtic de Grec d'Ensenyament Secundari –a Badajoz (25.1.1961-1963) i a Manresa (1963-1969)– i director de l'INEM 'Alexandre Satorras' de Mataró (1969-1970). Poc després esdevingué inspector tècnic d'Ensenyament Mitjà i es traslladà a Madrid on arribà a ser cap de la Inspecció d'Ensenyament Mitjà del Districte Universitari (1979-1987).

va refermar-se en la voluntat d'emprendre els estudis universitaris de Clàssiques. A tal efecte, es traslladà a Barcelona per cursar Filologia Clàssica a la Universitat de Barcelona (UB) (1967-1972). Entre els professors recordava Eugenio de Bustos Tovar (Llengua Espanyola), José María Blecua (Literatura Espanyola), Frederic Pau Verrié (Història de l'Art) i, ja a l'especialitat de Clàssiques, Josep Alsina, Joan Bastardas, Virgilio Bejarano, Josep Vergés o Sebastián Cirac,⁹ el qual, en morir el 17 de març de 1970, fou substituït pel pare Josep Vives.¹⁰ Paral·lelament, va superar el *Curs de català per a professors per correspondència* (1968), organitzat pel Centre d'Estudis Francesc Eiximenis, on tingué com a docent l'organista Josep Maria Mas i Bonet.¹¹ Durant el darrer any de Llicenciatura, feia ja de professor de català a l'Ateneu Montserrat de Sants.

La carrera acadèmica de Medina es desenvolupà íntegrament a la UAB i, puntualment (1974/1975), a l'apèndix que llavors representava el Col·legi Universitari de Girona. Hi va arribar de la mà d'Àngel Anglada pel setembre de 1972,¹² quan les classes encara es feien a les sales del claustre del monestir de Sant Cugat. De primer, fou ajudant del Departament de Filologia Clàssica. Successivament, passà a ser professor adjunt i professor titular (1984-2009) de Filologia Llatina. Finalment, poc abans de fer 60 anys, pel març de 2009, Medina esdevingué catedràtic d'aquesta especialitat, condició que li havia estat negada en més d'una ocasió: en concret, segons deia, s'havia presentat a càtedra 15 vegades en l'àrea de coneixement de Filologia Llatina, i 2 en la de Filologia Catalana.

A la UAB, a banda d'impartir classes de Llicenciatura (ara Grau) i de Doctorat (ara Màster), fou testimoni excepcional de la transformació del centre des del seu primer curs com a docent (1972-1973) fins a la seva jubilació (2019), passant pel desballestament que va suposar en el seu moment el dit *Pla Bolonya*, descrit per Medina amb una certa ironia.¹³ Li va atreure particularment la docència de retòrica i d'assignatures afins: per exemple, impartí *Retòrica* (1983-1984 i 1992-2002) i *Mètrica i estilística* (1984-1993). També dirigí la tesi doctoral del poeta sabadellenc Josep Maria Uyà (1960-2019) centrada en la poesia metafísica moderna (amb Riba com a autor privilegiat).¹⁴ Col·laborà en altres institucions educatives, com ara la Universitat Catalana d'Estiu (1984) o l'Institut del Teatre, aleshores al carrer de Sant Pere més baix, impartint cursos de mètrica i de recursos retòrics.¹⁵

⁹ Amb Cirac cursà, a segon, *Comentari filològic de textos grecs* (1969-1970), centrat en Homer. Com a llibre de text es feia servir el comentari italià de Riccardo Rubrichi (RUBRICHI 1965).

¹⁰ Per a una semblança, vegeu MEDINA (2019j) = MEDINA (2020c: 191-192); ESPLUGA (2016).

¹¹ MEDINA (2020d: 345-347).

¹² Per a la carrera d'aquest professor barceloní, vegeu ESPLUGA (2020).

¹³ Vegeu-ne les reflexions sobre el dit pla [MEDINA (2012f) = MEDINA (2021b: I, 813-820)] i el balanç dels seus anys de docència universitària [MEDINA (2020b: 473-488)].

¹⁴ UYÀ (1997).

¹⁵ MEDINA (2020d: 509-510).

2. EL TEMA DE LA TESI: L'ADAPTACIÓ DELS METRES CLÀSSICS

Des de l'acabament de la carrera, Medina es va encaminar cap a l'estudi de la poesia llatina i de la forma peculiar de pervivència que suposa l'adaptació dels metres clàssics. Així, la tesina de llicenciatura (1972), redactada a la UB sota la direcció de Virgilio Bejarano (1922-2007), fou dedicada a les simetries a la *Bucòlica* VII de Virgili,¹⁶ una composició que traduiria en més d'una ocasió.¹⁷

La tesi doctoral, defensada ja a la UAB, abordava una qüestió molt més ambiciosa que continuaria interessant-li més enllà dels anys. Hi abordava sistemàticament un tema –l'adaptació dels metres clàssics al català– que fins aleshores no havia merescut una atenció excessiva i que Medina havia conreat ja en la traducció dels clàssics i en l'obra de creació pròpia.¹⁸ La dissertació doctoral, titulada *Història de les adaptacions de metres clàssics greco-llatins en la poesia catalana (segle XX)*, desenvolupada sota la direcció de Miquel Dolç (1912-1994),¹⁹ aleshores Catedràtic de Llatí a la Universitat Autònoma de Madrid, fou llegida el 6 de març de l'any 1976,²⁰ a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, davant un tribunal presidit per Martí de Riquer i conformat per Joan Bastardas, Joaquim Molas i Francisco Rico.²¹ La tesi –guardonada amb el *IV Premi Josep Carner* de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) al millor treball de recerca sobre poesia catalana o sobre un poeta català (1977)– ja avançava el caràcter híbrid de bona part dels interessos investigadors de Medina, que sempre es va moure amb un peu a Filologia Clàssica i amb l'altre a Filologia Catalana.

L'adaptació dels esquemes mètrics clàssics a la poesia catalana –on Medina hi abocava la sensibilitat i l'orella de poeta– fou el tema d'alguns dels seus primers articles, divulgatius²² o acadèmics, que, en bona mesura, deriven de capítols de la tesi. Així, *L'hexàmetre i el díctic elegíac en la poesia catalana*, aparegut a *Els*

¹⁶ MEDINA (1972). Vegeu també MEDINA (1986c) = MEDINA (2021b: I, 131-144).

¹⁷ Una primera traducció d'aquesta bucòlica es llegeix ja a *Temps de tempesta*, el seu primer poemari [MEDINA (1974: 25-27)]. Noves versions foren incloses a *D'ara i de sempre* (2000) [MEDINA (2000g: 65-68)] i a les *Bucòliques* de RBA (2013) [MEDINA (2013a: 83-88)].

¹⁸ He trobat els primers usos dels metres clàssics en la versió rítmica de la primera *Trista* d'Ovidi (*Ov. trist.* I, 1), inclosa en un article de Desclot de l'agost del 1972 (DESCLOT 1972). Medina mateix [MEDINA (2020d: 355)] recordava d'haver ensenyat la tècnica del díctic elegíac a Xavier Bru de Sala, el qual l'emprà en les seves *Elegies del marrec* (1973).

¹⁹ Medina havia conegut Dolç l'agost de 1974, a Santa Maria del Camí, quan feia el servei militar a Mallorca. Aleshores, li va demanar que li dirigís la tesi doctoral. Vegeu MEDINA (2020d: 418).

²⁰ MEDINA (1976a). El primer volum fou publicat deu anys més tard en format de microfites [MEDINA (1986d)]. Els capítols del segon volum foren publicats de forma independent més endavant: MEDINA (2003e) = MEDINA (2021b: II, 131-148); MEDINA (2004a) = MEDINA (2021b: II, 149-175); MEDINA (2005a) = MEDINA (2021b: II, 251-289). El capítol *La imitació dels ritmes clàssics: uns articles de Joaquim Garcia i Girona, Tomàs Bellpuig i Josep Maria Llovera (1925-1927)*, romàs inèdit, ha estat incorporat finalment a *Litterae humaniores* [MEDINA (2021b: II, 176-250)].

²¹ MEDINA (2020d: 471).

²² MEDINA (1977d) = MEDINA (2003b: 17-22).

Marges (setembre de 1978), és, en realitat, una reelaboració de la part més substancial del primer volum de la dissertació.²³ Sobre aquest tema, Medina hi tornà una i altra vegada, tot sovint per defensar la factibilitat expressiva de l'adaptació de la mètrica clàssica, identificant-hi "la viva música –aquell pessigolleig a la memòria– que l'aigua produeix en brollar de la Font".²⁴ Les seves opinions s'expressaren en un moment en què s'alçaven també veus crítiques, *in primis* la de Salvador Oliva, el qual, si més no en la primera versió de la seva *Mètrica catalana* (1980), havia assenyalat que, en l'adaptació dels metres clàssics, "l'única compensació que té l'orella és una recursivitat monòtona al final de cada vers".²⁵

3. ESTUDIS DE TRADICIÓ CLÀSSICA I DE PERVIVÈNCIA DELS CLÀSSICS

Tres autors –Horaci, Virgili, Ciceró– i una institució –la Fundació Bernat Metge (FBM)– centraren els esforços de Medina en el camp fèrtil de la tradició clàssica. També li va atraure la retòrica clàssica –íntimament connectada a la seva obra de creació poètica–, la llatinitat medieval i les traduccions catalanes dels clàssics.

3.1. Tradició clàssica (I): Horaci

Horaci i Virgili traspuen amb insistència en el cos de la tesi doctoral. Així, la descoberta d'articles de diari, publicats l'any 1935 en ocasió de la commemoració del bimil·lenari del naixement d'Horaci, feu néixer l'article *Horaci en la literatura catalana* que aparegué a *Els Marges* (1976):²⁶ s'hi presentava, amb tall històric, des de l'edat mitjana fins a l'actualitat, la influència del poeta de Venosa en la literatura catalana. Més endavant, en el *Col·loqui Internacional sobre la Renaixença* (1984), la resseguia a la Universitat de Cervera (inclòs Manuel de Cabanyes) i en altres autors vuitcentistes, com ara Costa i Llobera.²⁷

En altres articles Medina feia camí cap al present: així, el gener del 1977, ja havia analitzat la petja del poeta de Venosa en *Les Horacianes* de Vicent Andrés Estellés les quals, segons el llatinista vigatà, presentaven "l'altre Horaci", "el que no coneixíem en la nostra literatura i que, tanmateix, no deixa de ser més autèntic".²⁸ En aquest darrer article, s'hi afegia una traducció catalana de la *Vida d'Horaci* de Suetoni,²⁹ lectura que havia impressionat el fill del forner de Burjassot.

²³ MEDINA (1978b) = MEDINA (2009a: 353-399) = MEDINA (2021b: III, 416-477).

²⁴ MEDINA (1980: 108) = MEDINA (2003b: 36); MEDINA (2003e) = MEDINA (2021b: II, 131-148).

²⁵ OLIVA (1980: 18). Aquest volum fou ressenyat per Medina a "Entorn d'una fal·làcia" aparegut a *Els Marges* (1980) [MEDINA (1980) = MEDINA (2003b: 32-36)]. És veritat també que, en els successius tractats mètrics, les posicions del poeta banyolí s'han formulat en termes més ponderats.

²⁶ MEDINA (1976b) = MEDINA (2009a: 31-146) = MEDINA (2021b: III, 28-169).

²⁷ MEDINA (1992a).

²⁸ MEDINA (1977a: 107).

²⁹ MEDINA (1977a: 112-113).

El viatge horacià es complementà amb una contribució dedicada íntegrament a analitzar la influència d'Horaci en Riba:³⁰ es partia de la conferència impartida pel poeta barceloní l'any 1935 en ocasió del bimil·lenari horacià, però Medina continuava rastrejant la presència de l'autor romà en Riba, tant en els seus manuals de literatura llatina com en els tòpics d'ascendència horaciana (per exemple, el concepte de *summa*) presents a la seva producció literària.

Una visió sintètica de totes aquestes recerques horacianes es llegeix al lema dedicat a Horaci del *Diccionario histórico de la traducción en España* (2009), editat per Paco Lafarga i Luis Pegenaute, que era flanquejat per la veu de Vicente Cristóbal dedicada a la influència del poeta a la literatura en llengua castellana.³¹

És necessari recórrer a Medina per valorar les traduccions al català de l'obra d'Horaci a la FBM:³² amb un article del 1982 celebrava l'aparició de les *Odes*, els *Epodes* i el *Cant Secular* (en dos volums publicats l'any 1978 i l'any 1981), a càrrec de Josep Vergés, com a paradigma d'aquella política de "completar autors" que aleshores s'havia proposat la institució camboniana. En el cas d'Horaci, això suposava complementar el volum (amb *Sàtires*, *Epístoles* i *Art poètica*) que mossèn Riber i Isidor Ribas havien publicat en el llunyà any de 1927.

3.2. Tradició clàssica (II): Virgili

Virgili patí una sort semblant al poeta de Venosa. Així, l'any 1979 un *Virgili en la literatura catalana* obria el primer número de la revista *Faventia*, que s'havia creat a la UAB aquell mateix any.³³ El plantejament era el mateix que havia adoptat amb Horaci: es partia de l'estudi del bimil·lenari virgilià, en aquest cas, celebrat l'any 1930, per abordar successivament la petja del poeta de Màntua en els segles de l'edat mitjana i moderna; hi desfilaven, doncs, manuscrits, impresos, edicions i traduccions fins arribar al *Recomane tenebres* d'Estellés.

Poc després apareixia el repàs de les traduccions horacianes i virgilianes a la FBM que he citat anteriorment.³⁴ En el cas de Virgili, se saludava, com a imminent, la publicació de l'*Apèndix Virgiliana* de Dolç i s'insistia de nou en la importància de fer servir "el model de vers que Carles Riba emprà per traduir l'*Odissea*, model que, si més no, recorda almenys el vers de l'original".³⁵ Precisament, en ocasió de l'homenatge a Dolç, celebrat a Santa Maria del Camí pel febrer de 1996, aparegué *El Virgili de Miquel Dolç*,³⁶ on s'analitzava la versió poètica de l'*Eneida* que el poeta mallorquí havia publicat amb l'Editorial Alpha.

³⁰ MEDINA (1990c) = MEDINA (2000b: 143-147).

³¹ MEDINA, CRISTÓBAL (2009).

³² MEDINA (1982a) = MEDINA (2003b: 37-40).

³³ MEDINA (1979a) = MEDINA (2009a: 147-234) = MEDINA (2021b: III, 170-271).

³⁴ MEDINA (1982a) = MEDINA (2003b: 37-40).

³⁵ MEDINA (1982a: 61) = MEDINA (2003b: 37).

³⁶ MEDINA (1997f).

Naturalment, Medina també va rastrejar la presència del poeta mantuà en el seu autor de referència. L'any 1983, a *Faventia*, apareixia *La Bucòlica IV de Virgili, traduïda per Carles Riba*: era el text de la traducció que el poeta havia pronunciat l'any 1930 en ocasió del bimil·lenari virgilià i que Medina havia trobat entre els papers de l'arxiu Riba.³⁷ Un nou article, del 1987, abordava la influència de Virgili en l'obra primerenca de Riba, en aquest cas, a l'*Ègloga de la primavera* que el poeta havia presentat –i successivament retirat– als Jocs Florals del 1912 i que Medina, gràcies a Manuel Rovira, aleshores arxiver de l'Arxiu històric de la ciutat de Barcelona (AHCB), havia trobat a la carpeta '*Arxiu dels Jocs Florals (1912)*'.³⁸

3.3. Tradició clàssica (III): Ciceró

La pervivència de Ciceró en terres catalanes fou coberta en tres articles. El primer, un encàrrec de *Convenit. Revista Internacional d'Humanitats* –una publicació conjunta i efímera entre la UAB i el *Centro de Estudos Medievais Oriente e Ocidente de la Faculdade de Educação de la Universidade de São Paulo*–, se centrava en la primera edat mitjana. La contribució, titulada *Presència de Ciceró als Països Catalans durant els segles XI-XIV*, fou inclosa en un número monogràfic de la dita revista dedicat íntegrament a *Cicero in the Middle Ages*.³⁹ Els altres dos articles foren publicats a *Faventia*: el primer cobria els segles XIV-XVI;⁴⁰ el segon començava al segle XVII i arribava fins a la vintena centúria.⁴¹

Per últim, arran de la presentació de la traducció del *De re publica* ciceronià que havia fet Pere Villalba,⁴² professor de Clàssiques a la UAB, Medina pronuncia la conferència *El Somni d'Escipió. Una lectura actual* (2006).⁴³

3.4. Retòrica clàssica

La predilecció pels aspectes formals portaren Jaume Medina a preocupar-se per la retòrica. A més d'anostrar alguns tractats clàssics o medievals (l'anònima *Retòrica a Herenni* i la *Retòrica* de Llull), també s'interessà per les adaptacions dels manuals retòrics emprats en les institucions del país. En un article publicat a *Ausa* (1999) donava a conèixer la *Praeceptio oratoria ad usum Tridentini Vicensis Seminarii concinnata* (1761),⁴⁴ la primera retòrica emprada al Seminari tridentí de Vic publicada durant l'episcopat de Bartolomé Sarmiento (1752-1775).

L'any següent (2000) publicava *L'art de la paraula*: aquesta és una obra singular, perquè, fet i fet, és una traducció reelaborada dels *Elementa artis dicendi seu Institutiones Rhetoricae*, un tractat de retòrica i poètica publicat el 1880 i atribuït al

³⁷ MEDINA (1983).

³⁸ MEDINA (1987b).

³⁹ MEDINA (2001d) = MEDINA (2009a: 234-247) = MEDINA (2021b: III, 272-286).

⁴⁰ MEDINA (2002a) = MEDINA (2009a: 249-292) = MEDINA (2021b: III, 287-344).

⁴¹ MEDINA (2003c) = MEDINA (2009a: 293-309) = MEDINA (2021b: III, 345-363).

⁴² CICERÓ (2006).

⁴³ MEDINA (2006c) = MEDINA (2009a: 311-319) = MEDINA (2021b: III, 364-372).

⁴⁴ MEDINA (1999a) = MEDINA (2021b: II, 49-130).

jesuïta Jaume Nonell i Mas. D'aquesta obra, Medina n'eliminava les lliçons llatines substituint-les per exemples d'autors catalans dels segles XIX i XX.⁴⁵

3.5. Llatí medieval, llatí del Renaixement i neollatí

A la segona meitat dels anys 90, Medina va començar a recollir els textos escrits en llatí a les terres de parla catalana. El resultat dels esforços foren dues miscel·lànies: *La poesia llatina dels Països Catalans. Antologia (segles X-XX)*, acollida dins la col·lecció de *Monografies de Faventia* (1996),⁴⁶ i *La poesia llatina de Montserrat en els segles XVI i XVII* (1998), publicada per Curial / Abadia de Montserrat.

La primera antologia (1996) cobria un buit existent al nostre país. Es presentava com un recull de textos poètics llatins que abraçaven des de l'abat Oliba fins a diversos autors del segle XX (gent com ara Pere Fonts i Surinyac, prevere i professor de Retòrica al Seminari de Vic, o l'escolapi mataroní Tomàs Viñas i Sala, responsable de la versió llatina de *L'Atlàntida*) que encara empraven la llengua del Laci. Aquí hi acollia el poema didascàlic *Ignis* (1760), sobre el foc, escrit pel jesuïta Josep Pons i Massana (1730-1816), professor a Cordelles i a Cervera.⁴⁷

La segona antologia (1998) reunia les composicions poètiques, de temàtica montserratina o benedictina, redactades en llatí a Montserrat en els segles XVI i XVII i conservades al *còdex Brenach* de l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic.

En l'endemig (1997) havia rescatat les composicions llatines i gregues de la *Corona poètica* oferta a la Mare de Déu de Ripoll l'any 1895,⁴⁸ complementant d'aquesta manera l'interès per la producció neollatina catalana.

3.6. La trajectòria de la Fundació Bernat Metge

L'evolució de la col·lecció d'*Escriptors grecs i llatins* de la FBM, de la que arribà a ser membre del Consell de Direcció, suscità l'interès de Medina. De primer, com hem vist, foren les versions d'Horaci i Virgili, però, coincidint amb els aniversaris de la institució, feia balanç de les activitats: celebrava el setanta-cinquè (1997) amb un article a *Serra d'Or*; en ocasió del vuitanta-dosè (2005), a la seu de Foment del Treball Nacional, el llatí vigatà dictà la conferència *La Fundació Bernat Metge: vuitanta-dos anys de clàssics*, que, romanesca momentàniament inèdita, fou publicada finalment al volum miscel·lani *De l'edat mitjana al dos mil* (2009).⁴⁹

Bona part de totes aquestes contribucions sobre la tradició clàssica al nostre país foren aplegades i autoeditades pel mateix Medina a la seva editorial Publicacions Internacionals Catalanes. Un primer volum, aparegut l'any 2009 amb el títol *De l'Edat Mitjana al Dos mil. Estudis sobre la tradició clàssica a Catalunya*, recollia deu

⁴⁵ MEDINA (2000a) = MEDINA (2021b: I, 757-792), amb les correccions de MEDINA (2021b: II, 546-551). Per a la gènesi, vegeu MEDINA (2020e: 594-597). S'aportaven exemples de Verdager, però també de Costa i Llobera, Maragall, Carner, Guerau de Liost, Riba, Foix i Espriu.

⁴⁶ MEDINA (1996a) = MEDINA (2021b: I, 725-730).

⁴⁷ MEDINA (1996c) = MEDINA (2021b: II, 7-24).

⁴⁸ MEDINA (1998d) = MEDINA (2021: II, 25-48).

⁴⁹ MEDINA (1997b) = MEDINA (2021b: I, 793-812); MEDINA (2009a: 9-30) = MEDINA (2021b: I, 8-27).

contribucions publicades anteriorment.⁵⁰ Una nova versió –corregida i augmentada–, amb el mateix títol i contingut, constitueix ara el volum III de *Litterae humaniores* (2021).⁵¹ Els altres dos volums de *Litterae humaniores* contenen també estudis filològics (vol. I)⁵² i un recull d'edicions, recensions i traduccions de textos (vol. II), en la seva major part ja publicats, però també amb alguns d'inèdits.⁵³

4. ESTUDIS DE CATALANÍSTICA

L'altra gran passió de Jaume Medina foren les lletres catalanes, que conreà amb intensitat i fidelitat. L'interès inicial i primari fou la figura de Carles Riba, però amb el pas del temps també acabà tractant altres autors.

4.1. Carles Riba

El primer contacte de Medina amb Riba s'havia produït a Vic, al col·legi de Sant Miquel dels Sants, on Miquel i Macaya els havia llegit *Sis Joans* i *Perot Marrasquí*. Retrobà el poeta a l'assignatura de Literatura Espanyola que impartia José Maria Bleca on, com a lectures obligatòries, es proposaven les *Elegies de Bierville* i *Ausiàs March*. Recordava d'haver assistit (28 d'octubre de 1969) a la commemoració del X^e aniversari de la mort del poeta, celebrada a la UB, on hi foren presents, entre altres, la vídua, Clementina Arderiu, el poeta Josep Vicenç Foix i alguns dels deixebles que Riba havia tingut a la UAB republicana (Alsina, Valentí, Rubió i Balaguer o Joan Maluquer de Motes).

4.1.1. Els inicis

La primera aproximació de Medina a Riba deriva de la tesi doctoral. S'hi acostà a partir de les traduccions de clàssics que el poeta barceloní havia fet i en les quals adaptava –pace Maragall– l'hexàmetre dactílic. Un primer article sobre les traduccions ribianes de Sòfocles i d'Eurípides –que l'enyorat Carles Miralles havia publicat a *Curial* l'any 1977– aparegué a *Els Marges* (1978):⁵⁴ a banda d'unes notes sobre l'ús d'aquests “versos mesurats” per part de Riba, Medina hi resumia la història de la hel·lenística catalana i de les versions preribianes dels tràgics grecs.

⁵⁰ MEDINA (2009a). Vegeu-ne les ressenyes de GROS LLADÓ (2010) i de TORNÉ (2015).

⁵¹ MEDINA (2021b: III).

⁵² Entre els inèdits del primer volum destaca “Publi Ovidi Nasó” que correspon a una conferència impartida a Tarragona (2005) [MEDINA (2021b: I, 145-176)], la lliçó “Ficulus Priapus” d'una fallida oposició a càtedra (2002) [MEDINA (2021b: I, 205-246)], un text sobre “Delícies del *De Trinitate* de Sant Agustí” [MEDINA (2021b: I, 285-326)] i unes notes al primer capítol de les *Confessions* del bisbe d'Hipona [MEDINA (2021b: I, 345-360)].

⁵³ Al segon volum hi havia, com a inèdits, un capítol de la tesi, citat anteriorment [MEDINA (2021b: II, 176-250)], una nova traducció dels *Carmina Roviipullensia* [(MEDINA 2021b: II, 341-380)], una ressenya inèdita sobre *L'art oratoire des anciennes* d'Antoine Lauras [MEDINA (2021b: II, 407-428)] i una traducció fins aleshores desconeguda del *Breviari d'història romana* d'Eutropi que havia fet Carles Riba [MEDINA (2021b: II, 429-457)].

⁵⁴ MEDINA (1978a).

Seguiren les diverses contribucions sobre l'activitat primerenca de Riba, tant traduccions com obra de creació pròpia, en les quals, com ja hem vist, es revela la influència dels clàssics. Els trasllats fets entre 1911 i 1917 centraren la comunicació presentada, amb Joaquim Molas, al famós simposi 'Carles Riba' (17-18 d'octubre de 1984)⁵⁵ que volia recordar el vint-i-cinquè aniversari de la mort del poeta.⁵⁶ Un repàs de les traduccions ribianes es feia lloc a l'antologia *Carles Riba en els seus millors escrits*, publicada en aquell mateix *annus felix* de 1984 de la mà d'Albert Manent, un altre nom molt vinculat a la trajectòria de Medina.⁵⁷

4.1.2. Cap a un estudi global de l'obra ribiana

A partir d'un moment determinat, Medina prengué la decisió d'abordar integralment l'estudi de les produccions ribianes, anant més enllà de l'anàlisi de les traduccions i de la influència clàssica. Aquesta resolució implicava ampliar el camp de recerca per incloure-hi tota la producció del poeta (contes, narrativa breu, articles de crítica literària, molts d'ells celats en publicacions de l'època, llavors difícils de consultar); endemés, comportava la consulta de la documentació d'arxiu. Gràcies a la mediació de Carles-Jordi Guardiola, que endegava la preparació de l'epistolari ribià, Medina va poder tenir accés als papers de la família, llavors custodits a casa d'Eulàlia Riba i d'Oriol Casassas.

Inicialment, fou decisiva la col·laboració amb Molas i Enric Sullà,⁵⁸ que aleshores també treballaven al campus de Bellaterra, encara que, amb el pas del temps i com passa sovint, les relacions s'esvaïren.⁵⁹ A banda de l'organització del *Simposi* del 1984 i de la preparació de les actes (1986),⁶⁰ Medina i Sullà s'ocuparen de l'edició dels dos volums (el tercer i el quart) de les obres completes de Riba, que recollien els escrits del poeta sobre crítica literària (1986 i 1988).⁶¹

La formació historicista i formalista de Medina tingué molt de pes en l'aproximació a Riba. Una fixació recurrent fou la definició de la cronologia de la producció (primer, dels dos llibres d'*Estances*;⁶² després, de les traduccions; per últim,

⁵⁵ MEDINA, MOLAS (1986).

⁵⁶ Medina no pogué assistir-hi, perquè fou operat d'una úlcera d'estómac [MEDINA (2020d: 463)].

⁵⁷ MEDINA (1984b) = MEDINA (2000b: 103-108).

⁵⁸ Sullà havia dedicat la tesina de llicenciatura als dos llibres d'*Estances*. La tesi doctoral, dirigida per Molas, examinava les *Elegies de Bierville* i *Del joc i del foc*. Amb el títol de *La poesia de Carles Riba (1935-1946)*, fou defensada a la UAB [SULLÀ (1988)], amb Medina com a vocal del tribunal.

⁵⁹ Al *Dietari*, amb molta aspror, Molas (2021: 514-515) posa Medina (celat rere les sigles "J.M.", tal com suggereix Ignasi Moreta) com exemple de col·lega "que s'especialitzen a fons en un autor" i que "arriben molt sovint a ser vampiritzats per aquest i es converteixen en el seu doble. O en la seva caricatura. No permeten que ningú els toqui. O que discuteixi la versió que donen ... J.M. es creu un Riba napoleònic".

⁶⁰ MEDINA, SULLÀ (1986a).

⁶¹ MEDINA, SULLÀ (1986c); MEDINA, SULLÀ (1988). Sullà tingué cura del volum de *Poesia* (SULLÀ 1984), del primer volum de *Crítica* (SULLÀ 1985) i del volum de *Narrativa* (SULLÀ 1992).

⁶² Per al *Primer llibre d'Estances*: MEDINA (1984c); per al segon: MEDINA (1986b).

de les *Elegies de Bierville*). Aquesta aproximació es complementava amb un enfocament lexicogràfic que preveia un índex de freqüències de mots de la poesia (1986). Fet a partir de fitxes manuals –Medina encara no sabia fer anar un ordinador– era el resultat del buidatge del primer volum de l'obra completa (1966).

Durant els anys 80 va rastrejar la influència de la cultura germànica –acadèmica (Vossler) i literària (Hölderlin, Rilke)– en Riba. Una primera notícia sobre la influència de Hölderlin apareixia en el número 7 de la revista *Clot* (1986) que dirigia el seu amic vigatà Victor Sunyol. L'any següent (1987, però amb pròleg datat a setembre del 1986) veia la llum una monografia específica sobre el tema: *Carles Riba i Friederich Hölderlin*.⁶³ La recerca havia partit de la consulta de les traduccions del poeta alemany que Riba havia publicat a *La Veu de Catalunya* i a *La publicitat* –aplegades en les *Versions de Hölderlin* (1944)– i de la consulta del material manuscrit conservat a l'arxiu Riba. La monografia s'obria amb un llarg capítol inicial (*Hölderlin i Riba*) on es plantejava la qüestió de forma general, s'establia una nova cronologia de les traduccions (corregint les afirmacions que Gabriel Ferrerter havia fet al *Prefaci de Versions de Hölderlin* del 1971),⁶⁴ es rastrejava la influència del poeta alemany en Riba i s'oferia una edició de les traduccions. Un apèndix documental resseguia la petja catalana de Hölderlin.

Tot seguit (1987-1988), Medina tornava a mesurar el pes dels romàntics alemanys en Riba a partir del llibre *Les romantiques allemands* de Ricarda Huch.⁶⁵ Precisament aquest fou el tema de la presentació (“Els poemes alemanys de Carles Riba”) de les *Actes del Simposi Carles Riba* (1987) que acabà inclosa a la monografia *Lectures i interpretacions de Textos literaris catalans* de Narcís Garolera.⁶⁶

L'estudi del període alemany de Riba portà a aprofundir en la figura de Karl Vossler.⁶⁷ Una breu nota apareguda a *Reduccions* (1988)⁶⁸ identificava Manuel de Montoliu com l'autor d'una conferència que Carles Miralles, en el número anterior de la mateixa revista (1984),⁶⁹ havia atribuït a Riba i que, en conseqüència, havia acabat al volum tercer de *Crítica de les Obres Completes*.⁷⁰

⁶³ MEDINA (1985b).

⁶⁴ FERRETER (1971: 6)

⁶⁵ HUCH (1933). Vegeu MEDINA (2020d: 536). Riba havia fet servir la traducció francesa.

⁶⁶ MEDINA (1995e) = MEDINA (2000b: 33-44).

⁶⁷ A l'homenatge a Joan Bastardas s'analitzen les relacions amb Catalunya: MEDINA (1989b).

⁶⁸ MEDINA (1988b).

⁶⁹ MIRALLES (1984).

⁷⁰ Medina es dolgué de no haver pogut eliminar-lo de les *Obres Completes* [MEDINA, SULLÀ (1988: 95-98)]. Vegeu MEDINA (1988b: 95): “El qui signa aquesta nota s'hauria estalviat d'escriure-la si el text en qüestió no hagués passat a figurar com un més dels escrits de Riba a les pp. 95-98 de les seves *Obres Completes* ... d'haver-ne pogut veure proves d'impremta (com més d'una vegada va demanar) no s'hauria consumat un error tan lamentable”.

4.1.3. La biografia de Riba

Al final dels 80, després d'una dècada d'activitat frenètica, Medina donava a conèixer els dos volums de la biografia de Carles Riba.⁷¹ Es volia recuperar el “Riba vivent” (els lectors del poeta sabran la càrrega que hi ha rere aquest adjectiu), presentant-lo com un dels col·laboradors, en tant que creador, en la tasca de creació nacional.⁷² L'obra, que va merèixer dos premis –el *Ferran Soldevila de Biografia, Memòries i Estudis Històrics* (1989) concedit en la seva cinquena edició per la *Fundació Congrés de Cultura Catalana de Biografia i Estudis històrics* (1988)⁷³ i el *Premi Crítica 'Serra d'Or' de Recerca* (1990)–, és farcida de nombrosíssimes indicacions documentals que la fan indispensable per a tothom que vulgui estudiar la figura del Mestre. Superava de molt la biografia que Albert Manent, sota la guia de Clementina Arderiu, havia escrit l'any 1963, només quatre anys després de la mort de Riba.⁷⁴ És veritat que el veritable caràcter del poeta –la part més íntima– podia quedar velada rere la mola ingent de documentació, però tot el material acumulat representa una obra fins ara insuperada.

Un enfocament divulgatiu tingué el llibret *L'obra de Carles Riba*, publicat per Teide (1990). S'hi estudiaven la poesia, la prosa i les traduccions de Riba. Pel seu tall, és un bon indicador dels resultats de la recerca mediniana a finals dels 80.⁷⁵

4.1.4. Les Elegies de Bierville

Hom té la impressió que tota aquesta intensa activitat duta a terme en els anys 80 tenia com a finalitat única la comprensió pregona de les *Elegies de Bierville*. Com hem vist, el primer contacte de Medina amb el poemari de Riba s'havia dut a terme en l'assignatura de Literatura espanyola del primer any de carrera. Ara bé, els resultats –si atenem a les seves confessions– no degueren de ser massa satisfactoris. El punt d'inflexió vingué l'any 1976 arran de la publicació de la transcripció d'una cinta magnetofònica que contenia una lectura de les *Elegies* feta per Riba l'any 1956.⁷⁶ Aquesta transcripció donà nova vida a les interpretacions sobre el gran poemari ribià. Tres anys més tard, Carles Miralles feia conèixer la seva *Lectura de les Elegies de Bierville de Carles Riba* (1979).⁷⁷ Durant els anys 80, les *Elegies* ocuparen la mirada de Sullà que hi dedicava la tesi i que, en enllestir-la, publicà dues monografies: *Lectura de les 'Elegies de Bierville' de Carles Riba* (1990) i *Una interpretació de les 'Elegies de Bierville' de Carles Riba* (1993).

⁷¹ MEDINA (1989a).

⁷² MEDINA (1989a: 7-8).

⁷³ El jurat estava format per Josep Benet, Alfons Cucó, Emili Giralt, Gregori Mir i Josep Termes.

⁷⁴ MANENT (1963). Aquesta biografia es va tornar a editar, amb pròleg i epíleg a càrrec de Medina, que hi va incorporar el comentari de diversos poemes: MEDINA, MANENT (2017).

⁷⁵ MEDINA (1990a).

⁷⁶ CASASSAS (1976).

⁷⁷ MIRALLES (1979).

És en aquest context que s'insereixen els esforços de Medina per copsar el sentit autèntic d'aquestes composicions elegíiques. Tot plegat s'abocà a la monografia *La plenitud poètica de Carles Riba. El període de les 'Elegies de Bierville'* (1990). L'obra consta de nou seccions que aborden els condicionants històrics previs i l'evolució del pensament ribià durant la Guerra Civil. S'hi rastreja el procés de creació de les *Elegies*, se'n descriuen les diverses edicions publicades i es reprodueixen els comentaris del propi autor sobre aquest recull poètic. Segueix l'edició crítica amb un comentari profús. La part final contenia la cronologia de l'exili de la família Riba-Arderiu i una sèrie de consideracions sobre Riba com a *poeta nacional*. Sorprenentment, no hi ha índexs ni llistats bibliogràfics i les referències a altres contribucions són molt escadusseres, el que condiona el seu ús com a text de referència per a la lectura d'un dels millors poemaris catalans del segle XX.

4.1.5. Altres estudis ribians

L'any 2000 (amb pròleg de "febrer de 1999") Medina va aplegar bona part dels estudis sobre el poeta escrits fins aleshores a la monografia *Estudis sobre Carles Riba*, que va merèixer el *Premi de Crítica Literària Jaume Bofill i Ferro* concedit per l'IEC (1999), *ex aequo* amb *Textos crítics* de Ramon Pla i Arxé.

Tot i que altres qüestions prengueren més preponderància, les aportacions de Medina sobre Riba continuaren més enllà d'aquestes dates. A banda de participar en esdeveniments oficials –és seva la nota biogràfica de la celebració del centenari de Riba⁷⁸– i de prologar obres que tenien relació amb el poeta, destacaria l'estudi de la biblioteca del matrimoni Riba-Arderiu (2006), fet en col·laboració amb la Biblioteca de Catalunya,⁷⁹ l'anàlisi de les relacions entre Riba i Maragall (2011),⁸⁰ la reedició de la biografia que Manent havia publicat l'any 1963, revisada i acompanyada d'una antologia de poemes comentats (2018), els estudis ribians de Manent (2015)⁸¹ o, encara en temps més recents, el volum *Una casa a Cadaqués. Els homenatges a Carles Riba* (2020), que se centrava en aquest peculiar episodi de la biografia del poeta barceloní.⁸² Darrerament havia començat a preparar l'edició de les cartes del poeta als familiars que havia de complementar els quatre volums de l'epistolari ribià ja publicats per Guardiola.

4.2. Josep Carner

L'acostament a Josep Carner vingué de la descoberta –i posterior edició– d'unes cartes que el *príncep dels poetes* havia enviat al folklorista barceloní Rossend Serra

⁷⁸ MEDINA (1993d) = MEDINA (2000b: 7-11).

⁷⁹ MEDINA (2006a) = MEDINA (2013f: 285-288); MEDINA (2006b).

⁸⁰ MEDINA (2011f).

⁸¹ MEDINA (2015a) = MEDINA (2020b: 269-261); MEDINA (2015d).

⁸² MEDINA (2020e).

i Pagès (1863-1929), publicades juntament amb Manel Rovira, en un número doble de *Reduccions* dedicat al poeta noucentista (1986).⁸³

La mà d'Albert Manent, que ja l'any 1969 havia dedicat a Carner una primera biografia i havia ofert una primera "visió sintètica del moviment noucentista" (són paraules de Medina), fou decisiva en l'aventura carneriana.⁸⁴ Participaren en la creació (desembre 1994) dels *Amics de Josep Carner* –amb Joan de Déu Domènech, Jaume Subirana, Marcel Ortín i Miquel Batalla– que es reunia molt de tant en tant a casa de Manent per impulsar l'estudi del poeta. Els crèdits atribueixen a Medina el "Resum biogràfic" de la remodelació de la biografia carneriana de Manent, que va aparèixer dins la col·lecció *Gent nostra* de l'editorial Columna (1995);⁸⁵ el llibre, tanmateix, s'ofereix com una obra conjunta entre l'un i de l'altre, sense solució de continuïtat. Amb tot, el resultat més visible de la col·laboració entre Manent i Medina en els estudis carnerians foren els sis volums de l'epistolari del poeta (1994-2009).⁸⁶

Ja en solitari el llatí de Vic fou l'autor de l'estudi sobre la presència femenina en l'obra de Carner i sobre els seus "enamoraments".⁸⁷ El llibre, titulat *Les dames de Josep Carner* (1998), havia nascut perquè Medina havia conegut, fortuïtament, Teresa Carreras Bartomeu, filla de "l'amiga blanca" del poeta.⁸⁸ Hi desfila la presència femenina de la poesia carneriana: Maria Antònia Salvà, l'enigmàtica Glòria, *Caligeneia*, Magdalena Hospital i Rodés i, naturalment, les seves dues esposes, la xilena Carmen de Ossa y Vicuña i la belga Émilie Noulet.

4.3. L'epistolari del beat Josep Torras i Bages

Pot arribar a sorprendre que Medina decidís d'emprendre l'àrdua tasca d'editar l'epistolari del penedesenc Josep Torras i Bages (1846-1916), bisbe de Vic (1899-1916) en els anys crucials de la formació del catalanisme polític. En gran mesura, aquest *Epistolari*, publicat en cinc toms apareguts entre 1994 –data del primer– i 1998 –data del darrer–, a la col·lecció *Abat Oliba* de Publicacions de l'Abadia de Montserrat,⁸⁹ es beneficiava d'esforços anteriors, en particular, de tot el material aplegat pel torellonenc Fortià Solà (1876-1948) per sustentar la causa de beatificació del bisbe de Vic.⁹⁰ Gràcies als oficis de Josep Rafael Carreras de Nadal, de Miquel Batllori i de Joan Baltà es pogué localitzar a la Balmesiana la documentació de Solà que, en l'endemig, havia estat ordenada per Antoni Móra i Lladó. De

⁸³ MEDINA, ROVIRA (1986).

⁸⁴ MANENT (1969).

⁸⁵ MEDINA, MANENT (1995).

⁸⁶ MEDINA, MANENT (1994a); MEDINA, MANENT (1994b); MEDINA, MANENT (1994c); MEDINA, MANENT (1998); MEDINA, MANENT (2002); MEDINA, MANENT (2009)

⁸⁷ MEDINA (1998b)

⁸⁸ MEDINA (2020d: 572-579).

⁸⁹ MEDINA (1994f); MEDINA (1995d); MEDINA (1996b); MEDINA (1997a); MEDINA (1998c).

⁹⁰ La *Biografia* del prelat vigatà feta per Solà fou publicada pòstumament l'any 1993 (SOLÀ 1993).

nou, fou gràcies a la intermediació d'Albert Manent que Medina pogué accedir a les cartes del prelat vigatà per tenir-ne cura de l'edició.

4.4. Altres autors

El llatinista vigatà s'ocupa d'altres autors: Balmes,⁹¹ Guimerà,⁹² Costa i Llobera,⁹³ d'altres corrents literaris –com el Noucentisme⁹⁴– i d'altres qüestions, a cavall entre la política i la història cultural, com és ara l'anticatalanisme del diari madrileny *ABC*, en el període comprès entre 1916 i l'esclat de la Guerra Civil. Precisament, el llibre que se'n derivà –*L'anticatalanisme del diari ABC (1916-1936)*– que, des del meu humil punt de vista, és un dels productes medinians menys reeixits, nasqué d'una proposta que també li havia fet Manent.⁹⁵

Naturalment, no podia deixar de banda un poeta com Jacint Verdaguer. En el congrés sobre la Renaixença anteriorment citat (1984), Medina i Manuel Rovira havien presentat el *Sermó de l'infern*, escrit pel jove Verdaguer. El text no s'arribà a publicar en el tercer volum previst de les actes i va caldre esperar fins al 2002, quan aparegué a *Ausa*.⁹⁶

Les contribucions de Medina sobre Verdaguer, que tendeixen a concentrar-se cap al 2002, coincidint amb el centenari de la mort, aparegueren en revistes acadèmiques⁹⁷ o de divulgació,⁹⁸ en miscel·lànies d'homenatge⁹⁹ o en llibres de caràcter local.¹⁰⁰ També prologà l'antologia de Maria Mercè Miró, *Jacint Verdaguer i la Plana de Vic* (2002), que aplega els textos del poeta relatius a la comarca.¹⁰¹

Medina col·laborà en obres de caràcter general, com ara al volum X^e de la *Història de la literatura catalana* de Riquer, Comas i Molas amb el capítol dedicat a la crítica literària i a la història de la literatura (1987),¹⁰² al *Diccionari de la literatura*

⁹¹ MEDINA (2001e) = MEDINA (2013f: 8-43). És el text de la conferència balmesiana (2001), que es té a Vic per commemorar l'aniversari de la mort del filòsof.

⁹² MEDINA (1986f).

⁹³ MEDINA (2001f) = MEDINA (2013f: 197-210); MEDINA (2006f) = MEDINA (2020c: 30-35).

⁹⁴ MEDINA (1987a) = MEDINA (2013f: 152-186). És el text de la conferència "Noucentisme i humanisme", pronunciada a la *Institució Cultural del CIC* de Terra-ssa (curs 1984-1985).

⁹⁵ MEDINA (1995a).

⁹⁶ MEDINA, ROVIRA (2002).

⁹⁷ MEDINA (2007a) = MEDINA (2013f: 44-55); MEDINA (2008a) = MEDINA (2013f: 108-115); MEDINA (2008e) = MEDINA (2013f: 104-107); MEDINA (2013b) = MEDINA (2013f: 116-130); MEDINA (2017a) = MEDINA (2020b: 11-22).

⁹⁸ A *Serra d'Or*: MEDINA (1994i) = MEDINA (2003b: 78-80); MEDINA (2002e); a *Ausa*: MEDINA (1996l) = MEDINA (2003b: 130-131); MEDINA (2002g) = MEDINA (2013f: 56-64); MEDINA (2006d) = MEDINA (2013f: 91-103); MEDINA (2017a) = MEDINA (2020b: 11-22); a *Catalunya Cristiana*: MEDINA (1995g) = MEDINA (2000b: 149-151).

⁹⁹ MEDINA (2000e) = MEDINA (2003b: 170-175); MEDINA (2002h) = MEDINA (2003b: 187-190).

¹⁰⁰ MEDINA (2003g) = MEDINA (2013f: 65-90).

¹⁰¹ MEDINA (2002i) = MEDINA (2003b: 186-179); MEDINA (2008c).

¹⁰² MEDINA (1986g).

catalana d'Enciclopèdia Catalana (2008) amb diverses veus,¹⁰³ al *Diccionari de la traducció catalana* de Montserrat Bacardí i Pilar Gudayol (2011)¹⁰⁴ o al *Diccionario Biográfico Español de la Real Academia de la Historia de Madrid* (2013),¹⁰⁵ amb els lemes dedicats a Carles Riba.

Les seves principals contribucions sobre catalanística foren aplegades en dos volums miscel·lanis. El primer *–Lletres d'enguany i d'antany* (2003)– recollia estudis sobre Balmes, Torras i Bages, Verdaguer, Guimerà, Costa i Llobera, Riba, i Carner.¹⁰⁶ Seguiren els *Estudis de literatura catalana moderna i altres assaigs* (2013) que aplegava les contribucions escrites entre 1986 i 2012,¹⁰⁷ més dues aportacions inèdites.¹⁰⁸

Arran de la jubilació, Medina publicà dos volums antològics suplementaris. El primer *–Lletra menuda. L'eco de les paraules* (2020)– compila, majoritàriament, escrits breus, articles periodístics o presentacions de llibres, epílegs i pròlegs, a banda d'entrevistes realitzades en els darrers anys.¹⁰⁹ Al segon dels volums *–El prat de la memòria* (2020)–, s'hi inclouen els articles publicats des de 2013 (i altres que havien romàs inèdits). Consta de cinc seccions: la primera, titulada *De Jacint Verdaguer a Joan Coromines*, aplega 25 peces, totes elles aparegudes amb anterioritat, excepte algunes contribucions puntuals, com ara un text sobre Riba i Barcelona,¹¹⁰ un escrit de temàtica lexicogràfica (*Allò que no diuen els llibres d'Albert Marent sobre els noms populars dels vents, núvols i boires*),¹¹¹ semblances sobre personalitats diverses (Rafael M. Bofill i Fransí, professor d'Història de l'Art a la UAB,¹¹²

¹⁰³ MEDINA (2008f); MEDINA (2008g); MEDINA (2008h); MEDINA (2008i); MEDINA (2008j); MEDINA (2008k); MEDINA (2008l). Es tracta de les veus de Josep Alsina, Manuel Balasch, Jaume Berenguer Amenós, *Elegies de Bierville*, Narcís Garolera, Jaume Medina i *Salvatge Cor*.

¹⁰⁴ MEDINA (2011h) = MEDINA (2020b: 491-497).

¹⁰⁵ MEDINA (2013e) = MEDINA (2020b: 498-503).

¹⁰⁶ MEDINA (2003b). Aquest volum també incorporava alguns escrits inèdits, com la presentació del pintor Albert Estrada Vilarrasa i la seva Editorial AUSA (1996) [MEDINA (2003b: 102-104)], la presentació de l'edició de *L'ingenu amor* (1996), publicada per l'Associació de Bibliòfils de Barcelona [MEDINA (2003b: 119-120)], la presentació del *Sobre Verdaguer* de Garolera (2002) [MEDINA (2003b: 180-186)], l'estudi de la pervivència del motiu *latet anguis in herba de buc*. V, 93 que constitueix "La serp amagada" (MEDINA 2003b: 168-169), la presentació de l'antologia poètica d'Eduard Junyent feta per Maria Mercè Miró [MEDINA (2003b: 161-164)] i el text "Una tempesta estiuenca" sobre dues comparacions verdaguerianes [MEDINA (2003b: 165-167)].

¹⁰⁷ MEDINA (2013f).

¹⁰⁸ Es tractava del text ("Per què va ser important Carles Riba") pronunciat en l'homenatge a Carles Riba i a Clementina Arderiu, en ocasió del 50è aniversari de l'ofrena de la casa de Cadaqués (2003) [MEDINA (2013f: 269-273)] i del "Pregó de Nadal" pronunciat a la Sala de la Columna de l'Ajuntament de Vic el 20 de desembre de 2002 [MEDINA (2013f: 358-365)].

¹⁰⁹ MEDINA (2020c).

¹¹⁰ MEDINA (2020b: 204-227).

¹¹¹ MEDINA (2020b: 267-274).

¹¹² MEDINA (2020b: 275-279: "El meu Rafael M. Bofill i Fransí").

Frederic Pau Verrié;¹¹³ Josep Palau i Fabre)¹¹⁴ i notícies sobre la influència de Rilke¹¹⁵ i d'Ernst Robert Curtius sobre Riba.¹¹⁶ S'hi recollen també els estudis sobre Ramon Llull, les intervencions en taules rodones, la seva última lliçó a la UAB¹¹⁷ i les diverses veus que havia escrit per a diccionaris i enciclopèdies.

5. LA FIGURA DE RAMON LLULL

A partir d'un determinat moment que cal situar cap a les darreries de l'anterior mil·lenni Medina va començar a interessar-se per Ramon Llull, a remolc de la tasca que feien altres companys de la secció de Filologia Llatina de la UAB, com Óscar de la Cruz i, sobretot, Pere Villalba. En un inici publicà només ressenyes, dictà conferències o feu presentacions d'obres dels col·legues departamentals.¹¹⁸ Aviat, emperò, arran de les estades de recerca a Friburg de Brisgòvia, passà a col·laborar directament amb el *Raimundus-Lullus-Institut* d'aquesta ciutat que té l'encàrrec d'editar l'obra llatina del mallorquí universal (*RLOL* = *Raimundi Lulli opera Latina*) dins la *Continuatio Mediaevalis* del *Corpus Christianorum*.

El primer volum de les *RLOL* encarregat a Medina fou el tom XXX que contenia la *Rhetorica noua*, el *Liber de natura*, el *Liber quid debet homo credere de Deo* i el *Liber de mille prouerbiis* (2005).¹¹⁹ El següé el tom XXXIII amb el *Liber de militia saeculari*, el *Liber de doctrina puerili* i les *Orationes et contemplationes intellectus* (2009).¹²⁰

¹¹³ MEDINA (2017c) = MEDINA (2020b: 280-293).

¹¹⁴ MEDINA (2020b: 340-354).

¹¹⁵ MEDINA (2007c) = MEDINA (2020b: 329-339). Vegeu també més avall.

¹¹⁶ MEDINA (2020b: 318-328).

¹¹⁷ MEDINA (2020b: 473-488).

¹¹⁸ Vegeu, per exemple, MEDINA (1999c) = MEDINA (2013d: 269-270) [sobre el volum de Villalba que celebrava el 7e centenari de *l'Arbor Scientiae*]; MEDINA (2004d) = MEDINA (2013d: 271-273) [per l'aparició dels volums 46-48 de les *RLOL*]; MEDINA (2007d) = MEDINA (2013d: 274-275) [per a la publicació dels volums 12-13 de les *RLOL*]. A la UAB (2004), arran de la presentació del volum XXX de les *RLOL* impartí una conferència ("Sobre l'edició del volum XXX de les Obres Llatines de Ramon Llull") [MEDINA (2013d: 276-278)]. Per a la SCEC (2005) dictà la conferència "Ramon Llull a Orient (1301-1302): un viatge, quatre llibres" [MEDINA (2013d: 43-60)].

¹¹⁹ MEDINA (2005b) = MEDINA (2021b: I, 361-448).

¹²⁰ MEDINA (2009h) = MEDINA (2021b: I, 449-524).

En paral·lel escrivia articles en revistes acadèmiques o monografies específiques¹²¹ i presentava comunicacions en reunions científiques internacionals dedicades al Doctor Il·luminat.¹²² Bona part de tota aquesta producció lul·lística acabà aplegada en el volum *Sobre Ramon Llull* (2013).¹²³

6. TRADUCCIONS

La traducció de textos llatins al català és un dels camps on Medina excel·lí, fent seva una de les tasques que tot bon filòleg clàssic ha d'assumir.¹²⁴ A més a més, s'atreví amb autors i textos de cronologia àmplia i variada: des de l'antiguitat clàssica (l'anònima *Retòrica a Herenni*, Catul, Virgili, Horaci, l'emperador August, Ovidi, Suetoni, Agustí), a l'humanisme i el Renaixement llatí (Erasme,¹²⁵ Roberto Bellarmino, Locke, Spinoza), passant per l'edat del mig (Anselm de Canterbury), privilegiant tant figures de renom universal com també autors i textos de casa nostra (l'abat Oliba, els poemes anònims de Ripoll, Francesc Calça). Ho feu en col·leccions de molta solera, com ara *Escriptors grecs i llatins* de la FBM, *Textos filosòfics (TF)* de l'Editorial Laia, *Clàssics del Cristianisme (CC)* publicada per l'Editorial Proa i per la Gran Enciclopèdia Catalana, o *Les millors obres de la literatura universal (MOLU)* d'Edicions 62.

Aquestes iniciatives revelen les preferències traductives de Medina. Així, en els anostraments poètics, emprà sovint l'adaptació del díptic elegíac o de l'hexàmetre llatí. Com ja he dit, la primera mostra que n'he sabut trobar és una traducció d'una elegia ovidiana (*OV. tris. I, 1*), publicada l'agost del 1972 a la *Revista del Centro de Lectura* de Reus en un article de Desclot.¹²⁶ A finals dels 70, n'apareixia una nova versió amb una selecció de poemes catulians,¹²⁷ als quals seguiria un anostrament d'un passatge dels *Fastos* d'Ovidi (*OVID., fast. I, 89-114*).¹²⁸ Aquesta darrera contribució contenia una nota explicativa del mètode traductiu ja que amb el precedent ribià s'argüia la correcció de la solució escollida: "Després de

¹²¹ MEDINA (2008-2009) = MEDINA (2013d: 136-145); MEDINA (2009i) = MEDINA (2013d: 9-27); MEDINA (2011g) = MEDINA (2013d: 82-105); MEDINA (2012a) = MEDINA (2013d: 261-268).

¹²² Participà en el *Seminario Internazionale 'Il Mediterraneo del '300* (Sicília, novembre 2005) [MEDINA (2008b) = MEDINA (2013d: 28-42) (versió en català) = MEDINA (2021: I, 525-542)], en el *II Congresso Internazionale di Filosofia Medievale* de la *Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale* i de l'*Officina di Studi Medievali* (Palerm, setembre 2007) [MEDINA (2013d: 61-81)] i en el *VII Incontro del Centro Italiano di Lullismo* (Roma, 2008) [MEDINA (2013d: 279-285)].

¹²³ El volum incorpora textos inèdits, com ara les traduccions catalanes d'alguns dels escrits de Llull que Medina havia editat. També hi havia la presentació del volum XXX de les *RLOL* (2004) [MEDINA (2013d: 276-278)]. Sis d'aquestes contribucions lul·lianes foren recollides de nou a la secció II, titulada *De Ramon Llull*, del volum miscel·lani *El prat de la memòria* (MEDINA 2020b).

¹²⁴ Per a un estudi de les seves versions i traduccions, vegeu MEDINA (2020d: 663-672) i (2021b: II, 458-468). Un llistat cronològic es pot llegir a MEDINA (2021b: II, 469-525).

¹²⁵ Per a les seves traduccions de l'humanista de Rotterdam, vegeu MEDINA (2021b: II, 534-545).

¹²⁶ DESCLOT (1972: 1247-1248).

¹²⁷ MEDINA (1977b); MEDINA (1979b).

¹²⁸ MEDINA (1979b).

l'Odissea i de les *Elegies de Bierville* no hi ha cap raó que justifiqui l'ús d'altres formes rítmiques per a la traducció d'aquests versos (sc. els dístics elegíacs)".¹²⁹

A banda dels nombrosos trasllats puntuals recollits a l'*Obra poètica completa* i al volum segon de *Litterae humaniores*, destaquen les edicions de l'anònima *Rètorica a Herenni*, que va oferir al públic en tres ocasions: per a la FBM (2000); per a la benemèrita col·lecció de *L'esparver clàssic* d'Edicions de La Magrana (2003); i, de nou, per a la col·lecció *Bernat Metge Essencial* de la FBM, enriquida amb un nou pròleg (2020).¹³⁰ Intervingué també en la traducció dels *Fastos* d'Ovidi de la FBM en dos volums (1991): mentre que en el primer es limitava a fer la traducció (amb Dolç que s'encarregava de la introducció, la revisió del text i les notes), el segon, amb els llibres IV-VI, és tot de Medina.¹³¹ Traduí les *Bucòliques* virgilianes (2013), un dels seus amors de joventut, per a la col·lecció *Clàssics de Grècia i Roma* de RBA, que pretenia continuar, sense gaire empenta, *L'esparver clàssic* de La Magrana.¹³²

Per a l'enyorada col·lecció de *Textos filosòfics* de la desapareguda Editorial Laia, Medina assumí quatre traduccions: en un volum dedicat a Locke, en col·laboració amb Joan Sallent, es giraren dos textos fonamentals del liberalisme clàssic anglès: l'*Assaig sobre el govern civil* (*The Second Treatise of Govern*) i la *Carta sobre la tolerància* (*Letter Concerning Toleration*) (TF 20 = 1983);¹³³ també a TF aparegué el *Tractatus de intellectus emendatione* de Spinoza, on es recollen també cinc de les cartes que el filòsof holandès havia enviat a Willem van Blijenbergh (reunides sota el títol de *Cartes sobre el mal*) (TF 60 = 1991);¹³⁴ el tractat *Del lliure albir* d'Erasme veia la llum en un volum complementat pel trasllat de *Del serf albir* de Luter, a càrrec de Joan Carbonell (TF 73 = 1996).¹³⁵ Per a aquesta col·lecció de Laia, Medina va traduir també el tractat sobre la Trinitat de Sant Agustí (TF 62 = 2001),¹³⁶ un autor –molt apreciat– que va treballar fins al final dels seus dies. La introducció era un primer esbós de la presència del bisbe d'Hipona al nostre país que va aparèixer –modificat i molt enriquit– al volum d'homenatge a Modest Prats publicat per la Universitat de Girona en aquell mateix any de 2001.¹³⁷

Medina també va participar en la sèrie dedicada als textos de *Clàssics del Cristianisme* (CC) amb dues versions: un dels tractats teològics d'Anselm de Canterbury, precisament el *Cur Deus Homo* (*Per què Déu es va fer home*) (CC 34 = 1992),¹³⁸ i un nou text d'Erasme, en aquest cas, l'*Enchiridion* (*Manual del cavaller*

¹²⁹ MEDINA (1979c: 84).

¹³⁰ MEDINA (2000d); MEDINA (2003a); MEDINA (2020a).

¹³¹ MEDINA, DOLÇ (1991); MEDINA (1991e).

¹³² MEDINA (2013a). L'estudi introductorï fou reproduït a MEDINA (2021b: I, 99-130).

¹³³ MEDINA, SALLENT (1983).

¹³⁴ MEDINA (1991c).

¹³⁵ MEDINA, CARBONELL (1996).

¹³⁶ MEDINA (2001a) [la introducció fou publicada a MEDINA (2021b: I, 247-284)]. Vegeu-ne també les esmenes proposades a MEDINA (2021b: II, 552).

¹³⁷ MEDINA (2001b) = MEDINA (2009a: 311-319) = MEDINA (2021b: III, 373-415).

¹³⁸ MEDINA (1992b).

cristià) (CC 24 = 1991).¹³⁹ Em consta també que hauria volgut fornir tota una versió sencera dels *Adagis* d'Erasmus, un autor que considerava molt proper:¹⁴⁰ en va escollir una selecció per a un volum amb il·lustracions de Manuel Clavero publicat per *Llibres de l'Índex* (2014).¹⁴¹ Precisament, en el camp de la traducció, l'èxit major de Medina fou un trasllat erasmí: *l'Elogi de la follia* per a la col·lecció *Les millors obres de la literatura universal* que dirigia Joaquim Molas (*MOLU* 10 = 1982).¹⁴² L'edició fou un autèntic èxit de crítica i públic: fou condecorada amb el premi a la millor traducció catalana de l'any per part de la Generalitat de Catalunya; a una primera impressió de 15.000 exemplars, se'n sumà una segona de 5.000. Sens dubte, ha estat el llibre més llegit del llatinista vigatà.

També es va llançar a la traducció d'obres escrites en altres llengües que no fossin el llatí. Els estudis sobre Riba l'havien dut, ben d'hora, a Hölderlin i del poeta romàntic alemany feu el salt a Rainer Maria Rilke i a la seva recepció a Catalunya. Entre 1982 i 1985 es va atrevir amb les *Elegies de Duino*. Ara bé, la versió definitiva aparegué l'any 2009 en una edició publicada per Lleonard Muntaner amb el títol de *El crepuscle de la poesia. Rainier Maria Rilke: un capítol de la història literària catalana* (2009).¹⁴³ Aquest llibre –que guanyà el premi *Ciutat de Palma Camilo José Cela de crítica literària* (2010)– incloïa una història de les relacions entre el poeta austríac i la literatura catalana, refosa d'una publicació anterior ja citada,¹⁴⁴ una descripció de les traduccions castellanques i catalanes (amb especial atenció als trasllats de Riba, Joan Vinyoli, Pere Quart, Manuel Balasch i Feliu Formosa), acompanyades de les *Elegies de Duino*, en versió de Medina, i dels *Sonets a Orfeu*, en versió d'Isidor Marí.

L'atzar ha volgut que l'última traducció de Medina no fos ni un autor clàssic ni una obra europea. Fa dos anys (2021), va sortir a càrrec de Lleonard Muntaner el *Llibre de les cent tankes* o *Hyakunin Isshu* (literalment, “de cent homes, un poema de cadascun” en japonès) un florilegi d'època medieval que el llatinista de Vic havia anostrat, amb l'ajuda de Kozue Kobayashi, als inicis de la seva carrera i que ara –quaranta anys més tard– prenia forma definitiva.¹⁴⁵

No volia acabar aquesta secció dedicada a les traduccions sense deixar de banda una encàrrec especial. Es tracta de la versió catalana (*Sintaxi llatina*) de la

¹³⁹ MEDINA (1991b).

¹⁴⁰ És seu l'apartat dedicat a aquest autor holandès a l'obra *Lecciones de Literatura Universal*, amb pròleg de Martí de Riquer i epíleg de José María Valverde, que curà Jordi Llovet l'any 1995 [MEDINA (1995c)] i també la secció dedicada al humanista de Rotterdam a *Història del pensament cristià. Quaranta figures*, a cura de Pere Lluís Font [MEDINA (2002b)].

¹⁴¹ MEDINA (2014a) = MEDINA (2021: I, 607-632) (estudi introductori).

¹⁴² MEDINA (1982b). La traducció de Medina superava la versió que havia fet Josep Pin i Soler (1910). Medina va aprofundir en la figura d'Erasmus i proposà, infructuosament, a Molas de traduir-ne els *Adagis*: MEDINA (2020d: 497, nota 76); MEDINA (2021b: II, 534-535).

¹⁴³ MEDINA (2009e).

¹⁴⁴ MEDINA (2007c) = MEDINA (2020b: 329-339).

¹⁴⁵ MEDINA (2021a).

reelaboració particular de la *Sintaxis llatina* d'Eduard Valentí Fiol (1910-1971), el primer professor de Llatí de la nova UAB, feta per Pere-Lluís Cano (1946-2018), deixeble de Valentí i col·lega de Medina al campus de Bellaterra.¹⁴⁶

7. OBRA DE CREACIÓ LITERÀRIA PRÒPIA

Amb només catorze anys la Musa es mostrà a Medina i el seguí acompanyant durant els estudis universitaris.¹⁴⁷ El llatinista vigatà freqüentà vetllades literàries, com ara el XXVè Concurs Parroquial de Poesia de Cantonigròs, de l'any 1968, al qual assistí en companyia de Garolera.¹⁴⁸ Mentre estudiava Clàssiques, s'anà fent amb gent d'altres especialitats amb qui compartia aspiracions literàries. D'aleshores els contactes amb companys com ara Ramon Solsona,¹⁴⁹ Santiago Pau Bertran o Antoni Cabayol Mestre; més endavant, Garolera li va presentar Miquel Desclot, que acabava de guanyar el premi *Amadeu Oller* amb *Ira és trista passió* (1971). A través de Desclot, Medina entrà en contacte amb altres estudiants –el germen del que s'ha anomenat “la generació dels 70” o “el grup del Mall”– que es trobaven al pati de Lletres. Hi havia alumnes de Clàssiques, com ara Ramon (Pinyol) Balasch –nebot de mossèn Balasch– o Maria Mercè Marçal, amb els quals va coincidir en l'assignatura de Literatura Grega (1971-1972), impartida pel doctor Alsina. També hi conegué estudiants d'altres especialitats: Xavier Bru de Sala; Anton Carrera, també vigatà; Valerià Pujol (1952-1992); Isidor Marí.¹⁵⁰

Amb gent d'aquest grup –Bru de Sala, Desclot, Marçal, Pinyol– participà (abril-maig del 1973) en la ideació d'una nova col·lecció de poesia –*Llibres del Mall*– que havia de publicar Curial.¹⁵¹ Aviat, emperò, sorgiren discrepàncies –editorials i personals– entre aquesta colla. Tal com ens ha explicat Desclot i també, amb més detall, Medina mateix, la separació –produïda a darreries de juliol de 1973– obeí a la voluntat de poder donar sortida a obres de poetes consagrats (Martí i Pol, Bartra) ja emparaulades, que no podien trobar cabuda a *Llibres del*

¹⁴⁶ MEDINA (1979d). Max Cahner, a través de Curial, havia encarregat a Medina una sintaxi llatina en català. Finalment s'optà per traduir la reelaboració de la *Sintaxis llatina* de Valentí que havia fet Cano amb alguns seus deixebles [MEDINA (2020c: 192)]. Pel que fa a la trajectòria de Cano i a les característiques d'aquesta *Sintaxi llatina*, molt diferent respecte dels plantejaments de Valentí, vegeu ESPLUGA (2019).

¹⁴⁷ Reproduïda a MEDINA (2020d: 343-344).

¹⁴⁸ MEDINA (2020d: 344-345).

¹⁴⁹ Medina ha estat lligat a Solsona amb una amistat ininterrompuda. Sota els heterònims de *Doctor Llémema* i de *El Cornamusaire de Calldetenes* va redactar el pròleg i una salutació al divertit *Sach de gemechs* que Solsona havia escrit sota el pseudònim de *Lo Gaiter del Besòs*. Vegeu MEDINA (1989d) = MEDINA (2003b: 70-71). Medina també es va fer ressò de la publicació de *Figures de calidoscopi* (1989) de l'escriptor barceloní [MEDINA (1989f) = MEDINA (2003b: 59-61)].

¹⁵⁰ Marí li cedí la casa de Palma quan Medina hi feia la mili [MEDINA (2020d: 365)].

¹⁵¹ Medina recorda que la primera reunió es feu al domicili de Pinyol (abril-maig 1973) i que el nom de la col·lecció s'havia inspirat en els mots “bec de magall” d'un vers de Gimferrer.

Mall, per tal com el ‘mecenes’ d’aquesta darrera iniciativa, el pintor Antoni Tàpies, havia “suggerit” de publicar-hi només poetes joves.¹⁵²

La ruptura donaria lloc a dues aventures diferents. Medina, que, tanmateix, intentava mitjançar entre uns i altres,¹⁵³ quedà adscrit al grup de Desclot i Sam Abrams, els quals impulsaren una col·lecció alternativa, dita *Ausiàs March* (= *AM*). Aquesta iniciativa (1974-1980) –que arribà als quinze números– fou acollida al si de l’Editorial Vosgos, propietat de Francesc Gordo-Guarinos, nebot d’Agustí Bartra;¹⁵⁴ ara bé, *AM* trigava a sortir, amb gran neguit de Martí i Pol que estava entre dos focs, entre *Llibres del Mall* de Bru de Sala, Pinyol i Marçal, i l’*AM* de Desclot, Abrams i Medina; aquest darrer també tenia emparaulat el primer poemari (*Temps de tempesta*), amb *Llibres del Mall* que prenia major celeritat, ja que el desembre de 1973 presentava els primers volums.¹⁵⁵ En canvi, el recull de Medina, acabat en aquest mateix any, estigué en proves durant tot l’any 1974; encara era a la impremta, quan se’n donà una primera notícia en ocasió de la presentació de l’antologia *Poesia de la Plana de Vic* de Francesc Vallverdú.¹⁵⁶ Per fi, el 21 de desembre de 1974, després d’una perllongada espera, sortiren els quatre primers números d’*AM*, entre ells, *La pell de violí* de Martí i Pol i *Temps de tempesta* de Medina.

En paral·lel a aquestes aventures editorials i per iniciativa de Ramon Pinyol, va tirar endavant la publicació de la poesia completa de Martí i Pol, projecte que

¹⁵² DESCLOT (2015); MEDINA (2020d: 363-370; 404-416; 424-425). Per al desenvolupament inicial de la col·lecció, vegeu també l’entrevista d’Eusebi Coromina a Desclot i a Medina que va aparèixer a *Serra d’Or* (maig de 1975): COROMINA (1975: 23-25, part. 24).

¹⁵³ Vegeu les cartes que Pinyol i Desclot enviaren a Medina donant-li, cada un d’ells, el propi punt de vista [MEDINA (2020d: 367-368, nota 24; 368-369, nota 25, respectivament)]. Medina mantenia també el contacte amb Pinyol. Per exemple, fou el corrector dels *Himnes homèrics* de mossèn Balasch apareguts a *Llibres del Mall* (1974).

¹⁵⁴ Els quinze volums de la col·lecció foren: (1) Miquel Martí i Pol, *La pell del violí* (1974); (2) Miquel Desclot, *Viatge perillós i al·lucinant a través de mil tres-cents vint-i-set versos infestats de pirates i de lladres de camí ral* (1974); (3) Agustí Bartra, *Rapsòdia d’Arnau* (1974); (4) Jaume Medina, *Temps de tempesta* (1974); (5) Anton Carrera, *Volum inevitable* (1975); (6) Pere Ribot, *Llevat d’amor* (1975); (7) Feliu Formosa, *Cançoner* (1976); (8) Agustí Bartra, *Rapsòdia d’Ahab* (1976); (9) Narcís Comadira, *Les ciutats* (1976); (10) T.S. Eliot, *La terra eixorca* (trad. de Bartra) (1977); (11) François Villon, *Balades* (trad. de Feliu Formosa) (1977); (12) Agustí Bartra, *L’home auroral* (1977); (13) Anna Murià, *El país de les fonts* (1978); (14) Francesc Gordo Guarinos, *A l’horitzó blaves paraules* (1979); (15) Núria Albó, *L’encenedor verd* (1980). Si bé Medina col·labora i corregí els primers números, progressivament, a partir de 1976, se n’anà distanciant.

¹⁵⁵ Els primers números de la nova col·lecció presentats conjuntament foren: (1) Ramon Pinyol, *Rovell de mala plata*; (2) Xavier Bru de Sala, *Les elegies del marrec*; (3) Miquel de Palol, *Delta*; (4) Antoni Tàpies-Barba, *Siboc*. Abans del maig 1974 sortiren els números 5 i 6: el preuat *Cants de nocces dels jueus catalans* de Jaume Riera i *Aliorna* del poeta de Capdepera, Josep Albertí.

¹⁵⁶ A l’acte es presentaren també *Piràmide* de Carrera, *Laberint* de Roser Iborra, *l’Antologia 1966-1973* de Martí i Pol i *El nou bon sempre, seguit del Desconhort de Jaume d’Urgell*, d’Antoni Pous.

començà a caminar cap al desembre de 1974,¹⁵⁷ després que *Llibres del Mall* n'assumís el compromís.¹⁵⁸ El segon volum de l'obra completa –*El llarg viatge*– anà a cura de Desclot i Medina.¹⁵⁹ Aparegut el febrer de 1976, s'obre amb un pròleg a quatre mans, redactat en el mes de gener d'aquell mateix any. Tot i que consta com a obra conjunta dels dos curadors, l'aportació de Desclot fou decisiva, com reconeixia Medina mateix, encara que s'hi aprofitava un dels seus primers articles, aparegut a *Presència*,¹⁶⁰ per tal com constituïa un primer "assaig de crítica" sobre el poemari *Cinc esgrafiats a la mateixa paret* de Martí i Pol, que havia editat Sarrate a la col·lecció *Tarot* un any abans (gener de 1975).¹⁶¹

8.1. Temps de tempesta (1974)

El primer poemari de Medina –*Temps de tempesta*– recollia peces escrites a cavall entre Barcelona i Palma, entre l'acabament dels estudis universitaris a Barcelona (1972) i la realització de la *mili* a la capital balear (1973).¹⁶² A inicis del 1974 començà a treballar amb el material acumulat per donar-li forma de llibre, a instàncies de Desclot i acollint els consells de Martí i Pol.¹⁶³ Com hem vist, *Temps de tempesta* apareixia com a número 4 a *AM* a les darreries d'aquest mateix any.¹⁶⁴

Aquest primer poemari, que reflecteix una certa densitat temàtica amb una preocupació extrema per l'elaboració de la llengua literària i per la represa de la mètrica clàssica,¹⁶⁵ consta de tres seccions: la primera, *Les fletxes d'or* (el títol és pres del cant LXXIX d'Ausiàs March), conté nou composicions en díctics elegíacs; a la segona secció, *El ric balaix* (un dels *senhals* de Jordi de Sant Jordi), una sola *Ègloga* reprèn la setena de les *Bucòliques* de Virgili, a la qual havia dedicat la tesina de llicenciatura, amb el diàleg entre Tirsis i Coridó. *Temps de tempesta* obria la

¹⁵⁷ MEDINA (2020d: 425-432; 436-460).

¹⁵⁸ A *Llibres del Mall* sortiren cinc volums de l'obra poètica de Martí i Pol: *L'arrel i l'escorça* (*Obra poètica I*) amb pròleg de Lluís Solà i Sala (1975); *El llarg viatge* (*Obra poètica II*) amb pròleg de Desclot i Medina (1976); *Amb vidres a la sang* (*Obra poètica III*) amb pròleg de Johannes Hösle (1977); *Les clares paraules* (*Obra poètica IV*) amb pròleg de Joan Triadú (1980); *Per preservar la veu* (*Obra poètica V*) amb pròleg de Francesc Parcerisas (1985).

¹⁵⁹ MEDINA, DESCLOT (1976). A l'*Obra poètica completa* (MEDINA 2020d: 359-362, 425-432, 436-460) es reproduïen nombroses cartes que n'expliquen el procés d'edició. Són de consulta indispensables pels incondicionals de la poesia martipoliana.

¹⁶⁰ MEDINA (1975a) = MEDINA (2003b: 7-9). En aquesta revista, on Medina accedí a través de Modest Prats, publicà tres articles més (1975): *Kavafis, novament en català* [MEDINA (1975b) = MEDINA (2003b: 10-12)]; *Uc, un disc de cançons populars catalanes* [MEDINA (1975c) = MEDINA (2003b: 13-14)]; *Albert Rossich, premi Amadeu Oller* [MEDINA (1975d: 22-23) = MEDINA (2003b: 15-16)].

¹⁶¹ MARTÍ I POL (1975). El volum, dedicat a Medina, era il·lustrat per membres del Grup *Tarot*.

¹⁶² Per a la gènesi d'aquest primer poemari, vegeu MEDINA (2020d: 382-395).

¹⁶³ A *Obra poètica completa*, Medina reproduïx el text d'algunes cartes de Desclot i de Martí i Pol que ajuden a entendre la gestació del volum. Vegeu MEDINA (2020d: 382-395).

¹⁶⁴ L'editorial tenia la seu operativa al número 8 de l'Avinguda de la Mare de Déu de Montserrat. Medina es feu càrrec de la correcció de proves d'impremta dels primers números.

¹⁶⁵ Vegeu les declaracions de Medina a COROMINA (1975: 23-25, part. 24).

tercera secció del llibre homònim. Constava d'una selecció de tankes (*Alba I; Alba II*) –el model de les quals són les composicions ribianes de *Del joc i del foc* (1946). Les peces delaten la proclama de llibertat, exhibeixen l'ansia d'experimentació formal¹⁶⁶ i vehiculen molt voluntarisme vital que ha fet que, passats els anys, Medina decidís d'expurgar-ne bona part del contingut per tal com no acabava d'estar satisfet d'aquell ardor juvenil.¹⁶⁷

8.2. Encalçar el vent (1976)

Després d'haver enllestit *Temps de tempesta*, durant els mesos centrals de 1974, Medina va començar a treballar en un nou recull que al final va aplegar peces escrites entre 1973 (quan encara era a Mallorca) i la primavera del 1976. Inicialment, li havia donat el títol de *L'iris i l'herba*,¹⁶⁸ però, finalment, fou batejat amb el títol actual, pres de *l'Eclesiastès* (I, 13-14). En coneixem la gènesi gràcies a la correspondència creuada amb Desclot i amb Martí i Pol, els seus dos confessors poètics del moment.¹⁶⁹

Encalçar el vent, fou inclòs a la col·lecció *Llibres del Mall*.¹⁷⁰ Se centrava a exposar els fonaments de la creació poètica i a explicitar els models estilístics. Constava de sis parts: s'obria amb una tanka (*Obro les portes*) a mode de preàmbul, a la qual seguien cinc seccions de gran variació temàtica i formal, com si fos un "llibre-ventall".¹⁷¹ S'hi feia menys visible la influència dels models antics i medievals i s'acostava més a les produccions poètiques contemporànies, en particular, a Martí i Pol, Riba i Foix. Al mateix temps reflectia les preocupacions històriques del moment lligades al canvi de règim polític

8.3. Dura llavor secreta (1990)

El tercer poemari de Medina –potser el més reeixit¹⁷²– es feu esperar. Fou el resultat d'un dur procés creatiu, perllongat en el temps i intens en l'execució. Les notes que ofereix *l'Obra poètica completa* permeten de resseguir-ne la construcció, iniciada l'abril de 1978.¹⁷³ El títol, que designa la llengua catalana, és l'últim vers de la darrera tanca i ja fou pensat *ex initio* per batejar tot el poemari. La redacció es

¹⁶⁶ Per a la rebuda del llibre, vegeu VENTALLÓ (1975) i SOLÀ (1975).

¹⁶⁷ Joaquim Ventalló –a la secció *Libro catalán*– en feu una ressenya que sortí a *La Vanguardia* (27 febrer 1975). Ara bé, el contingut copiava el text de la contraportada que havia escrit Sam Abrams. De fet, havia estat Garolera, company de Ventalló a *Omniium Cultural*, qui li havia demanat que sortís la notícia.

¹⁶⁸ Amb aquest títol fou presentat al *Premi Carles Riba* de 1974, que guanyà Pinyol per *Occit enyor*.

¹⁶⁹ Per a la gènesi d'aquest segon poemari, vegeu MEDINA (2020d: 395-400; 477-496).

¹⁷⁰ MEDINA (1976c). Vegeu-ne la ressenya de FARRÉS (1977) i les notes de BROCH (2007: 113-116).

¹⁷¹ L'expressió figura a la ressenya de FARRÉS (1977).

¹⁷² Algunes de les composicions d'aquest poemari foren acollides en antologies contemporànies. Així, a *Poesia catalana contemporània* (1983), hi sortien *Dura llavor secreta*, *Porta* i *Amants*; *La poesia a l'escola* que havia impulsat Celdoni Fonoll (FONOLL 1983) contenia *Instant* i *Tanka*.

¹⁷³ MEDINA (2020d: 482-564).

dugué a terme en uns temps intensos i convulsos, farcits de moltes lectures simbòliques, evangèliques i místiques, d'investigacions en el món del símbol i del mite, amb recurs a obres com ara el *Dictionnaires des symboles* de Jean Chevalier i Alain Gheerbrant o l'*Encyclopédie des mystiques* de Marie-Madeleine Davy.¹⁷⁴ Són també els anys del seu matrimoni amb la mare dels seus fills. Diverses composicions –tantes i sonets– foren publicats prèviament a *Reduccions*.¹⁷⁵ Altres foren infructuosament presentades a premis literaris. Tanca el poemari el cicle de deu tanques que conformaven la *Balada d'Eros i Psique*, on campegen motius clàssics com és *Petja d'Ulisses*, prèviament publicat a la revista *Ausa*.¹⁷⁶ L'original fou lliurat a l'editorial Proa pel maig de 1989; tanmateix, no aparegué fins al febrer de 1990 a la prestigiosa col·lecció de *Els llibres de l'Óssa Menor*.

8.4. D'ara i de sempre (2000)

D'ara i de sempre (2000) –aparegut l'any 2000 (amb pròleg de 21 de març de 1998)– és un exemple de virtuosisme tècnic, on es demostra el mestratge de Medina en tots els registres de la llengua i en totes les diverses formes poètiques.¹⁷⁷

El volum, amb un sonet dedicatori a la filla Laura, aplega composicions dels anys formatius reelaborades per a l'ocasió, com ara *En la mort d'un poeta* que commemora el traspàs de Gabriel Ferrater (1972) o la *Dedicatòria d'un llibre*, per a Martí i Pol, que obria *Temps de tempesta* (1974). La *Charta* que Jacme de la Plana, de Vich, és a dir, Medina, envià al poeta laureat en Michel d'es Clot, és a dir, Desclot, acompanyada d'una endreça, en decasíl·labs medievalitzants, imita les cobles (*Plant d'en Joseph-Vicenç, de Barcelona, en lo qual respòs a en Joan Ferrater*) que Foix va adreçar a Joan Ferraté per respondre a les *Cobles en honor de J.V. Foix* que el classicista de Reus li havia fet arribar des de Santiago de Cuba (1957).¹⁷⁸ El recull contenia versions de peces llatines que Medina havia publicat en seus disperses. També inclou un dels molts encàrrec que assumí després de *Dura llavor secreta*: la *Crida de les festes de la ciutat de Vic*, en teoria anònima, que dona el tret de sortida a les celebracions i que constitueix tota una lloança de la capital d'Osona.¹⁷⁹

8.5. Cobles devotes (2010)

L'experiència de publicar *Dura llavor secreta* va deixar Medina tan exhaust que va haver de deixar de conrear el tipus de poesia que havia fet fins aleshores. El poema "Cec emmirallant-se" d'aquest recull il·lustra aquesta sequedat interior. Per

¹⁷⁴ Per a aquestes lectures, vegeu MEDINA (2020d: 485-486).

¹⁷⁵ En el número 21 (març de 1984) donà a conèixer les quatre primeres sèries de tanques que servirien per obrir *Dura llavor secreta* [MEDINA (1984a)]; l'any següent (1985), publicà cinc sonets (*Porta; Rosa; Amants; Rellotge; Mirall*) de la secció central [MEDINA (1985d)]; en el número 40 (desembre de 1988), tres peces (*Infant; Dona gràvida; Peix*) de la penúltima part [MEDINA (1988c)].

¹⁷⁶ MEDINA (1989c).

¹⁷⁷ Per a la gènesi, vegeu MEDINA (2020d: 584-594).

¹⁷⁸ Les dues obres es publicaren en el número 8 de la revista *Inquietud* de Vic (gener 1957).

¹⁷⁹ Per al context de l'encàrrec, vegeu MEDINA (2020d: 581-586)

això, i per la fama que havia adquirit, Medina va passar a satisfer encàrrecs de naturalesa diversa amb una atenció major a les formes de la poesia popular.¹⁸⁰

Així, *Cobles devotes* (2010) recull textos de temàtica religiosa –el misteri de les benaurances, dedicat a l'església de Crist Rei de Manresa, la processó dels Sants Misteris de Camprodon, els Goigs de la Mare de Déu del Roure– on traspua l'ombra de l'oncle mossèn que havia estat rector de totes aquestes parròquies i promotor d'aquestes iniciatives. Una de les peces del recull, el sonet *Font del faig*, ha acabat immortalitzat en una placa de bronze en aquest racó de la mateixa localitat ripollenca.

8.6. Obra poètica completa (2020)

Després de jubilar-se, Medina va començar a posar ordre a la seva producció literària amb la publicació de la seva *Obra poètica completa*. Ultra les composicions poètiques, convenientment expurgades perquè no li agradaven i no s'hi reconeixia, conté moltes de les seves traduccions, un poema inèdit (*El mirall i la imatge*) i un extens aparat documental majoritàriament de natura epistolar.¹⁸¹

8.7. El perdut i el seu mirall (2016)

L'any 2016 veia la llum l'única 'novel·la' de Medina,¹⁸² tot i que aquest *status* li fou discutit, entre altres, per l'amic Verrié. Per defensar-se'n, el llatísta de Vic sostenia que *El Perdut i el seu mirall* sí que era una novel·la, perquè hi havia *narració* i *acció*. La trama és llunyanament depenent d'alguns relats, com *L'home que es va perdre* (1929) de Francesc Trabal, en què un personatge s'extravia. Sobre un canemàs odopòric, Medina projecta la pròpia trajectòria vital, defensa els seus interessos culturals i exposa les preocupacions més íntimes, que van des dels fonaments humanistes de la vida a les qüestions nacionals, passant per l'amor a la llengua, com a vehicle d'expressió i signe d'identitat personal i col·lectiva. Hi desfilen les imatges i símbols (el mirall, el mite d'Eros i Psique, Ramon Llull que és el personatge que dona conversa al perdut) que l'havien atret des de sempre. És molt probable que sigui l'obra que reveli millor el caràcter del nostre llatísta i que millor serveixi per conèixer el seu ric món interior.

9. CONTRIBUCIONS A LA PREMSA ESCRITA I ARTICLES DE DIVULGACIÓ

Medina fou un escriptor prolífic que va emprar variades tribunes públiques per vehicular les seves preferències de lectura, els resultats de les seves investigacions, els seus punts de vista sobre llengua i política o mostres de la seva creació

¹⁸⁰ MEDINA (2010d). Vegeu les observacions de Medina (2020d: 586-588; 617).

¹⁸¹ MEDINA (2020d). En concret, s'hi inclouen les versions de Catul, d'Horaci, de Virgili, d'Ovidi, de l'anomenat 'Anònim Enamorat' de Ripoll, del palermità Giovanne Vitale (*Janus Vitalis*), del Dant, i també les *Elegies de Duino* de Rilke. Entre el material auxiliar que Medina hi ha afegit figura un apartat de "Datacions" que n'explicita l'any i la seu de publicació.

¹⁸² MEDINA (2016f).

poètica. Ho feu a través de col·laboracions en revistes literàries, com ara *Reduccions*¹⁸³ o la gironina *Presència*;¹⁸⁴ altres notícies es llegeixen en seus més accessibles al públic general: *Serra d'Or*,¹⁸⁵ *Revista de Catalunya*,¹⁸⁶ la vigatana *Ausa*,¹⁸⁷ però tampoc no cal oblidar el *Butlletí del Col·legi de Llicenciats i Doctors en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya*,¹⁸⁸ o el *Butlletí dels mestres* (en la seva nova etapa –la tercera– aleshores adscrita al Departament d'Ensenyament);¹⁸⁹ la seva veu es feu sentir en altres tribunes de la societat civil, com *Acta Quaderns* –vehicle d'expressió de la Fundació Acta per a les idees i les arts–,¹⁹⁰ el *Butlletí* de la Fundació Congrés de Cultura Catalana,¹⁹¹ i també plataformes eclesiàstiques, com ara *Catalunya Cristiana*,¹⁹² *Quaderns de pastoral* (la *Revista del Centre d'Estudis Pastoral*),¹⁹³ o *Qüestions de vida cristiana* de la Fundació Joan Maragall.¹⁹⁴ Per últim, el seu nom ha firmat també columnes d'alguns diaris: l'edició catalana de *El País*,¹⁹⁵ *Avui / El Punt Avui*,¹⁹⁶ *El 9 nou*,¹⁹⁷ o, fins i tot, el digital *Núvol*.

¹⁸³ MEDINA (1977c); MEDINA (1978c); MEDINA (1979b); MEDINA (1979c); MEDINA (1984a); MEDINA (1984d); MEDINA (1985d); MEDINA, ROVIRA (1986); MEDINA (1988b); MEDINA (1988c).

¹⁸⁴ MEDINA (1975a) = MEDINA (2003b: 7-9); MEDINA (1975b) = MEDINA (2003b: 10-12); MEDINA (1975c) = MEDINA (2003b: 13-14); MEDINA (1975d) = MEDINA (2003b: 15-16).

¹⁸⁵ La col·laboració amb *Serra d'Or*, la més fidel en el temps, abraça des de 1977 fins a 2022: MEDINA (1977d); MEDINA (1979e); MEDINA (1982a); MEDINA (1982c); MEDINA (1984e); MEDINA (1986f); MEDINA (1989i); MEDINA (1990d); MEDINA (1993a); MEDINA (1993k); MEDINA (1994i); MEDINA (1994j); MEDINA (1995f); MEDINA (1996f); MEDINA (1996g); MEDINA (1996m); MEDINA (1997b); MEDINA (1997d); MEDINA (1998e); MEDINA (1998f); MEDINA (1999b); MEDINA (2002e); MEDINA (2002f); MEDINA (2004b); MEDINA (2006e); MEDINA (2009f); MEDINA (2009g); MEDINA (2010b); MEDINA (2011a); MEDINA (2014c); MEDINA (2016a); MEDINA (2016c); MEDINA (2022).

¹⁸⁶ MEDINA (1988d); MEDINA (1989e); MEDINA (1989g); MEDINA (1991a); MEDINA (1994b); MEDINA (1996h); MEDINA (2009b); MEDINA (2009c); MEDINA (2010a); MEDINA (2015a); MEDINA (2017c); MEDINA (2020f).

¹⁸⁷ MEDINA (1989c); MEDINA (1994c); MEDINA (1995b); MEDINA (1996l); MEDINA (1999a); MEDINA (2002g); MEDINA, ROVIRA (2002); MEDINA (2003e); MEDINA (2006d); MEDINA (2007e); MEDINA (2017d).

¹⁸⁸ MEDINA (1991d); MEDINA (1994h); MEDINA (1995i).

¹⁸⁹ MEDINA (1993c).

¹⁹⁰ MEDINA (1993h).

¹⁹¹ MEDINA (1989h) = MEDINA (2003b: 67-69).

¹⁹² MEDINA (1993g) = MEDINA (2000b: 65-68).

¹⁹³ MEDINA (1994g); MEDINA (1996k).

¹⁹⁴ MEDINA (1997c); MEDINA (2004c).

¹⁹⁵ MEDINA (1993f); MEDINA (1993i).

¹⁹⁶ MEDINA (1984f); MEDINA (1986e); MEDINA (1989f); MEDINA (1996i); MEDINA (2019c); MEDINA (2019f); MEDINA (2020g); MEDINA (2020h).

¹⁹⁷ MEDINA (1996j); MEDINA (2015e); MEDINA (2015f); MEDINA (2015g); MEDINA (2015h); MEDINA (2015i).

És veritat que Jaume Medina veia amb una certa dosi d'escepticisme tant la pròpia trajectòria acadèmica i creativa personal com la situació del context polític i lingüístic de la Catalunya neoautonòmica. En aquest darrer aspecte, manifestava una preocupació intensa per la salut i la higiene del català. La seva tesi d'un català moribund traspua en el llibre sobre el parlar de la família (2014) i també en *La lenta agonia del català* (2013),¹⁹⁸ a banda de fer-se present en les nombroses contribucions que, amb la seva signatura, han aparegut a *Llengua Nacional*.¹⁹⁹

El llatinista de Vic se sentí proper a la generació que va veure truncades les seves esperances amb la Guerra i hagué de començar de nou en un món de grisor generalitzada, gent com ara Joan Triadú (1921-2010),²⁰⁰ el monjo de Montserrat Jordi Pinell (1921-1997),²⁰¹ poeta i director de *Serra d'Or* en la nova etapa iniciada l'any 1959 (1959-1962), Albert Manent (1930-2014),²⁰² Frederic-Pau Verrié (1920-2017), o els fills de Riba, a qui va tractar sovint amb motiu de les seves recerques sobre el poeta. També conegué personalment i tingué tractes amb els poetes de la generació anterior que li saberen transmetre aquells alts ideals de compromís cívic i lingüístic, en particular, Miquel Martí i Pol,²⁰³ però també Vicent Andrés Estellés,²⁰⁴ Agustí Bartra i Anna Murià, Miquel Bauçà, Joan Brossa, Salvador Espriu, Josep Vicenç Foix, Josep Palau i Fabre o Pere Quart. El pare Josep Massot (1941-2022) fou persona molt rellevant i important a la seva vida i, en conseqüència, *Serra d'Or* i Publicacions de l'Abadia de Montserrat li foren com una segona casa. Fidel als orígens, comptà amb una bona xarxa d'amistats osonenques: als ja

¹⁹⁸ MEDINA (2013g).

¹⁹⁹ MEDINA (2011b); MEDINA (2012c); MEDINA (2012d); MEDINA (2017d); MEDINA (2018a).

²⁰⁰ Medina escriví el pròleg al recull (*Per comprendre Carles Riba*) que aplegava els articles que Joan Triadú havia dedicat a la figura de Riba. Vegeu MEDINA (1993b) = MEDINA (2000b: 127-129). Així mateix va analitzar les relacions entre un i altre en un congrés celebrat a la UB l'any 1991, organitzat per Enric Bou i Ramon Pla. Vegeu MEDINA (1993e) = MEDINA (2000b: 131-136).

²⁰¹ Vegeu-ne la semblança [MEDINA (1997c) = MEDINA (2003b: 135-137) = MEDINA (2020d: 505-507) i la ressenya del *Lapis niger* (1988) de Pinell [MEDINA (1989e) = MEDINA (2003b: 55-58)]. Vegeu també la carta que li adreça: MEDINA (2020d: 510-511).

²⁰² Són moltes les referències a Albert Manent –i també al seu fill Jordi– en totes aquestes contribucions medinianes. Vegeu MEDINA (2001c) = MEDINA (2013f: 332-340). De Manent pare, també en curà la semblança (*Albert Manent i Carles Riba, dues personalitats del Nou-cents*) [MEDINA (2015a) = MEDINA (2020b: 269-261)], que posava de manifest la seva connexió amb Riba, l'obituari per a *Estudis Romànics* [MEDINA (2015b) = MEDINA (2020b: 236-245)] i el llistat de bibliografia pòstuma [MEDINA (2016a) = MEDINA (2020b: 262-266)].

²⁰³ A MEDINA (2020d: *passim*) s'il·lustren molts d'aquestes primers contactes, iniciats amb una carta del poeta de Roda de Ter, datada a l'11 de maig de 1973, amb inclusió de la correspondència creuada. Medina visità Martí i Pol per primera vegada a darreries de maig del 1973; seguidament, hi tornà, en companyia d'Abrams i Desclot, i, uns dies més tard, amb Bru de Sala, Pinyol i Marçal. Tots ells havien quedat colpit per la lectura de *Vint-i-set poemes en tres temps*, que el poeta de Rodà havia acabat de publicar l'any 1972 a la col·lecció *Els llibres de l'Escorpí*, on es descriuen les primeres fases de la malaltia que l'havia colpit.

²⁰⁴ A banda de les *Horacianes*, Medina ressenyà el *Manual de conformitats* (1977) del poeta de Burjassot: MEDINA (1977c) = MEDINA (2003b: 23-24).

mencionats, s'hi poden afegir, entre altres, Isidre Illa (gramàtic de Manlleu, col·laborador de Josep Ruai, que li regalà la traducció de les *Bucòliques* de Dolç),²⁰⁵ el vigatà Lluís Solà i Sala, el bibliòfil Enric Mañosas,²⁰⁶ que havia promogut l'edició en facsímil de *L'ingenu amor* (1996),²⁰⁷ o alguns dels poetes del *Grup de Vic*.²⁰⁸

La producció acadèmica de Medina abraça més de 40 anys de contribucions en els camps de la Filologia Clàssica i de la Filologia Catalana, tot i que ell mateix afirmava que no era “acceptat ni com a classicista ni com a catalanista”.²⁰⁹ Es configura com una obra multicairada, que comprèn edicions crítiques, traduccions, monografies específiques, articles i ressenyes en revistes científiques, intervencions en reunions acadèmiques i tota una pluralitat de participacions en publicacions de divulgació general i en diaris generalistes –escrits i digitals– que certifiquen, en el seu conjunt, la curiositat d'una persona inquieta i incisiva. Algunes d'aquestes obres –com ara la biografia de Riba, els volums de l'obra crítica del poeta, els epistolaris de Carner i de Torras i Bages– són ja a hores d'ara peces de consulta indispensable, especialment per als col·legues de *Catalanística*; a *Clàssiques*, farem nostre el llegat que representen les aportacions sobre l'adaptació dels metres clàssics, els estudis de tradició clàssica, les edicions lul·lianes i les nombroses traduccions. Com pocs dels nostres classicistes, Medina ha representat l'apertura de la nostra disciplina cap a les lletres del país i cap al seu context cultural, cosa que no sempre ha estat valorada com hauria calgut. Ara bé, també és veritat que, fruit probablement d'una certa predisposició caracterial, alguns dels treballs de Medina –en la seva *splendid isolation*– semblen doidre's d'una certa reiterativitat i autoreferencialitat: mentre exhibia una devoció fidel envers les fonts primàries, com ara els epistolaris, despullats amb minuciositat anatòmica, els quals, tot amb tot, no deixen de ser una *màscara* més que adopta la pròpia *persona*, el llatí osonenc semblava al mateix temps menys animat a unir-se a noves tendències metodològiques o a assumir els resultats de la recerca de col·legues que treballaven en els mateixos camps.

Ens quedarà també el record d'algú lleialment compromès amb el català, que pràcticament va ser la seva única llengua de producció acadèmica. Ocasionalment, aquesta actitud li va causar problemes, com la censura de la part final de la seva contribució –“Riflessioni finali”– al *XXII Congresso Internazionale di Filosofia Medievale* organitzat per la *Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie*

²⁰⁵ Isidre Illa i Bonet († 1982) treballava com a corrector de català al Departament de Geografia i Història dels Països Catalans d'Enciclopèdia Catalana, aleshores dirigit per Max Cahner.

²⁰⁶ MEDINA (1996m) = MEDINA (2003b: 117-118).

²⁰⁷ MEDINA (1996d) = MEDINA (2000b: 109-122).

²⁰⁸ MEDINA (2020d: 462-464).

²⁰⁹ MEDINA (2020d: 545).

Médiévale (SIEMP), on es queixava de no haver pogut adreçar-se en català.²¹⁰ No deixa de ser aquest un dels problemes que ens trobem molts parlants de llengües petites –i el cas del català no és únic– a l’hora de divulgar els resultats de les nostres recerques en reunions foranes; darrerament, fins i tot determinades llengües nacionals malden per suportar la pressió de l’anglès, hegemònic en la majoria de disciplines i en la majoria de fòrums internacionals.²¹¹

En els últims anys, i de forma creixent, Medina –treballador infatigable que s’havia passat tota la vida, fins al final dels seus dies, picant pedra– es dolia de la manca de reconeixement, públic i del públic, de la seva trajectòria i de la seva obra poètica, com si això, aquí i a fora, depengués només dels mèrits individuals o de la qualitat de la pròpia obra, i no pas de la capacitat de poder entretenir una xarxa de relacions interpersonals i de socors mutu. I, tanmateix, ell mateix havia estat guardonat amb diversos premis, havia gaudit d’encàrrecs i ajuts del poder i de gent propera al poder, havia publicat en editorials i col·leccions de prestigi i havia disposat de no poques tribunes d’expressió –especialment, en mitjans de comunicació– que li havien donat una no gens menyspreable projecció pública i –el que és més important– li havien permès de guanyar el respecte, l’admiració i l’estima de molta gent, més enllà de l’àmbit estrictament acadèmic. Gosaria dir que aquesta *malaise* del llatí vigatà revelava un divís creixent entre l’elevació del model personal i professional sota el qual s’havia format –en substància, els anhels de les diverses generacions de noucentistes– i les baixeses que la vida acadèmica i cultural del país ha acabat imposant-nos en el nostre dia a dia. Per això, Jaume Medina Casanovas, fill il·lustre de la ciutat de Vic, que el podrà comptar entre els savis que li “han dat anomenada”, quedarà com a testimoni singular d’uns temps que ja són poc nostres. Donarà fe d’una Universitat que ara potser ja no respon pas a aquells ideals de noblesa que Medina va perseguir al llarg de tota la seva vida.

Potser seria millor quedar-nos amb el record de Jaume Medina llegint les seves pròpies paraules, encara que la citació sigui llarga. A *El perdut i el seu mirall*, el protagonista d’aquesta ficció autobiogràfica –el *perdut* mateix, alter ego de l’autor– fa una valoració de la seva pròpia trajectòria vital, valoració que, *mutatis mutandis*, bé que es podria aplicar al mateix llatí vigatà:

“–Els meus propòsits eren des de bon principi contribuir en la mesura de les meves possibilitats a l’enaltiment i a l’ennobliment de la llengua que vaig aprendre de petit dels dolços llavis de la mare ... Teníem una llarga tradició, brillant i exemplar, documentada des de l’edat mitjana, que ens disposàvem a continuar per damunt

²¹⁰ Aquestes “Riflessioni finali” –no censurades– són a MEDINA (2013d: 70-71). Vegeu també la nota a pàgina 61 i la crònica *El XII Congresso Internazionale di Filosofia Medievale. Palermo, 16-22 de setembre de 2007: un congrés amb censura* [MEDINA (2013d: 72-81)] on s’explicava l’afer.

²¹¹ A l’“Epíleg” Medina reproduïa cartes adreçades a diversos càrrecs institucionals quan l’AQU li denegà l’Acreditació de Recerca Avançada (2004): MEDINA (2021b: II, 568-611).

del tall cruel que va significar la guerra civil. Per a fer-ho, vam dedicar-nos a adquirir a costa de grans sacrificis i de llargs esforços una formació tan completa com fos possible a fi de poder-nos sentir dignes de rebre'n el nom d'hereus. Una labor ben àrdua, sens dubte. Però recompensada per la satisfacció d'haver aprofundit en el coneixement de nosaltres mateixos i d'haver assolit, d'aquesta manera, la desitjada plenitud ... Tanmateix, el rendiment aparent de tota aquesta activitat era inversament proporcional al valerosíssim esforç dedicat a l'empresa, de manera que podia experimentar i adonar-me que no tan sols el meu treball no tenia cap mena de recompensa, sinó que jo personalment era sovint castigat amb el ninguneig i amb el menyspreu dels companys, que ignoraven a posta les meves sens dubtes valuoses aportacions al tresor comú ... Fins hi va arribar a haver qui em va tractar d'extravagant, de fantasiós, d'il·lús ... Certament, una vegada que, descoratjat, em planyia d'aquestes contrarietats a un col·lega, vaig tenir per tota resposta de part seva una escandalosa riallada seguida d'una lliçó de modos. El confident, en efecte, després d'haver-me demanat qui o què m'havia motivat a dedicar-me a la creació literària i a emprendre un camí tan ardu, tan carregat de sacrificis i tan poc reconegut i valorat socialment, assegurant-me al mateix temps que jo havia fet tota la meva trajectòria a contracorrent de les necessitats de la gent, ja que ningú no m'havia demanat tant, se'm presentava com una persona triomfadora en els seus propòsits, puix que no tan sols havia encertat el seu camí, sinó que havia aconseguit una posició social a parer seu envejable. Es vantava, en efecte, d'haver obtingut una càtedra quan no tenia encara trenta anys i d'haver-se fet un lloc en l'administració del país al cap de poc temps ... La veritat ... és que em dolia sentir unes afirmacions com aquestes, quan jo, per sentiment de fidelitat a una tradició, escrivia només en la meua llengua i em veia, així, per aquesta raó, bandejat no tan sols per les institucions representatives del país, sinó que també havia d'aguantar veure des de la meua discreta posició social com un oportunista inconscient sabia treure més profit de la situació que no pas jo amb tota la meua bona fe i amb el meu sentit de la consciència i del deure. Però les coses han anat com han anat i jo, repeteixo el que deia abans, al capdavant estic d'allò més satisfet d'haver perseverat en l'acompliment del projecte concebut al principi. Si més no, tindrè el goig de poder dir que he estat fidel als meus ideals i d'haver fet el que creia que havia de fer".²¹²

BIBLIOGRAFIA²¹³

- A.A.V.V. (1983), *Poesia catalana contemporània*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona (*Col·lecció Quaderns del finestral*).
- BROCH, Àlex (2007), "La paraula contra el silenci", *Sobre poesia catalana*, Barcelona, Proa, pp. 113-116.
- CAMPS ARBÓS, Josep (2022), "L'art de la paraula: una lectura de l'obra poètica de Jaume Medina", *Ausa* vol. XXX, 189, pp. 521-539.

²¹² MEDINA (2016: 16-18).

²¹³ En contra de les convencions, llisto les traduccions de Medina sota el seu nom i no pas sota el nom de l'autor traduït. En el cas de col·laboracions de Medina amb d'altres autors, cito l'obra sota el nom inicial de Medina. La raó de tot plegat és poder disposar d'una seqüència ordenada cronològicament de tota la producció mediniana.

- CASASSAS, Oriol (1976), "Carles Riba presenta les *Elegies*. Text transcrit per Oriol Casasas", *Serra d'Or*, any XVIII, 203 (agost), pp. 27-31.
- CICERÓ, Marc Tul·li (2006), *L'art de governar (De re publica)*. Edició a cura de Pere Villalba Varneda, Barcelona, Prohom Edicions.
- COROMINA, Eusebi (1975), "Poesia per donar i per vendre", *Serra d'Or*, any XVII, 188 (maig), pp. 23-25.
- CORS, Jordi (1986), "La traducció de l'Odissea per Carles Riba" a MEDINA, SULLA (1986a), pp. 61-72.
- DESCLOT, Miquel (1972), "No llegiu aquestes línies", *Ars. Revista del Centro de Lectura de Reus* 237, pp. 1247-1248.
- DESCLOT, Miquel (2015), "Història d'una amistat", *Reduccions* 105/106, pp. 223-229.
- DICCIONARI (2008), *Diccionari de la literatura catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- ESPLUGA, Xavier (2016), "Obituari. Josep Vives, S.J.", *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia* 6, pp. 91-93.
- ESPLUGA, Xavier (2019), "Obituari. Pedro Luis Cano (†2018)", *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia* 9.1, pp. 92-96.
- ESPLUGA, Xavier (2020), "Obituari: Àngel Anglada (1927-2020)", *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia* 10.1, pp. 128-136.
- FARRÉS, Pere (1977), "Jaume Medina, a la recerca de la pròpia poesia", *Reduccions* 2, pp. 65-67.
- FERRER I COSTA, Josep (2022), "Jaume Medina, 'opera dispersa'", *Revista de Catalunya* 320, (octubre-novembre-desembre), pp. 104-114.
- FERRETER, Gabriel (1971), "Prefaci" a Carles RIBA, *Versions de Hölderlin*, Barcelona, Edicions 62 (*Els llibres de l'Escorpi - Poesia*, 6).
- FONOLL, Celdoni (1983), *La poesia a l'escola*, Barcelona, La Caixa.
- GROS LLADÓ, Sònia (2010), "De l'Edat Mitjana al Dos mil. Estudis sobre la tradició clàssica a Catalunya", *Revista de llengües i literatures catalana, gallega y vasca*, 15, pp. 456-461.
- HUCH, Ricarda (1933^s), *Les romantiques allemandes*, París, Éditions Bernard Grasset.
- JAUMÀ, Josep Maria (1981), *Els meus instituts. Els Instituts de Batxillerat per dins i per fora*, Barcelona, CEAC.
- MANENT, Albert (1963), *Carles Riba*, Barcelona, Editorial Alcides (*Biografies populars*, 10).
- MANENT, Albert (1969), *Josep Carner i el Noucentisme. Vida, obra i llegenda*, Barcelona, Edicions 62 (*Llibres a l'abast*, 76).
- MANENT, Jordi (2020), "Jaume Medina, llatí i catalanista: un filòleg en estat pur", *Llengua Nacional* 112, pp. 41-47.
- MARTÍ I POL, Martí (1975), *Cinc esgrafiats a la mateixa paret*, Barcelona, Editorial Lumen (*Tarot*, 8).
- MEDINA FABREGÓ, Jacint (2016), *Entre la terra i el cel. Memòries d'un capellà compromès*, Vic, Gràfiques Diac.
- MEDINA, Jaume (1972), *Estudis sobre simetries en la Bucòlica VII de Virgili. Memòria de Llicenciatura sota la direcció del Professor Dr. D. Virgilio Bejarano*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres.
- MEDINA, Jaume (1974), *Temps de tempesta*, Barcelona, Editorial Vosgos (*Col·lecció Ausiàs March*, 4).
- MEDINA, Jaume (1975a), "Cinc esgrafiats a la mateixa paret", *Presència*, 362 (22 de març), p. 231 [= MEDINA (2003b: 7-9)].

- MEDINA, Jaume (1975b), "Kavafis, novament en català", *Presència*, 366 (19 d'abril), p. 47 [= MEDINA (2003b: 10-12)].
- MEDINA, Jaume (1975c), "Uc, un disc de cançons populars catalanes", *Presència* (30 d'agost), p. 22 [= MEDINA (2003b: 13-14)].
- MEDINA, Jaume (1975d), "Albert Rossich, premi Amadeu Oller", *Presència* (30 d'agost), pp. 22-23 [= MEDINA (2003b: 15-16)].
- MEDINA, Jaume (1976a), *Història de les adaptacions de metres clàssics greco-llatins en la poesia catalana (segle XX)*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona (tesi doctoral).
- MEDINA, Jaume (1976b), "Horaci en la literatura catalana", *Els Marges. Revista de Llengua i Literatura* 7, pp. 93-106 [= (ampliat) MEDINA (2009a: 31-146) = MEDINA (2021b: III, 28-169)].
- MEDINA, Jaume (1976c), *Encalçar el vent*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes (*Llibres del Mall*, 26).
- MEDINA, Jaume (1976e), "Abat Oliba. Poemes entorn de Ripoll. Traducció de Jaume Medina", a Francisco RICO, *Signos e indicios en la portada de Ripoll*, Barcelona, Fundación Juan March, pp. 58-63.
- MEDINA, Jaume, DESCLOT, Miquel (1976): "Una trajectòria poètica", a Miquel MARTÍ I POL, *El llarg viatge (Obra poètica II)*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes (*Llibres del Mall*, 21), pp. 7-50.
- MEDINA, Jaume (1977a), "Les Horacianes de Vicent Andrés Estellés", *Els Marges. Revista de Llengua i Literatura* 9, pp. 105-113.
- MEDINA, Jaume (1977b): "Poemes de Catul. Versió de Jaume Medina». *Els Marges. Revista de llengua i literatura* 11, 1977, pp. 51-59.
- MEDINA, Jaume (1977c), "Vicent Andrés Estellés, *Manual de conformitats*", *Reduccions* 3, pp. 75-76 [= MEDINA (2003b: 23-24)].
- MEDINA, Jaume (1977d), "Accent i ritme", *Serra d'Or*, any XIX, 210 (març), pp. 19-20 [= MEDINA (2003b: 17-22)].
- MEDINA, Jaume (1978a), "Sòfocles i Eurípides traduïts per Carles Riba", *Els Marges. Revista de Llengua i Literatura* 13, pp. 102-110.
- MEDINA, Jaume (1978b), "L'hexàmetre i el díctic elegíac en la poesia catalana", *Els Marges: Revista de Llengua i Literatura* 14, pp. 3-30 [= MEDINA (2009a: 353-399) (reelaborat amb afegits) = MEDINA (2021b: III, 416-477)].
- MEDINA, Jaume (1978c), "La poesia de Màrius Torres", *Reduccions* 4, pp. 71-73.
- MEDINA, Jaume (1979a), "Virgili en la literatura catalana", *Faventia* 1, pp. 47-61 [= MEDINA (2009a: 147-234) = MEDINA (2021b: III, 170-271)].
- MEDINA, Jaume (1979b), "P. Ovidi. La primera trista", *Reduccions* 6, pp. 37-40.
- MEDINA, Jaume (1979c), "Nota sobre la traducció d'Ovidi", *Reduccions* 6, pp. 83-84.
- MEDINA, Jaume (1979d), *Eduard Valentí Fiol. Sintaxi llatina. Reelaborada per Pere-Lluís Cano. Versió catalana de Jaume Medina*, Barcelona, Curial.
- MEDINA, Jaume (1979e): "El jo poètic de Carles Riba i Paul Valéry", *Serra d'Or*, any XXI, 240, (setembre), p. 35 [= MEDINA (2003b: 29-31)].
- MEDINA, Jaume (1980), "Entorn d'una fal·làcia", *Els Marges. Revista de llengua i literatura* 20, pp. 106-108 [= MEDINA (2003b: 32-36)].
- MEDINA, Jaume (1981), "Janus (Ovidi, Fastos, 89-144)", *Faventia* 3/2, pp. 205-206.
- MEDINA, Jaume (1982a), "Horaci i Virgili a la Fundació Bernat Metge", *Serra d'Or*, any XXIV, 274-275 (juliol-agost), pp. 61-62 [= MEDINA (2003b: 37-40)].

- MEDINA, Jaume (1982b), *Erasmus de Rotterdam. Elogi de la follia. Introducció i traducció de Jaume Medina*, Barcelona, Edicions 62 (*Les millors obres de la literatura universal*, 10).
- MEDINA, Jaume (1982c), "Els poemes de Ripoll sobre Guifré I", *Serra d'Or*, any XXIV, 277 (octubre), p. 33 [= MEDINA (2003b: 41-43)].
- MEDINA, Jaume (1983), "La Bucòlica IV de Virgili, traduïda per Carles Riba", *Faventia* 5/1, pp. 85-87.
- MEDINA, Jaume, SALLEN, Joan (1983), *John Locke. Assaig sobre el govern civil. Precedit de la carta sobre la tolerància. Traducció de Jaume Medina i Joan Sallent. Edició a cura de Josep Ramoneda*, Barcelona, Editorial Laia (*Textos filosòfics*, 20).
- MEDINA, Jaume (1984a), "Dura llavor secreta", *Reduccions* 21, pp. 12-19.
- MEDINA, Jaume (1984b), "Carles Riba, humanista i traductor", *Carles Riba en els seus moments escrits*, Barcelona, Miquel Arimany (*Els dies i els homes*), pp. 113-121 [= MEDINA (2000b: 103-108)].
- MEDINA, Jaume (1984c), "Carles Riba o l'aventura de la coneixença", *L'Avenç (Revista d'Història)* 71 (maig), pp. 48-53 [= MEDINA (2000b: 21-32)].
- MEDINA, Jaume (1984d), "La cambra closa i el signe lingüístic", *Reduccions* 23-24, pp. 111-119 [= MEDINA (2000b), 55-63].
- MEDINA, Jaume (1984e), "Poesia i coneixença", *Serra d'Or*, any XXVI, 298-299 (juliol-agost), pp. 45-47 [= MEDINA (2000b): 45-53].
- MEDINA, Jaume (1984f), "Carles Riba, poeta de l'Amor", *Avui*, 11 de juliol, p. III (*Lletres*) [= MEDINA (2003b: 44-47)].
- MEDINA, Jaume (1985a), "Carles Riba, traductor de contes", *Faig arts* 23-24 (maig), pp. 185-190.
- MEDINA, Jaume (1985b), "Sobre Riba i Hölderlin, encara", *Clot. Revista de Literatura* 7, 1985, pp. 15-17.
- MEDINA, Jaume (1985c), "Per la Pau", a *El dia és dels coloms. Poemes i poetes 1985*, Vic, Coordinadora Anti-Otan d'Osona [= MEDINA (2003b: 48-49)].
- MEDINA, Jaume (1985d), "[Poemes]", *Reduccions* 27, pp. 14-18.
- MEDINA, Jaume (1986a), "El lèxic poètic de Carles Riba (Índex de freqüències de mots)", *Llengua i literatura* 1, pp. 305-358 [= MEDINA (2000b: 123-126)].
- MEDINA, Jaume (1986b): "Unes notes al poema 7 del segon llibre d'*Estances* de C. Riba", *Els Marges. Revista de llengua i literatura* 33, pp. 118-119.
- MEDINA, Jaume (1986c), "La victòria de Coridó: Ritme i significat a la Bucòlica VII de Virgili", *Faventia* 8/1, pp. 5-16 [= MEDINA (2021b; I, 131-144)].
- MEDINA, Jaume (1986d), *Història de les adaptacions de metres clàssics greco-llatins en la poesia catalana (segle XX)*, Barcelona, ETD.
- MEDINA, Jaume (1986e), "En llegir *L'Abadia de Tintern*", *Avui*, 22 octubre, p. 18 [= MEDINA (2003b: 50-52)].
- MEDINA, Jaume (1986f), "La Santa Espina i l'amor d'en Guimerà", *Serra d'Or*, any XXVIII, 317 (febrer), pp. 35-39 [= MEDINA (2013f: 131-150)].
- MEDINA, Jaume (1986g), "La crítica literària i la història de la literatura", a Martí DE RIQUER, Antoni COMAS, Joaquim MOLAS, edd., *Història de la literatura catalana*, vol. X, Barcelona, Ariel, pp. 191-211.
- MEDINA, Jaume, MOLAS, Joaquim (1986), "Carles Riba i els clàssics: Les primeres traduccions (1911-1917)", a MEDINA, SULLÀ (1986a), pp. 139-174.
- MEDINA, Jaume, ROVIRA, Manel (1986), "Cartes de Josep Carner a Rossend Serra i Pagès. Presentació i notes", *Reduccions* 29-30, pp. 49-78.

- MEDINA, Jaume, SULLÀ, Enric (1986a), *Actes del simposi Carles Riba (Barcelona, 17-19 d'octubre 1984). A cura de Jaume Medina i Enric Sullà*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*Biblioteca Milà i Fontanals*, 5).
- MEDINA, Jaume, SULLÀ, Enric (1986b), "Presentació", a MEDINA, SULLÀ (1986a), pp. 5-6.
- MEDINA, Jaume, SULLÀ, Enric (1986c), *Carles Riba. Obres completes. Volum 3. Crítica, 2. A cura d'Enric Sullà i Jaume Medina*, Barcelona, Edicions 62 (*Clàssics catalans del segle XX*).
- MEDINA, Jaume (1987a), "Noucentisme i humanisme", *El Noucentisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 79-98 [= MEDINA (2013f: 152-186)].
- MEDINA, Jaume (1987b), "L'Ègloga de la primavera: la influència de Virgili en l'obra primerenca de Riba", *Els Marges. Revista de Llengua i Literatura* 37, pp. 87-98.
- MEDINA, Jaume (1987c), *Carles Riba i Friedrich Hölderlin*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*Biblioteca Serra d'Or*, 63).
- MEDINA, Jaume (1988a), "La fi de les *Elegies de Bierville*", a *Miscel·lània Joan Gili*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*Biblioteca Abat Oliba*, 65), pp. 375-381.
- MEDINA, Jaume (1988b), "Un text sobre Vossler?", *Reduccions* 38, pp. 94-96.
- MEDINA, Jaume (1988c), "[Poemes]", *Reduccions* 40, pp. 40-42.
- MEDINA, Jaume (1988d), "Armand Obiols: *Mirall trencat i altres poemes*", *Revista de Catalunya* 22 (setembre), pp. 143-144 [= MEDINA (2003b: 53-54)].
- MEDINA, Jaume, SULLÀ, Enric (1988), *Carles Riba. Obres Completes. Volum 4. Crítica, 3. A cura d'Enric Sullà i Jaume Medina*, Barcelona, Edicions 62 (*Clàssics catalans del segle XX*).
- MEDINA, Jaume (1989a), *Carles Riba (1893-1959)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*Biblioteca Abat Oliba*, 71 i 74).
- MEDINA, Jaume (1989b), "Karl Vossler i Catalunya", *Estudis de llengua i literatura catalana XVIII (Miscel·lània Joan Bastardas 1)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 245-294 [= MEDINA (2000b: 153-202)].
- MEDINA, Jaume (1989c), "Balada d'Eros i Psique", *Ausa*, any XIII, 122-123, pp. 441-452.
- MEDINA, Jaume [= DOCTOR LLÉMENA] (1989d), "Pròleg", a LO GAITER DEL BESÒS [= Ramon SOLSONA], *Sach de gemechs. Ab un prólech del ductó Llémena y una salutació de Lo cornamusaire de Calldetenes*, Barcelona, Llibres de l'Avui, 1989, pp. 5-7 [= MEDINA (2003b: 70-71)].
- MEDINA, Jaume (1989e), "Jordi Pinell o el retorn d'un poeta", *Revista de Catalunya* 23 (octubre), pp. 159-161 [= MEDINA (2003b: 55-58)].
- MEDINA, Jaume (1989f) "Recorregut a través de la insatisfacció", *Avui*, 9 abril, p. 13 (*Cultura*) [= MEDINA (2003b: 59-61) amb el títol "Ramon Solsona, novel·lista"].
- MEDINA, Jaume (1989g): "Josep Ruaix i la Norma", *Revista de Catalunya*, 33 (setembre), pp. 140-142 [= MEDINA (2003b: 62-66)].
- MEDINA, Jaume (1989h), "Una nova biografia de Carles Riba", *Butlletí. Fundació Congrés de Cultura Catalana* 10 (desembre), pp. 13-14 [= MEDINA (2003b: 67-69)].
- MEDINA, Jaume (1989i), "El Símbol i el diable. La vida i la mort. Una lectura filosòfica de l'Evangelí segons sant Joan", *Serra d'Or*, any XXXI, 353 (abril), pp. 67-68 [= MEDINA (2013f: 342-348)].

- MEDINA, Jaume (1989j), "Passat, present i futur de la traducció al català", *FIT Newsletter / Nouvelles de la FIT (Revue trimestrielle publiée par la Federation internationale des traducteurs)*, nouvelle série VIII, 4, pp. 325-341 [= MEDINA (2009a: 401-418) = MEDINA (2021b: III, 478-495)].
- MEDINA, Jaume (1990a), *L'obra de Carles Riba*, Barcelona, Teide (*Blau marí*, 6).
- MEDINA, Jaume (1990b), *Dura llavor secreta*, Barcelona, Editorial Proa (*Llibres de l'Óssa Menor*, 156).
- MEDINA, Jaume (1990c), "Riba i Horaci", *Faentia*, 12, pp. 9-12 [= MEDINA (2000b: 143-147)].
- MEDINA, Jaume (1990d), "Unes traduccions primerenques de Carles Riba", *Serra d'Or*, any XXXII, 363 (març), pp. 49-50.
- MEDINA, Jaume (1991a), "El mite com a odissea de la consciència pura de Déu", *Revista de Catalunya* 49 (febrer), pp. 139-146 [= MEDINA (2013f: 349-356)].
- MEDINA, Jaume (1991b), *Erasme de Rotterdam. Manual del cavaller cristià. Introducció i traducció de Jaume Medina*, Barcelona, Proa (*Clàssics del Cristianisme*, 24).
- Medina, Jaume (1991c), *Baruch de Spinoza. Tractat de l'esmena de l'enteniment. Cartes sobre el mal. Traducció de Jaume Medina. Edició a cura de Pere Lluís Font*, Barcelona, Edicions 62 (*Textos filosòfics*, 60).
- MEDINA, Jaume (1991d), "L'obra de Carles Riba", *Butlletí del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya* 77 (octubre), p. 46 [= MEDINA (2020c: 17)].
- MEDINA, Jaume (1991e), *P. Ovidi Nasó. Fastos. Vol. II [Llibres IV-VI]. Traducció, revisió textual i notes de Jaume Medina*, Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- MEDINA, Jaume, DOLÇ, Miquel (1991), *P. Ovidi Nasó, Fastos. Vol. I [Llibres I-III]. Introducció, revisió textual i notes de Miquel Dolç. Traducció de Jaume Medina*, Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- MEDINA, Jaume (1992a), "La Renaixença i els clàssics llatins", a Manuel JORBA, Joaquim MOLAS, Antònia TAYADELLA, Joan Ramon VENY-MESQUIDA, edd., *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença (18-22 de desembre de 1984)*, vol. II, Barcelona, Curial Edicions Catalanes, pp. 317-333.
- MEDINA, Jaume (1992b), *Anselm de Canterbury. Per què Déu es va fer home? Introducció i notes de Josep Manuel Udina i Cobo. Traducció de Jaume Medina*, Barcelona, Proa (*Clàssics del Cristianisme*, 34).
- MEDINA, Jaume (1993a), "Bibliografia recent sobre Carles Riba", *Serra d'Or*, any XXXV, 406 (octubre), p. 35 (*Cultura i vida. Monogràfic: Carles Riba entre nosaltres*) [= MEDINA (2003n: 75-77)].
- MEDINA, Jaume (1993b), "Pròleg" a Joan TRIADÚ, *Per comprendre Carles Riba*, Manresa, Parcir (*Faig arts. Monogràfics*, 3), pp. 7-9 [= MEDINA (2000b: 127-129)].
- MEDINA, Jaume (1993c), "Carles Riba, un itinerari biogràfic", *Butlletí dels mestres* 234 (abril), pp. 46-48.
- MEDINA, Jaume (1993d), "Carles Riba (Barcelona 1893-1959). Nota biogràfica", *Centenari Carles Riba (1893-1993)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya – Departament de Cultura – Institució de les Lletres Catalanes, pp. 37-39 [= MEDINA (2000b: 7-11)].
- MEDINA, Jaume (1993e), "Joan Triadú i Carles Riba", *Creació i crítica en la literatura catalana*, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 195-200 [MEDINA (2000b: 131-136)].
- MEDINA, Jaume (1993f), "La traducció com a integració", *El País*, 11 de febrer [= MEDINA (2003b: 72-74)].

- MEDINA, Jaume (1993g), “La dimensió religiosa de Carles Riba”, *Catalunya Cristiana*, 25 de novembre, p. III [= MEDINA (2000b: 65-68)].
- MEDINA, Jaume (1993h), “Pàtria i grups salvadors en la maduresa de Riba”, *Acta Quaderns* 13, pp. 51-55 [= MEDINA (2000b: 79-83)].
- MEDINA, Jaume (1993i), “Una vida al servei del país”, *El País*, 23 de setembre [MEDINA (2000b: 93-96)].
- MEDINA, Jaume (1993j), “Pròleg”, a Carles RIBA, *Les Bucòliques de Virgili i altres poemes pastorals. Edició a cura de Ramon Torné*, Barcelona, Universitat de Barcelona (*Aurea saecula*, 9), 7.
- MEDINA, Jaume (1993k), “Latinitatem colamus”, *Serra d’Or*, any XXXV, 397 (gener), p. 70 [MEDINA (2021: II, 311-312)].
- MEDINA, Jaume (1994a), *La plenitud poètica de Carles Riba. El període de les ‘Elegies de Bierville’*, Barcelona, Curial – Publicacions de l’Abadia de Montserrat (*Textos i Estudis de Cultura Catalana*, 42).
- MEDINA, Jaume (1994b), “L’ideari polític de Carles Riba”, *Revista de Catalunya* 81 (gener), pp. 37-43 [= MEDINA (2000b: 85-91)].
- MEDINA, Jaume (1994c), “El poeta Carles Riba”, *Ausa*, any XVI, 132-133 (juliol-agost), pp. 65-70 [= MEDINA (2000b: 3-20)].
- MEDINA, Jaume (1994d), “Un pla d’estudis d’humanitats per la seminari de Vic (1787)”, *Miscel·lània en honor del doctor Casimir Martí*, Barcelona, Rafael Dalmau, pp. 313-323 [= MEDINA (2021b: I, 707-724)].
- MEDINA, Jaume (1994e), “La cultura artística escrita a la Catalunya dels segles IX-XIII”. En Catalunya romànica. Introducció a l’estudi de l’art romànic català. Vol. I. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1994”, *Faventia* 16/2, pp. 143-145 [= MEDINA (2003b: 85-87) = MEDINA (2021b: II, 313-316)].
- MEDINA, Jaume (1994f), *Epistolari de Josep Torras i Bages*, vol. I, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (*Biblioteca Abat Oliba*, 142).
- MEDINA, Jaume (1994g), “El perfil cristià de Carles Riba”, *Quaderns de Pastoral* 141, pp. 55-63 [= MEDINA (2000b: 69-78)].
- MEDINA, Jaume (1994h), “La representativitat de Carles Riba”, *Butlletí del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya*, 87 (gener), pp. 17-19 [= MEDINA (2000b: 97-101)].
- MEDINA, Jaume (1994i), “L’Epistolari i els exorcismes de Jacint Verdaguer”, *Serra d’Or*, any XXXVI, 414 (juny), p. 51 [= MEDINA (2003b: 78-80)].
- MEDINA, Jaume (1994j), “Més bibliografia sobre Riba”, *Serra d’Or*, any XXXVI, 415 (juliol-agost), p. 83 [= MEDINA (2003b: 81-84)].
- MEDINA, Jaume, MANENT, Albert (1994a), *Epistolari de Josep Carner. A cura d’Albert Manent i Jaume Medina*, vol. I, Barcelona, Curial (*Epistolari de la Catalunya contemporània*) [La presentació fou reproduïda a MEDINA (2003b: 91-97)].
- MEDINA, Jaume, MANENT, Albert (1994b), *Epistolari de Josep Carner. A cura d’Albert Manent i Jaume Medina*, vol. II, Barcelona, Curial (*Epistolari de la Catalunya contemporània*) [La presentació fou reproduïda a MEDINA (2003b: 91-97)].
- MEDINA, Jaume, MANENT, Albert (1994c), *Epistolari de Josep Carner. A cura d’Albert Manent i Jaume Medina*, vol. III, Barcelona, Curial (*Epistolari de la Catalunya contemporània*).
- MEDINA, Jaume (1995a), *L’anticatalanisme del diari ABC (1916-1936)*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat.

- MEDINA, Jaume (1995b), "Conèixer-se", *Ausa*, vol. XVI, 135, pp. 277-306 [= MEDINA (2000b: 203-239)].
- MEDINA, Jaume (1995c), "Erasmo", a Jordi LLOVET, ed., *Lecciones de Literatura Universal: siglos XII a XX. Prólogo de Martín de Riquer. Epílogo de José María Valverde*, Madrid, Cátedra, pp. 169-176.
- MEDINA, Jaume (1995d), *Epistolari de Josep Torras i Bages*, vol. II, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*Biblioteca Abat Oliba*, 163).
- MEDINA, Jaume (1995e), "Els poemes alemanys de Carles Riba", a *Textos literaris catalans. Lectures i interpretacions (Volum II)*. A cura de Narcís Garolera, Barcelona, Columna, pp. 103-114 [= MEDINA (2000b: 33-44)].
- MEDINA, Jaume (1995f), "Josep Ruaix, gramàtic, sacerdot i home de poble", *Serra d'Or*, any XXXVII, 421 (gener), p. 25 [= MEDINA (2003b: 88-90)].
- MEDINA, Jaume (1995g), "Verdaguer vist per Riba", *Catalunya Cristiana*, 25 de maig (*Especial Mn. Jacint Verdaguer*), p. 8 [= MEDINA (2000b: 149-151)].
- MEDINA, Jaume (1995h), "Sobre les *Elegies de Bierville* de Carles Riba", *Butlletí del Col·legi de Llicenciats i Doctors en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya* 93 (estiu), p. 76 [= MEDINA (2020c: 18-19)].
- MEDINA, Jaume (1995i), "Epistolari de Josep Carner", *Butlletí del Col·legi de Llicenciats i Doctors en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya* 93 (estiu), p. 78 [= MEDINA (2020c: 9-11)].
- MEDINA, Jaume, MANENT, Albert (1995), *Josep Carner. Resum biogràfic per Jaume Medina*, Barcelona, Columna (*Gent nostra*, 114).
- MEDINA, Jaume (1996a): *La poesia llatina dels Països Catalans (Segles X-XX) (Antologia)*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona (*Faventia. Monografies*, 13) [= MEDINA (2021b: I, 725-730) (estudi inicial)].
- MEDINA, Jaume (1996b), *Epistolari de Josep Torras i Bages*, vol. III, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*Biblioteca Abat Oliba*, 176).
- MEDINA, Jaume (1996c), "Ignis: un poema jesuític del segle XVIII", *Faventia* 18/1, pp. 105-117 [= MEDINA (2021b: II, 7-24)].
- MEDINA, Jaume (1996d), "Pròleg", a Carles RIBA, *L'ingenu amor*, Barcelona, Associació de Bibliòfils de Barcelona, pp. 13-21 [= MEDINA (2000b: 109-122)].
- MEDINA, Jaume (1996e), "Carles Riba i els presocràtics", a Mercè PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, ed., *Tradició clàssica. Actes de l'XI Simposi de la Secció Clàssica de la SEEC*. Andorra la Vella, Govern d'Andorra, pp. 457-460 [MEDINA (2000b: 137-141)].
- MEDINA, Jaume (1996f) "La cultura catalana durant el franquisme", *Serra d'Or*, any XXXVIII, 433 (gener), p. 75 [= MEDINA (2003b: 105-108)].
- MEDINA, Jaume (1996g), "Traduccions de les *Elegies de Bierville*", *Serra d'Or*, any XXXVIII, 435 (març), pp. 45-46 [= MEDINA (2003b: 109-111)].
- MEDINA, Jaume (1996h), "Les metamorfosis, de Publi Ovidi Nasó", *Revista de Catalunya*, 105, pp. 127-129 [= MEDINA (2003b: 112-114) = MEDINA (2021b: II, 317-320)].
- MEDINA, Jaume (1996i), "Tres llibres sobre Ruyra", *Avui*, 16 de maig, p. V (*Cultura*) [= MEDINA (2003b: 115-116)].
- MEDINA, Jaume (1996j): "El bisbe Torras i Bages i la ciutat de Vic", *El 9 nou*, 16 de setembre [= MEDINA (2003b: 121-123)].
- MEDINA, Jaume (1996k), "El bisbe Torras i Bages en el seu Epistolari", *Quaderns de Pastoral* 157 (desembre), pp. 51-54 [= MEDINA (2003b: 124-129)].

- MEDINA, Jaume (1996l): “Les Poesies juvenils inèdites de Jacint Verdaguer”, *Ausa* XVII, 137, pp. 231-232 [= MEDINA (2003b: 130-131)].
- MEDINA, Jaume (1996m), “El bibliòfil Enric Mañosas i Barrera”, *Serra d’Or*, any XXXVIII, 439-440 (juliol-agost), pp. 34-35 [= MEDINA (2003b: 117-118)].
- MEDINA, Jaume, CARBONELL, Joan (1996), *Erasmus de Rotterdam. Del lliure albir. Luter. Del serf albir. Traduccions de Jaume Medina i Joan Carbonell. Edició a cura d’Hèctor Vall*, Barcelona, Edicions 62 (*Textos filosòfics*, 73).
- MEDINA, Jaume (1997a), *Epistolari de Josep Torras i Bages*, vol. IV, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (*Biblioteca Abat Oliba*, 183).
- MEDINA, Jaume (1997b), “Davant dels setanta-cinc anys de la Fundació Bernat Metge”, *Serra d’Or*, any XXXIX, 446 (febrer), pp. 42-43 [= MEDINA (2021b: I, 793-812)].
- MEDINA, Jaume (1997c), “Un amic en la poesia”, *Qüestions de vida cristiana* 186, pp. 108-110 [= MEDINA (2003b: 135-137) = MEDINA (2020d: 505-507)].
- MEDINA, Jaume (1997d), “Església i societat”, *Serra d’Or*, any XXXIX, 451-452 (juliol-agost), pp. 619-620 [= MEDINA (2003b: 132-134)].
- MEDINA, Jaume (1997e), “Joan Estelrich i la Fundació Bernat Metge”, *Miscel·lània Joan Estelrich*, Palma, El Tall, 1997, pp. 127-132 [= MEDINA (2013f: 187-196)].
- MEDINA, Jaume (1997f), “El Virgili de Miquel Dolç” a Maria del Carme BOSCH, Maria Antònia FORNÉS, edd., *Homenatge a Miquel Dolç. Actes del XIIè Simposi de la Secció Catalana i del I de la Secció Balear de la SEEC*, Palma, Govern de les Illes Balears, Conselleria d’Educació, Cultura i Esports, pp. 681-686.
- MEDINA, Jaume (1998a): *La poesia llatina de Montserrat en els segles XVI-XVII (El còdex Brenach de l’Arxiu Episcopal de Vic)*, Barcelona, Curial Edicions – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1998 [= MEDINA (2021b: I, 655-694), per a l’estudi introductor].
- MEDINA, Jaume (1998b), *Les dames de Josep Carner*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (*Biblioteca Serra d’Or*).
- MEDINA, Jaume (1998c), *Epistolari de Josep Torras i Bages*, vol. V, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (*Biblioteca Abat Oliba*, 199).
- MEDINA, Jaume (1998d), “Set poemes llatins i un de grec a la Corona Poètica a Nostra Senyora Santa Maria de Ripoll (1895)”, *Faventia* 20/2, pp. 193-208 [= MEDINA (2021: II, 25-48)].
- MEDINA, Jaume (1998e), “Els camins de la filologia”, *Serra d’Or*, any XL, 465 (setembre), pp. 77-78 [= MEDINA (2003b: 138-140)].
- MEDINA, Jaume (1998f), “Dues generacions de noucentistes”, *Serra d’Or*, any XL, 466 (octubre), pp. 74-76 [= MEDINA (2003b:141-144)].
- MEDINA, Jaume (1998g), “Presentació”, a Rosa LEVERONI, Josep PALAU I FABRE, *Epistolari (1940-1975)*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (*Biblioteca Serra d’Or*), pp. 5-7 [= MEDINA (2003b: 145-147)].
- MEDINA, Jaume, MANENT, Albert (1998), *Epistolari de Josep Carner. A cura d’Albert Manent i Jaume Medina*, vol. IV, Barcelona, Curial (*Epistolaris de la Catalunya contemporània*).
- MEDINA, Jaume (1999a), “La primera retòrica del Seminari de Vic”, *Ausa*, vol. XVIII, 143, pp. 457-498 [= MEDINA (2021b: II, 49-130)].
- MEDINA, Jaume (1999b), “Una carta inèdita del bisbe Torras i Bages”, *Serra d’Or*, any XL, 475-476 (juliol-agost), pp. 23-24.
- MEDINA, Jaume (1999c), “Villalba Varneda, Pere. 1998. En el setè centenari de l’Arbor Scientiae de Ramon Llull: significat d’aquesta obra i edició crítica llatina. Conferència pronunciada en el saló d’actes del Col·legi de Sant Francesc, en la festa del

- beat Ramon Llull, 27 de novembre de 1996. Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca, núm. 26. Palma (Mallorca). 31 p.", *Faventia* 21/2, pp. 164-165 [= MEDINA (2003b: 148-150) = MEDINA (2013d: 269-270)].
- MEDINA, Jaume (1999d), "Mundó i Marcet, Anscari Manuel. 1998. Semblança d'Oliba. Què ha estat el gran abat i bisbe per a Catalunya. Barcelona: Centre Docent d'Ensenyament Superior Abat Oliba. 31 p.", *Faventia* 21/2, pp. 165-166 [= MEDINA (2003b: 151-153)].
- MEDINA, Jaume (1999e), "L'Art de la Memòria en alguns Tractats de Retòrica dels Segles XVIII i XIX", *Mirandum* 7 [<http://www.hottopos.com/mirand7/lartmem.htm>] [MEDINA (2021b: I, 731-740)].
- MEDINA, Jaume (2000a), *L'art de la paraula. Tractat de retòrica i poètica*, Barcelona, Editorial Proa [= MEDINA (2021b: I, 757-792, per a l'estudi inicial)].
- MEDINA, Jaume (2000b), *Estudis sobre Carles Riba*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*Biblioteca Serra d'Or*, 238).
- MEDINA, Jaume (2000c), *D'ara i de sempre*, Barcelona, Proa (*Els Llibres de l'Óssa Menor*, 207).
- MEDINA, Jaume (2000d), *Anònim, Retòrica a Herenni. Introducció, revisió del text, traducció i notes de Jaume Medina*, Barcelona, Fundació Bernat Metge (*Escriptors grecs i llatins*, 320) [La introducció és reproduïda a MEDINA (2021b: I, 7-46)].
- MEDINA, Jaume (2000e), "L'ermità i el primer vers de 'L'Atlàntida'", *Estudis de llengua i literatura catalanes XL (Homenatge a Arthur Terry)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. IV, pp. 71-76 [MEDINA (= 2003b: 170-175)].
- MEDINA, Jaume (2000f), "L'Esparver Clàssic. Barcelona: Edicions de la Magrana", *Faventia* 22/2, pp. 159-161.
- MEDINA, Jaume (2000g), "Alturo i Perucho, Jesús. 1999. *Studia in codicum fragmenta*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Seminari de Paleografia, Diplomàtica i Codicologia. Monografies, núm. 1", *Faventia* 22/2, pp. 161-163.
- MEDINA, Jaume (2000h), "Una nova col·lecció de clàssics", *Faventia* 22/2, pp. 159-161 [= MEDINA (2003b: 154-157)].
- MEDINA, Jaume (2001a), *Agustí d'Hipona. La Trinitat. Introducció i traducció de Jaume Medina*, Barcelona, Edicions 62 (*Textos filosòfics*, 62) [= MEDINA (2021b: I, 247-284)].
- MEDINA, Jaume (2001b), "Sobre la presència de Sant Agustí als Països Catalans", *Estudi General 21 (Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats)*, pp. 443-463 [= MEDINA (2009a: 321-352) = MEDINA (2021b: III, 373-415)].
- MEDINA, Jaume (2001c), "Albert Manent i Josep Carner", a A.A.V.V. (2001), *Records d'ahir i d'avui. Homenatge a Albert Manent i Segimon amb motiu dels 70 anys*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 64-73 [= MEDINA (2013f: 332-340)].
- MEDINA, Jaume (2001d), "Sobre la presència de Ciceró als Països Catalans. Segles XI-XIV", *Convenit Selecta 7 (Cicero in the Middle Ages)*, pp. 73-80 [= MEDINA (2009a: 234-247) = MEDINA (2021b: III, 272-286)].
- MEDINA, Jaume (2001e), *Jaume Balmes en el món poètic*, Vic, Ajuntament de Vic (*Parlaments*, 42) [= MEDINA (2013f: 8-43)].
- MEDINA, Jaume (2001f), "Carles Riba i Miquel Costa i Llobera", *Cala Murtra* 22 (octubre), pp. 2-11 [= MEDINA (2013f: 197-210)].
- MEDINA, Jaume (2002a), "Ciceró a les terres catalanes. Segles XIII-XVI", *Faventia* 24/1, pp. 179-221 [= MEDINA (2009a: 249-292) = MEDINA (2021b: III, 287-344)].

- MEDINA, Jaume (2002b), "Desideri Erasme", a Pere Lluís FONT, ed., *Història del pensament cristià. Quaranta figures*, Barcelona, Proa, pp. 531-552.
- MEDINA, Jaume (2002c), "Pròleg", a Josep FERRER, Joan PUJADAS, Joan, edd., *Epistolari Joan Coromines & Carles Riba*, Barcelona, Fundació Pere Coromines, pp. 5-34 [= MEDINA (2013f: 230-258)].
- MEDINA, Jaume (2002d), "L'epistolari de Josep Carner", *Estudis romànics* 24, pp. 392-393 [= MEDINA (2020c: 14-16)].
- MEDINA, Jaume (2002e), "En el centenari de la mort de Verdaguer: l'arcàdia verdagueriana", *Serra d'Or* 506 (febrer), pp. 28-30.
- MEDINA, Jaume (2002f), "Un nou diccionari d'expressions llatines", *Serra d'Or* 511-512 (juliol-agost), p. 102 [= MEDINA (2003b: 158-160)].
- MEDINA, Jaume (2002g), "Un poema de Verdaguer a Torras i Bages", *Ausa*, vol. XX, 150, pp. 739-745 [= MEDINA (2013f: 56-64)].
- MEDINA, Jaume (2002h), "El Roser de tot l'any, de Jacint Verdaguer", a Raimondo Marco SORGIA, *Roses i roselles. Comentari literari i espiritual al Roser de tot l'any. Dietari de pensaments religiosos de Mossèn Jacint Verdaguer*, Barcelona, Editorial Balmes, pp. 7-11 [= MEDINA (2003b: 187-190)].
- MEDINA, Jaume (2002i), "Pròleg", a Maria Mercè MIRÓ, *Jacint Verdaguer i la Plana de Vic. Antologia. Pròleg de Jaume Medina. Epileg de Maria Àngels. Anglada (3ª edició)*, Vic, Patronat d'Estudis Osonencs, pp. 9-13 [= MEDINA (2003b: 186-179) = MEDINA (2008c)].
- MEDINA, Jaume, MANENT, Albert (2002), *Epistolari de Josep Carner. A cura d'Albert Manent i Jaume Medina*, vol. V, Barcelona, Curial (*Epistolaris de la Catalunya contemporània*).
- MEDINA, Jaume, ROVIRA, Manuel (2002), "Una prosa juvenil de Verdaguer: el 'Sermó de l'infern'", *Ausa* vol. XX, 150, pp. 747-758.
- MEDINA, Jaume (2003a), *Anònim, Retòrica a Herenni. Introducció, traducció i notes de Jaume Medina*, Barcelona, Edicions de la Magrana (*L'Esparver Clàssic*, 46) [La introducció és reproduïda a MEDINA (2021b: I, 47-74)].
- MEDINA, Jaume (2003b), *Lletres d'enguany i d'antany*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*Biblioteca Serra d'Or*, 311).
- MEDINA, Jaume (2003c), "Ciceró als Països Catalans. Segles XVII-XX", *Faventia* 25/1, pp. 83-96 [= MEDINA (2009a: 293-309) = MEDINA (2021b: III, 345-363)].
- MEDINA, Jaume (2003d), "La España de Riba y nuestra España", *Ínsula. Revista de letras y ciencias humanas* 684 (desembre), pp. 15-18 [= MEDINA (2013f: 259-268)].
- MEDINA, Jaume (2003e), "Una polèmica a la premsa vigatana entorn de la imitació dels ritmes clàssics en català: Josep Fonts, Joan Franquesa i Josep-Maria Llovera", *Ausa* vol. XXI, 151, pp. 75-87 [= MEDINA (2021b: II, 131-148)].
- MEDINA, Jaume (2003f), "Poesia i filosofia. L'experiència de Carles Riba", a *La poesia. Edició a cura de Josep Monserrat Molas i Ignasi Roviró Alemany*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 13-38 (*Col·loquis de Vic*, VII) [= MEDINA (2013f: 211-229)].
- MEDINA, Jaume (2003g), "Imatges verdaguerianes", *Llibre de Tona. Sant Jordi 2003*, Tona, Ajuntament de Tona, pp. 9-33 [= MEDINA (2013f: 65-90)].
- MEDINA, Jaume (2004a), "Set articles de J.M. Llovera sobre la imitació dels ritmes clàssics", *Faventia* 26/1, pp. 95-111 [= MEDINA (2021b: II, 149-175)].
- MEDINA, Jaume (2004b), "Notes de lectura. El llibre i la seva història", *Serra d'Or* 534 (juny), pp. 74-75 [= MEDINA (2020c: 22-23)].

- MEDINA, Jaume (2004c), "L'amistat, és a dir: la pàtria: Els altres jo de Carles Riba", *Qüestions de vida cristiana* 216, pp. 111-121 [= MEDINA (2013f: 274-284)].
- MEDINA, Jaume (2004d), "Raimundi Lulli opera Latina. 46-48. Ars amatiua boni et Quaestiones quas quaesiuit quidam frater minor. Ediderunt Marta M.M. Romano et Francesco Santi. Turnhout. Brepols Publishers. 2004", *Faventia* 26/2, pp. 167-169 [= MEDINA (2013d: 271-273)].
- MEDINA, Jaume (2005a), "Les versions rítmiques de Josep Maria Llovera", *Faventia* 27/1, pp. 125-138 [= MEDINA (2021b: II, 251-289)].
- MEDINA, Jaume (2005b), *Raimundi Lulli opera Latina. Op. 97. Rhetorica noua. Op. 98. Liber de natura. Op. 99. Liber quid debet homo credere de Deo. Op. 100. Liber de mille prouerbiis*, Turnhout, Brepols (*Raimundi Lulli opera Latina, XXX*) [= MEDINA (2021b: I, 361-448)].
- MEDINA, Jaume (2005c), *Poesia clàssica llatina*, [Tarragona], Centre Social i Cultural de la Fundació La Caixa [La secció d'Horaci fou reproduïda a MEDINA (2021b: I, 75-98)].
- MEDINA, Jaume (2006a), *La Biblioteca de Carles Riba – Clementina Arderiu*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya [= MEDINA (2013f: 285-288) per a la presentació inicial].
- MEDINA, Jaume (2006b), *Complements al llibre 'La biblioteca de Carles Riba – Clementina Arderiu*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya.
- MEDINA, Jaume (2006c), "El Somni d'Escipió. Una lectura actual", *Faventia*, 28, 1-2, pp. 53-58 [=MEDINA (2009a: 311-319) = MEDINA (2021b: III, 364-372)].
- MEDINA, Jaume (2006d), "Els cavallers de 'Canigó' i la bellesa de Griselda / Flordeneu", *Ausa*, any XXII, 158, pp. 621-631 [= MEDINA (2013f: 91-103)].
- MEDINA, Jaume (2006e), "La torna de l'epistolari de Carles Riba", *Serra d'Or* 557 (maig), pp. 75-76 [= MEDINA (2020c: 27-29)].
- MEDINA, Jaume (2006f), "Presentació del llibre de Bernat Cifre Forteza, *Costa i Llobera i el món clàssic*", *Cala Murtra*, 27 (octubre), pp. 23-26 [= MEDINA (2020c: 30-35)].
- MEDINA, Jaume (2007e), "Biblioteca Episcopal de Vic. Un patrimoni gràfic d'onze segles", *Ausa*, vol. XXIII, 160, pp. 355-361 [= MEDINA (20213f: 366-374)].
- MEDINA, Jaume (2007a), "L'Arcàdia del poeta Jacint Verdaguer", *Revista Internacional d'Humanitats*, any X, núm. 1, pp. 5-12 [= MEDINA (2013f: 44-55)].
- MEDINA, Jaume (2007b), "Carles Riba i Alemanya", a Arnau PONS, Simona SKRABEC, edd., *Carrers de frontera. Passatges de la cultura alemanya a la cultura catalana*, vol. I, Barcelona, Institut Ramon Llull, pp. 184-181 [= MEDINA (2013f: 289-297) = MEDINA (2020b: 194-203)].
- MEDINA, Jaume (2007c), "Rilke en el món literari català", a Arnau PONS, Simona SKRABEC, edd., *Carrers de frontera. Passatges de la cultura alemanya a la cultura catalana*, vol. I, Barcelona, Institut Ramon Llull, pp. 374-381 [= MEDINA (2020b: 329-339)].
- MEDINA, Jaume (2007d): "Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis CLXXXV. Doctoris Illuminati Raimundi Lulli Opera Latina. Cum cura et studio Instituti Raimundi Lulli in Universitate Friburgensi Brisigavorum ad fidem codicum manuscriptorum edita. Tomus XXXI. Raimundi Lulli opera latina 12-15. Quattuor libri principiorum. Quos edidit María Asunción Sánchez Manzano. Turnhout (Brepols Publishers) 2006. ISBN 9782503048512", *Faventia* 29/2, pp. 210-211 [= MEDINA (2013d: 274-275)].
- MEDINA, Jaume (2008a), "El plor de la tórtora i el naufragi de L'Atlàntida: dos ressons virgilians en l'obra de Verdaguer", *Revista de Filología Románica* 25, pp. 121-126 [MEDINA (2013f: 108-115)].

- MEDINA, Jaume (2008b), "L'amore, l'amico e l'amato: un'indagine a partire dalle domande dell'ars", a Alessanro MUSCO, Marta ROMANO, edd., *Il mediterraneo del '300 : Raimondo Lullo e Federico III d' Aragona, re di Sicilia : omaggio a Fernando Dominguez Reboiras : atti del seminario internazionale di Palermo, Castelvetrano - Selinunte (Tp), 17-19 novembre 2005*, Turnhout, Brepols (*Instrumenta Patristica et Mediaevalia. Research on the Inheritance of Early and Medieval Christianity. 49. Subsidia Lulliana. 3*), pp. 411-426 [MEDINA (2013d: 28-42) = MEDINA (2021: I, 525-542)].
- MEDINA, Jaume (2008c), "Pròleg" a Maria Mercè MIRÓ, *Jacint Verdaguer i la Plana de Vic: antologia. A cura de Maria-Mercè Miró i Vila. Pròleg de Jaume Medina. Epileg de Maria Àngels Anglada* (4a edició), Vic, Patronat d'Estudis Osonencs, 2008 (*Osona a la butxaca*, 20-21), pp. 9-13 [= MEDINA (2002i) = MEDINA (2003b: 186-179)].
- MEDINA, Jaume (2008d), "El Raimundus-Lullus-Institut de la Universitat de Friburg de Brisgòvia", a Arnau PONS, Simona SKRABEC, edd., *Carrers de frontera. Passatges de la cultura alemanya a la cultura catalana*, vol. II, Barcelona, Institut Ramon Llull, pp. 106-107.
- MEDINA, Jaume (2008e), "Jacint Verdaguer. Jovenívoles. Poesies amatòries de joventut. Edició crítica de Narcís Garolera", *Revista de Filologia Románica* 25, pp. 361-363 [= MEDINA (2013f: 104-107)].
- MEDINA, Jaume (2008f), "Alsina Clota, Josep", a *Diccionari* (2008), p. 57.
- MEDINA, Jaume (2008g), "Balasch Recort, Manuel", a *Diccionari* (2008), p. 105.
- MEDINA, Jaume (2008h), "Berenguer Amenós, Jaume", a *Diccionari* (2008), p. 131.
- MEDINA, Jaume (2008i), "Elegies de Bierville", a *Diccionari* (2008), pp. 332-333.
- MEDINA, Jaume (2008j), "Garolera Carbonell, Narcís", a *Diccionari* (2008), p. 435.
- MEDINA, Jaume (2008k), "Medina Casanovas, Jaume", a *Diccionari* (2008), p. 623.
- MEDINA, Jaume (2008l), "Salvatge Cor", a *Diccionari* (2008), pp. 912-913.
- MEDINA, Jaume (2008-2009), "Obscuritat i elevació d'enteniment en l'obra de Ramon Llull", *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 14, pp. 255-261 [= MEDINA (2013d: 136-145)].
- MEDINA, Jaume (2009a), *De l'edat mitjana al dos mil. Estudis sobre la tradició clàssica a Catalunya*, Barcelona, Publicacions Internacionals Catalanes.
- MEDINA, Jaume (2009b), "Carles Riba i la 'Revista de Catalunya'", *Revista de Catalunya* 251, pp. 97-101 [= MEDINA (2013f: 302-306)].
- MEDINA, Jaume (2009c), "La 'reconciliació' en la postguerra catalana", *Revista de Catalunya* 255, pp. 79-90 [= MEDINA (2013f: 307-318)].
- MEDINA, Jaume (2009d), "Una traducció del 'Liber de natura' de Ramon Llull", *Faventia* 31, 2 (*Homenatge a Rosa-Araceli Santiago Álvarez*), pp. 155-166 [= MEDINA (2021b): II, 381-406)].
- MEDINA, Jaume (2009e), *El crepuscle de la poesia. Rainier Maria Rilke: un capítol de la història literària catalana*, Palma, Leonard Muntaner Editor.
- MEDINA, Jaume (2009f), "Unes notes de Carles Riba sobre la màxima 'he cregut i és per això que he parlat'", *Serra d'Or* 594 (juny), pp. 50-53 [= MEDINA (2013f: 298-301)].
- MEDINA, Jaume (2009g), "La segona conjugació verbal llatina", *Serra d'Or* 597 (setembre), pp. 73-74.
- MEDINA, Jaume (2009h), *Raimundi Lulli opera Latina. 7-9, annis 1274-1276 composita. Op. 7. Liber de militia saeculari; Op. 8. Doctrina pueril. Op. 9 Orationes et contemplationes intellectus*, Turnhout, Brepols (*Raimundi Lulli Opera latina, XXXIII*) [= MEDINA (2021b): I, 449-524)].

- MEDINA, Jaume (2009i), “Una introducció a l’obra catalana de Ramon Llull”, *Notandum* 20 (maig-agost), pp. 15-26 [http://www.hottopos.com/notand20/jaume.pdf.] [= MEDINA (2013d: 9-27)].
- MEDINA, Jaume (2009j), “La teoria lingüística del tratado *De trinitate* de San Agustín” a Carme DE LA MOTA GORRIZ, Gemma PUIGVERT, edd., *La investigación en humanidades*, Madrid, Biblioteca Nueva, pp. 137-148 [= MEDINA (2021b: I, 327-344)].
- MEDINA, Jaume, CRISTÓBAL, Vicente (2009), “Horacio”, a Francisco LAFARGA, Luis PEGENAUTE, edd., *Diccionario histórico de la traducción en España*, Madrid, Gredos, pp. 533-537.
- MEDINA, Jaume, MANENT, Albert (2009), *Epistolari de Josep Carner. A cura d’Albert Manent i Jaume Medina*, vol. VI, Barcelona, Curial (*Epistolaris de la Catalunya contemporània*).
- MEDINA, Jaume (2010a), “‘Verus Fortis’: a la basílica de Sant Marc, patró de Venècia”, *Revista de Catalunya* 258 (febrer), pp. 47-50 [= MEDINA (2020c: 36-39)].
- MEDINA, Jaume (2010b), “Textos. Correspondència entre Carles Riba i Marià Manent”, *Serra d’Or* 607-608 (juliol-agost), pp. 58-59 [= MEDINA (2020b: 228-235)].
- MEDINA, Jaume (2010c), “L’Església a la presó”, *Analecta Sacra Tarraconensia* 83, pp. 919-921 [= MEDINA (2020c: 40-42)].
- MEDINA, Jaume (2010d), *Cobles devotes*, Vic, Gràfiques Diac.
- MEDINA, Jaume (2011a), “El meu Albert Manent”, *Serra d’Or* 618 (juny), pp. 18-19 [= MEDINA (2020c: 43-45)].
- MEDINA, Jaume (2011b), “Joan Coromines i la virola”, *Llengua nacional* 77 (IV trimestre), pp. 11-12 [= MEDINA (2020c: 46-50)].
- MEDINA, Jaume (2011c), “La lengua de la versión latina del *Liber de doctrina puerili* de Ramon Llull”, *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca*, 16, pp. 205-233 [= MEDINA (2013d: 106-135)].
- MEDINA, Jaume (2011d), “Postil·les al *Crepuscle de la poesia*”, *Quaderns de Versàlia* 11 (primavera), pp. 44-50.
- MEDINA, Jaume (2011e), “Quintilià i la *Institutio Oratoria*: el retòr”, a Cándida FERRERO, ed., *Autores hispanos de la literatura latina clásica*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona (*Documents*, 96), pp. 125-131 [MEDINA (2021b: I, 177-188)].
- MEDINA, Jaume (2011f), *Carles Riba i Joan Maragall o La moral de la paraula*, Cornellà de Llobregat, Llengua Nacional.
- MEDINA, Jaume (2011g), “Les tres versions llatines de la ‘Doctrina pueril’ de Ramon Llull. Una comparació del seu lèxic”, José MARTÍNEZ GÁZQUEZ, Óscar DE LA CRUZ PALMA, Cándida FERRERO HERNÁNDEZ, edd., *Estudios de Latín Medieval Hispánico. Actas del V Congreso Internacional de Latín Medieval Hispánico. Barcelona, 7-10 de septiembre de 2009*, Florència, SISMELE – Edizioni del Galluzzo, pp. 243-260 [= MEDINA (2013d: 82-105)].
- MEDINA, Jaume (2011h), “Riba i Bracons, Carles”, a Montserrat BACARDÍ, Pilar GUDAYOL, edd., *Diccionari de la traducció catalana*, Vic, Eumo Editorial, pp. 449-456 [= MEDINA (2020b: 491-497)].
- MEDINA, Jaume (2012a), “III. Doctrina pueril”, a Julia BUTIÑÁ, ed., *Los mundos de Ramon Llull en las lenguas de hoy*, Madrid, UNED, pp. 45-52 [= MEDINA (2013d: 261-268)].
- MEDINA, Jaume (2012c), “Quants anys fa que es parla el català?”, *Llengua nacional* 81 (IV trimestre), p. 7 [= MEDINA (2020c: 54-55)].
- MEDINA, Jaume (2012d), “Sobre la història i el significat del mot grotesc”, *Llengua nacional* 81 (IV trimestre), pp. 26-27 [= MEDINA (2020c: 56-60)].

- MEDINA, Jaume (2012e), "Taula rodona: 'testimonis d' excepció'", a Carles MIRALLES, Jordi MALÉ, Jordi PUJOL, edd., *Actes del III Simposi Carles Riba. Barcelona, 30 de novembre i 1 i 2 de desembre de 2009*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (*Biblioteca Filologica*, 69), pp. 477-480.
- MEDINA, Jaume (2012f), "Mrs. Bologna & Mr. Powerpoint o el reciclatge d'un veterà", *Methodos. Revista de didàctica dels estudis clàssics* 1, pp. 281-286 [= MEDINA (2021b: I, 813-820)].
- MEDINA, Jaume (2013a), *Virgili. Bucòliques. Traducció de Jaume Medina Casanovas*, Barcelona, RBA (*Clàssics de Grècia i Roma*, 15).
- MEDINA, Jaume (2013b), "El poeta Jacint Verdaguer a l'Arcàdia romana", *Revista de Filologia Romànica* 30/2, pp. 261-270 [= MEDINA (2013f: 116-130)].
- MEDINA, Jaume (2013c), "Paraula és imatge de semblança de pensa»: d'un error d'impremta a la mala interpretació d'un passatge de Ramon Llull. Notes sobre un passatge lul·lià del llibre de *Mil proverbis*", *Studia Lulliana* 53, pp. 105-108 [= MEDINA (2013d: 257-260)].
- MEDINA, Jaume (2013d), *Sobre Ramon Llull*, Barcelona, 2013.
- MEDINA, Jaume (2013e), "Carles Riba. Barcelona, 1893-1959. Poeta y helenista", a *Diccionario Biográfico Español*, vol. XLIII, Madrid, Real Academia de la Historia, pp. 274-275 [= MEDINA (2020b: 498-503)].
- MEDINA, Jaume (2013f), *Estudis de literatura catalana moderna i altres assaigs*, Barcelona, Llibres de l'Índex.
- MEDINA, Jaume (2013g), *La lenta agonia del català o L'ús de la llengua en els mitjans de comunicació*, Barcelona, Llibres de l'Índex.
- MEDINA, Jaume (2014a), *Erasmus de Rotterdam. Els Adagis. Traducció Jaume Medina. Il·lustracions Manuel Clavero*, Barcelona, Llibres de l'Índex [L'estudi introductorí fou reproduït a MEDINA (2021: I, 607-632)].
- MEDINA, Jaume (2014b), *El parlar d'una família vigatana*, Barcelona, Llibres de l'Índex.
- MEDINA, Jaume (2014c), "L'amic Albert Manent", *Serra d'Or* 655-656 (juliol-agost), pp. 16-21 [= MEDINA (2020c: 65-68)].
- MEDINA, Jaume (2014d), "Presentació", a Pere PUIG I FONT, *Temps de paraules*, Vic, Eumo-gràfic, pp. 9-13 [= MEDINA (2020c: 69-72)].
- MEDINA, Jaume (2014e), "Mafumet: la seva vida i els seus ensenyaments segons el 'Llibre de doctrina pueril' de Ramon Llull", a Cándida FERRERO HERNÁNDEZ, Óscar DE LA CRUZ PALMA, edd., *Vitae Mahometi: reescritura e invención en la literatura cristiana de controversia. Simposio internacional, Universitat Autònoma de Barcelona*, Madrid, CSIC (*Nueva Roma*, 41. *Literatura*, 140), pp. 139-148.
- MEDINA, Jaume (2015a), "Albert Manent i Carles Riba", *Revista de Catalunya* núm. extraordinari 1, pp. 38-53 [= MEDINA (2020b: 269-261)].
- MEDINA, Jaume (2015b), "Albert Manent i Segimon (1930-2014)", *Estudis romànics* 37, pp. 719-724 [= MEDINA (2020b: 236-245)].
- MEDINA, Jaume (2015c), "Eduard Valentí i Carles Riba", *Methodos. Revista de didàctica dels estudis clàssics* 2, pp. 13-44 [= MEDINA (2020b: 294-317)].
- MEDINA, Jaume (2015d), *Albert Manent i Carles Riba, dues personalitats del Nou-cents*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MEDINA, Jaume (2015e), "Así nos entendemos todos al Castell de Montesquiu", *El 9 Nou*, 7 d'agost, p. 21 [= MEDINA (2020c: 73-74)].

- MEDINA, Jaume (2015f), “La força de la raó i la raó de la força”, *El 9 Nou*, 28 d’agost, p. 18 [= MEDINA (2020c: 75-76)].
- MEDINA, Jaume (2015g), “Recuperem la dignitat, salvem la identitat, guanyem la llibertat”, *El 9 Nou*, 7 de setembre, p. 6 [= MEDINA (2020c: 77-78)].
- MEDINA, Jaume (2015h), “Diàleg... o cínica intransigència”, *El 9 Nou*, 18 de setembre, pp. 81-82 [= MEDINA (2020c: 73-74)].
- MEDINA, Jaume (2015i), “Ni ells són els nostres amos, ni nosaltres som els seus esclaus”, *El 9 Nou*, 25 de setembre, p. 32 [= MEDINA (2020c: 88-89)].
- MEDINA, Jaume (2015j), “Sobre alguns mots fantasma en el català actual”, *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes LXIX (Miscel·lània Jordi Bruguera, 3)*, pp. 227-230 [= MEDINA (2020c: 90-93)].
- MEDINA, Jaume (2015k), “El dret i el deure o ¿qui falta al respecte a qui?”, *Núvol. El digital de cultura*, 15 de setembre [https://www.nuvol.com/llengua/el-dret-i-el-deure-o-¿qui-falta-al-respecte-a-qui-?] [= MEDINA (2020c: 79-80)].
- MEDINA, Jaume (2015l), “Europa, ¿retirarà la ciutadania als catalans?”, *Núvol. El digital de cultura*, 18 de setembre [https://www.nuvol.com/llengua/europa-¿Fretirara-la-ciutadania-als-catalans-?] [= MEDINA (2020c: 83-84)].
- MEDINA, Jaume (2015m), “Els programes de les formacions polítiques”, *Núvol. El digital de cultura*, 18 de setembre [https://www.nuvol.com/llengua/els-programes-de-les-formacions-politiques-29253] [= MEDINA (2020c: 85-87)].
- MEDINA, Jaume (2015n), “Marejar la pardiú o emprenyar la gata?”, *Núvol. El digital de cultura*, 3 de desembre [https://www.nuvol.com/llengua/marejar-la-perdiu-o-emprenyar-la-gata-31421] [= MEDINA (2020c: 85-87)].
- MEDINA, Jaume (2015o), “Per a felicitar el Nadal”, *Núvol. El digital de cultura*, 11 de desembre [https://www.nuvol.com/llengua/per-a-felicitar-el-nadal-31657] [= MEDINA (2020c: 96-99)].
- MEDINA, Jaume (2016a), “Bibliografia pòstuma d’Albert Manent”, *Serra d’Or* 67 (juny), pp. 73-75 [= MEDINA (2020b: 262-266)].
- MEDINA, Jaume (2016b): “*Nosce teipsum* en l’obra de Ramon Llull”, *Mirabilia: Electronic Journal of Antiquity Middle and Modern Ages* 23, pp. 19-32.
- MEDINA, Jaume (2016c), “Què ha significat per a vosaltres obtenir un Premi Crítica Serra d’Or?”, *Serra d’Or* 677 (maig), p. 30 [= MEDINA (2020c: 103)].
- MEDINA, Jaume (2016d), “L’última novel·la de Ramon Solsona”, *El 9 Nou*, 18 de novembre, p. 29 [= MEDINA (2020c: 112-114)].
- MEDINA, Jaume (2016e), “Pròleg”, a Jacint MEDINA FABREGÓ, *Entre la terra i el cel. Memòries d’un capellà compromès*, Vic, Gràfiques Diac, pp. 5-8 [= MEDINA (2020c: 118-120)].
- MEDINA, Jaume (2016f), *El perdut i el seu mirall*, Barcelona, Publicacions Internacionals Catalanes.
- MEDINA, Jaume (2016g), “L’orella de TV3”, *Núvol. El digital de cultura*, 6 de febrer [https://www.nuvol.com/llengua/lorella-de-tv3-33068] [= MEDINA (2020c: 100-102)].
- MEDINA, Jaume (2016h), “Uns versos elegants, refrescants i aromàtics per al 2 d’agost”, *Núvol. El digital de cultura*, 2 d’agost [https://www.nuvol.com/musica/uns-versos-elegants-refrescants-i-aromatics-pel-2-dagost-38545] [= MEDINA (2020c: 104-107)].
- MEDINA, Jaume (2016i), “Tenebrós mes de novembre”, *Núvol. El digital de cultura*, 1 de novembre [https://www.nuvol.com/llengua/tenebros-mes-de-novembre-40901] [= MEDINA (2020c: 108-111)].

- MEDINA, Jaume (2016l), “La pàtria: de la geografia a l’esperit”, *Núvol. El digital de cultura*, 15 de desembre [https://www.nuvol.com/musica/la-patria-de-la-geografia-a-esperit-42090] [= MEDINA (2020c: 115-117)].
- MEDINA, Jaume (2017a), “El Glop de Neu, una planta maleïda. Notes sobre un poema de Jacint Verdaguer”, *Ausa*, vol. XXVIII, núm. 179, pp. 271-279 [= (versió ampliada) MEDINA (2020b: 11-22)].
- Medina, Jaume (2017b), “La *Fabula de leone et culice*: un document estudiantil retrobat en una llibreria de vell”, a Jesús DE LA VILLA *et alii*, edd., *Conuentus Classicorum: temas y formas del Mundo Clásico*, vol. I, Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, pp. 857-866 [= MEDINA (2021b: I, 695-706)].
- MEDINA, Jaume (2017c), “Record de Frederic Pau Verrié”, *Revista de Catalunya*, 300 (octubre), pp. 44-57 [= MEDINA (2020b: 280-293)].
- MEDINA, Jaume (2017d), “Reflexius espuris”, *Llengua nacional* 99 (2n trimestre), pp. 27-28 [= MEDINA (2020c: 121-125)].
- MEDINA, Jaume (2017e): “Els grans temes de l’epistolari de Josep Torras i Bages (volum I)”, *Analecta Sacra Tarraconensia* 90, pp. 565-611.
- MEDINA (2017f), “Les relacions entre el bisbe Josep Torras i Bages, el canonge Jaume Collell i Bancells i mossèn Jacint Verdaguer i Santaló vistes a través dels seus epistolaris”, *Textos (Publicacions de l’Institut Superior de Ciències Religioses de Vic)* 37, pp. 95-123 [= MEDINA (2020b: 35-60)].
- MEDINA, Jaume (2017g), “Voletz és voleu. Sobre la pregunta del referèndum”, *Núvol. El digital de cultura*, 8 de maig [https://tuit.cat/tvj12] [= MEDINA (2020c: 115-117)].
- MEDINA, Jaume (2017h), “Voleu para d’emprenyar, si us plau?”, *Núvol. El digital de cultura*, 9 de desembre [https://www.nuvol.com/llengua/voleu-parar-demprenyar-si-us-plau-49721] [= MEDINA (2020c: 129-131)].
- MEDINA, Jaume, MANENT, Albert (2017), *Carles Riba: Biografia i antologia poètica comentada*, Figueres, Edicions Cal·lígraf (*Assaig*, 9).
- MEDINA, Jaume (2018a), “Iguals o diferents?”, *Llengua Nacional* 105 (IV trimestre), pp. 16-18 [= MEDINA (2020c: 150-155)].
- MEDINA, Jaume (2018b), “La poesia difícil de Carles Riba”, *Encesa literària* 6 (2n semestre), pp. 131-138 [= MEDINA (2020b: 149-183)].
- MEDINA, Jaume (2018c): “Una traducció de les *Res Gestae Divi Augusti*”, *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia*, 8, pp. 551-559 [= MEDINA (2021b: II, 327-340)].
- MEDINA, Jaume (2018d), “Mort al Merma!”, *El 9 Nou*, 10 d’agost, p. 25 [= MEDINA (2020c: 143-145)].
- MEDINA, Jaume (2018e), “Què en farem, del català?”, *Núvol. El digital de cultura*, 20 de gener [https://www.nuvol.com/llengua/que-en-farem-del-catala-50388] [= MEDINA (2020c: 132-134)].
- MEDINA, Jaume (2018f), “Identitarisme: significat i abast del mot”, *Núvol. El digital de cultura*, 30 de juny [https://www.nuvol.com/llengua/identitarisme-significat-i-abast-del-mot-54098] [= MEDINA (2020c: 132-134)].
- MEDINA, Jaume (2018g), “Supervivència de la ella: un rèquiem doble”, *Núvol. El digital de cultura*, 18 de juliol [https://www.nuvol.com/llengua/supervivencia-de-la-ella-un-requiem-doble-54459] [= MEDINA (2020c: 139-142)].
- MEDINA, Jaume (2018h), “Unionisme o unitarisme?”, *Núvol. El digital de cultura*, 10 d’agost [https://www.nuvol.com/llengua/unionisme-o-unitarisme-55621] [= MEDINA (2020c: 146-149)].

- MEDINA, Jaume (2019a), “Ficulus Priapus”, *Liburna* 14 (Suplemento), pp. 263-276 [= MEDINA (2021b: I, 189-204)].
- MEDINA, Jaume (2019b): “Una traducció del *Liber de natura* de Ramon Llull”, *Faentia* 31, pp. 1-2.
- MEDINA, Jaume (2019c), “Dos grans espectacles”, *Avui*, 4 de novembre, p. 5 [= MEDINA (2020c: 170-171)].
- MEDINA, Jaume (2019d), “En el centenari de la traducció de l’*Odissea* per Carles Riba”, *Auriga. Revista de divulgació i debat del món clàssic* 96 (febrer), pp. 4-8 [= MEDINA (2020b: 184-193)].
- MEDINA, Jaume (2019e), “L’Edgart, un nou novel·lista”, *El 9 Nou*, 9 d’agost, p. 30 [= MEDINA (2020c: 163-165)].
- MEDINA, Jaume (2019f), “L’eficiència del centralisme”, *El Punt Avui*, 26 d’agost, p. 5 [= MEDINA (2020c: 166-169 amb el títol de “La prodigiosa i magnífica eficiència del centralisme”)].
- MEDINA, Jaume (2019h), “Επίλογος”, a Carles RIBA, *Οι ελεγείες της Μπιερβίλλ. Μετάφραση από τα καταλανικά*, Αθήνα, Printa, 115-121 [trad. catalana a MEDINA (2020c: 180-183)].
- MEDINA, Jaume (2019i), “Pròleg”, a Joan GUASP, *Caminar d’assegut. Aforismes i guspies*, Palma, Leonard Muntaner, pp. 5-8 [MEDINA (2020c: 184-187)].
- MEDINA, Jaume (2019j), “El Pare Josep Vives”, a Jordi CORS, Jaume MEDINA, edd., *Homenatge al P. Josep Vives i Solé SI (1928-2015)*, Bellaterra, Departament de Ciències de l’Antiguitat i de l’Edat Mitjana de la UAB, pp. 13-16 [= MEDINA (2020c: 191-192)].
- MEDINA, Jaume (2019k), “No són unionistes: són unitaristes”, *Núvol. El digital de cultura*, 18 d’abril [https://www.nuvol.com/llengua/no-son-unionistes-son-unitaristes-60082] [= MEDINA (2020c: 156-158)].
- MEDINA, Jaume (2019l), “Unitarisme, no pas unionisme. Tercera (i última! temptativa)”, *Núvol. El digital de cultura*, 7 juny [https://www.nuvol.com/llengua/unitarisme-no-pas-unionisme-tercera-i-ultima-temptativa-610501] [= MEDINA (2020c: 159-162)].
- MEDINA, Jaume (2020a), *Retòrica a Herenni. Pròleg i traducció Jaume Medina*, Barcelona, Fundació Bernat Metge (*Bernat Metge Essencial*, 16).
- MEDINA, Jaume (2020b), *El prat de la memòria. Estudis, taules rodones i altres escrits*, Barcelona, Publicacions Internacionals Catalanes.
- MEDINA, Jaume (2020c), *Lletra menuda*, Barcelona, Publicacions Internacionals Catalanes.
- MEDINA, Jaume (2020d), *Obra poètica completa*, Barcelona, Publicacions Internacionals Catalanes.
- MEDINA, Jaume (2020e), *Una casa a Cadaqués. Els homenatges a Carles Riba (1953)*, Figueres, Edicions Cal·lígraf.
- MEDINA, Jaume (2020f), “Josep Carner i Carles Riba”, a Jordi MANENT, ed., *Vigència de Carner*, Barcelona, Revista de Catalunya (*Extra*, 7), pp. 173-181.
- MEDINA, Jaume (2020g), “L’Acadèmia contra la llengua”, *El Punt Avui*, 5 de gener, p. 5 [= MEDINA (2020c: 172-173)].
- MEDINA, Jaume (2020h), “Vatua el ret de la Sila”, *El Punt Avui*, 20 de febrer, p. 5 [= MEDINA (2020c: 177-178)].
- MEDINA, Jaume (2020i), “Les irreals ovelles. Màgia popular”, *El 9 Nou*, 3 de febrer, p. 11 [= MEDINA (2020c: 174-176)].
- MEDINA, Jaume (2020k), “Pròleg”, a *Refranys i frases fetes*, Calldetenes, Centre de Serveis de Calldetenes (*La Veu de l’experiència*, 4), pp. 7-9 [= MEDINA (2020c: 188-190)].

- MEDINA, Jaume (2021a), *Hyakunin Isshu. Llibre de les cent tankes. Versió de Jaume Medina. Amb la col·laboració de Kozue Kobayashi*, Palma, Lleonard Muntaner (*La Fosca*, 55).
- MEDINA, Jaume (2021b), *Litterae humaniores. Estudis, taules rodones i altres articles*, Barcelona, Publicacions Internacionals Catalanes [3 voll.].
- MEDINA, Jaume (2022), "Els cants espirituals catalans: el cas de Carles Riba", *Serra d'Or* 745 (gener), pp. 7-8.
- MIQUEL I MACAYA, Josep (1988), *Història d'una biblioteca*, Vic, Eumo Editorial.
- MIRALLES, Carles (1979), *Lectura de les Elegies de Bierville de Carles Riba*, Barcelona, Departament de Filologia Grega de la Universitat de Barcelona – Curial Edicions Catalanes (*El Dofí d'Arió*, 2).
- MIRALLES, Carles (1984), "Un text de Riba sobre Karl Vossler", *Reduccions* 23-24, pp. 44-49.
- MOLAS, Joaquim (2021), *El mirall de la vida. Dietari 1956-2015. Edició de Rosa Cabré i Maria Capdevila*, Barcelona, Edicions 62.
- OBIOLS, Víctor (2020), "Jaume Medina, un home de bona voluntat", *Ara. Ara llegim*, 31 d'octubre, p. 45.
- OLIVA, Salvador (1980), *Mètrica catalana*, Barcelona, Quaderns Crema.
- PALOL, Miquel de (2020), "L'obra de Jaume Medina", *La República* 131, 21-27 novembre, p. 36.
- PLADEVALL I ARUMÍ, Antoni (1990), "Jaume Medina: 'Dura llavor secreta'", *Revista de Catalunya* 47 (desembre), pp. 175-177.
- RUBRICHI, Riccardo (1965), *Omero. Iliade. Libro ventiduesimo. Introduzione e commento di Riccardo Rubricchi*, Milà, Carlo Signorelli Editore.
- SOLÀ, Pere (1975), "Els versos de Jaume Medina", *Presència* 366, 19 d'abril, 46.
- SOLÀ I MORETA, Fortià (1993), *Biografia de Josep Torras i Bages*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*Biblioteca Abat Oliba*, 120 i 129).
- SUNYOL, Víctor (1990), "Primera lectura de *Dura llavor secreta*", *Reduccions* 46, pp. 67-72.
- SULLÀ, Enric (1984), *Carles Riba. Obres completes. Volum 1. Poesia. A cura d'Enric Sullà*, Barcelona, Edicions 62 (*Clàssics catalans del segle XX*).
- SULLÀ, Enric (1985), *Carles Riba. Obres Completes. Volum 2. Crítica, 1. A cura d'Enric Sullà*, Barcelona, Edicions 62 (*Clàssics catalans del segle XX*).
- SULLÀ, Enric (1988), *La poesia de Carles Riba, 1935-1946*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral (dir.: Joaquim Molas).
- SULLÀ, Enric (1990), *Lectura de les 'Elegies de Bierville' de Carles Riba*, Barcelona, Quaderns Crema.
- SULLÀ, Enric (1992), *Carles Riba. Obres Completes. Volum 5. Narrativa. A cura d'Enric Sullà*, Barcelona, Edicions 62 (*Clàssics catalans del segle XX*).
- SULLÀ, Enric (1993), *Una interpretació de les 'Elegies de Bierville' de Carles Riba*, Barcelona, Empúries.
- TORNÉ, Ramon (2015), "De l'Edat Mitjana al Dos mil. Estudis sobre la tradició clàssica a Catalunya", *Llengua i literatura. Revista anual de la Societat Catalana de Llengua i Literatura* 25, pp. 148-149.
- UYÀ I PUIGMARTÍ, Josep Maria (1997), *Algunes polaritats en la poesia metafísica moderna: Riba, Borges, Machado*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral (dir.: Jaume Medina).
- VENTALLÓ, Joaquim (1975), "Libro catalán", *La Vanguardia Española*, 27 de febrer, p. 55.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la llicència de Creative Commons: Reconeixement 3.0 Espanya.

Drets d'autoria: Les persones autores de l'article.